

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

СЕРЕБРО Михайло Володимирович

УДК 340.12(342.1:124.5)

**СУЧАСНА ДЕРЖАВА ЯК ЦІННІСТЬ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
МЕЛЬНИЧУК Ольга Степанівна,
доктор юридичних наук, доцент

Одеса – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
 РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТІ ДЕРЖАВИ.....	
1.1.Держава як складова юридичної аксіології.....	11
1.2.Аксіологічний підхід у державознавстві.....	31
1.3.Сутність та зміст держави у характеристиці її цінності.....	52
Висновки до першого розділу.....	71
 РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АКСІОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ.....	
2.1. Дискриптивно-оціночний дискурс проблематики сучасної держави...75	
2.1.1. Кваліфікуючі характеристики держави як «сучасної».....	75
2.1.2. Рівні ціннісного виміру сучасної держави.....	90
2.2. Образ сучасної та досучасної (національної) держави.....	98
2.3. Ціннісне центрування аксіосфери сучасної держави.....	118
Висновки до другого розділу.....	137
 РОЗДІЛ 3. ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ ЯК СКЛАДОВІ ЇЇ ЦІННІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	
3.1. Функціональне навантаження сучасної держави як цінності.....	139
3.2. Механізм сучасної держави в реалізації її ціннісного потенціалу.....	154
Висновки до третього розділу.....	169
 ВИСНОВКИ.....	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177

ВСТУП

Актуальність теми. Нинішній період розвитку людства по-новому поставив питання ролі держави і права як традиційних символів порядку і стабільності. І якщо виведення останнього із сфери суцього і перенос його у площину належного дало можливість проголосити право безумовною цінністю, то держава і до теперішнього часу залишається більше об'єктом критики, ніж пієтету. Індивідуалізоване суспільство сприймає її більше як перешкоду на шляху до реального розкриття свободи особистості, її омріяного благоденства, але реальний стан справ указує на життєво необхідну потребу збереження інституту держави та зарахування його до розряду окремих цінностей. У таких тенденціях яскраво прослідковується необхідність міждисциплінарного теоретико-філософського дослідження значущості держави як у загальноцивілізаційному, так і в індивідуальному масштабі, що особливо яскраво актуалізує аксіологічний аспект такої проблематики.

Базова асиметрія у сприйнятті держави (як соціальної колективності, частини людської сутності або як відокремленого від неї механізму з управління цією колективністю) веде до її викривлених оцінок, коли спір щодо цінності держави заходить у глухий кут через відсутність розуміння різних аспектів оцінки державності, а констатація цінності держави сприймається виключно як пролегомена етатизму, у чому має вираження теоретико-методологічна сторона актуальності дослідження. Практична актуальність зумовлена, у свою чергу, появою нових суб'єктів політико-правового життя суспільства, які за своїми організаційними масштабами починають конкурувати з державою, – наприклад, транснаціональні корпорації та міжнародні інституції типу Міжнародного валютного фонду в економіці, наднаціональні судові органи у сфері правосуддя типу Європейського суду з прав людини тощо. Ефективне вирішення певних проблем подібними утвореннями спонукає багатьох науковців прокламувати крах сучасної держави, потребу в її заміні та девальвації цінності. Але у подібних тезах не можна знайти реальної альтернативи, яка за своїми організаційним потенціалом та інструментальними

можливостями могла би зрівнятися із сучасною державою не тільки у рамках якоїсь однієї сфери суспільного життя, а взяла б на себе усі ті функції, які вона виконує. Основний донедавна приклад Європейського Союзу (як наддержавного утворення якісно нового типу, яке все ж із теоретичної точки зору не можна назвати ані державою, ані міжнародною організацією) виглядає уже не так переконливо на фоні підйому умовної боротьби за суверенні права його окремих потужних держав-членів. Із цього боку теоретико-аксіологічне дослідження сучасної держави має надати відповідь на питання можливості виокремлення сучасної держави в розряд юридичних цінностей.

У вітчизняній юриспруденції комплексні наукові розвідки зазначеної проблематики до теперішнього часу не здійснювалися, і тому дослідження сучасної держави як цінності є актуальним та виправданим як з теоретичної, так і з практичної точки зору. На дисертаційному рівні ця тематика частково представлена дослідженням Ю.П. Лободи на тему «Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження)» (2001 р.). Варто зазначити, що ця робота, по-перше, стосується лише розуміння цінності держави виключно крізь призму потребового підходу та аналізу її сутності, а, по-друге, не описує особливостей ціннісної характеристики держави у сучасних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах плану науково-дослідної роботи кафедри загальнотеоретичної юриспруденції «Наступність та оновлення як тенденції розвитку держави і права сучасної України» як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» на 2011 – 2015 рр. (державний реєстраційний номер 0110U000671).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є виявлення та розкриття загальнотеоретичних аспектів ціннісної природи держави у сучасних умовах.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено та вирішено такі задачі:
 встановити місце держави в загальноаксіологічному юридичному дискурсі;
 розкрити дуалістичну природу цінностей та визначити специфіку їх впливу на використання аксіологічного підходу до держави;

охарактеризувати категорії «сутність» та «зміст» держави як визначальні при аналізові статичної та динамічної сучасної держави як цінності;

визначити нормативні ознаки «сучасності» держави як її якісної характеристики;

виокремити рівні виміру цінності сучасної держави;

охарактеризувати теоретичні основи образного сприйняття сучасної держави;

окреслити необхідність протиставлення образу сучасної та національної держави;

визначити специфіку ціннісного центрування сучасної держави шляхом співвідношення індивідуального та колективного начал у ній;

охарактеризувати функції сучасної держави як показники її ціннісних переорієнтацій;

з'ясувати роль механізму сучасної держави як засобу втілення у життя її ціннісного потенціалу.

Об'єктом дослідження є держава як соціально-правове явище.

Предметом дослідження є сучасна держава як цінність.

Методи дослідження. Парадигмально методологія дисертації може бути охарактеризована як постнекласична. У роботі знайшли відображення характерні для неї принципи: міждисциплінарності, плюралізму, додатковості та інтерсуб'єктності. За допомогою принципу міждисциплінарності констатовано факт включеності держави у площину юридичної аксіології, можливості поряд із теоретичним філософського її осягнення, зверненості до категорії «образ» для характеристики сучасної держави (п. п. 1.1, 2.2). Принципи плюралізму та додатковості дали можливість проаналізувати множинність поглядів на категорію «цінності», сутність та дефініцію поняття

«держава» (п. п. 1.2, 1.3). Принцип інтерсуб'єктності використано при характеристиці сучасного розуміння природи «цінності» як явища (п. 1.2). Аксіологічний підхід опосередкував усю стратегію дисертаційного дослідження, зокрема, за його допомогою виокремлено нормативні характеристики та рівні ціннісного сприйняття сучасної держави (п. 2.1), проаналізовано питання ціннісного центрування сучасної держави (п. 2.3). Антропологічний підхід надав можливість описати «людиномірну» складову держави. У процесі аналізу проблем, що охоплюються предметом дисертації, використано низку загальнонаукових методів наукового пізнання: діалектичний метод дав можливість охарактеризувати динаміку розвитку держави від досучасних до сучасних форм її прояву (п. п. 1.3, 2.1, 2.2), функціональний метод дозволив досягнути функціональне наповнення сучасної держави (п. 3.1). При дослідженні механізму сучасної держави використано системний метод (п. 3.2), формально-догматичний метод дозволив дослідити нормативні аспекти закріплення ідей ціннісного центрування сучасних держав у їх конституціях (п. 2.3). Наскрізними в рамках роботи виявилися такі логічні прийоми, як: індукція та дедукція, абстрагування і конкретизація, узагальнення, аналогія та порівняння (р. р. 1, 2, 3).

Науково-теоретичну основу дисертації становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців: М.М. Алексєєва, С.С. Алексєєва, Б.Я. Бляхмана, В. Віндельбанда, Е. Гідденса, К.В. Горобця, С.В. Джолоса, О.О. Джураєвої, В.В. Дудченко, П. Еванса, М.В. Єлізарова, В.М. Жукова, О.А. Івакіна, М.С. Кагана, І. Канта, О.Д. Керімова, Н.М. Крестовської, Ю.П. Лободи, В.П. Малахова, Л.С. Мамута, О.В. Мартишина, М.М. Марченка, Л.Г. Матвєєвої, О.С. Мельничук, Н. Неновські, В.С. Нерсисянца, Ю.М. Оборотова, К. Омає, М.П. Орзіха, П.М. Рабіновича, Ф.М. Раянова, Г. Ріккєрта, О.Ф. Скакун, В.С. Смородинського, В.І. Спірідонової, В.С. Стьопіна, Ю.А. Тихомирова, А.О. Фальковського, Ф. Фукуяма, Р. Хартмут, В.Є. Чиркіна та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні монографічним дослідженням ціннісної природи сучасної держави в аспекті її якісно-нормативних характеристик, що зумовлюють як абсолютне, так і відносне розуміння її цінності.

У результаті здійсненого дослідження сформульовано низку положень, висновків та пропозицій, які мають наукову новизну:

уперше:

обґрунтовано необхідність розширення предмета юридичної аксіології, яка, поряд із правом, має містити у своєму складі і державу в частині розуміння її як окремої цінності;

охарактеризовано власну (виявляється у можливості саме завдяки їй інституціоналізувати складений правовий порядок у суспільстві на різних етапах його історичного розвитку) та інструментальну (виявляється у можливості використовувати різні інститути держави для задоволення людських потреб) цінність сучасної держави;

встановлено особливості буття інструментальної цінності держави, у залежності від суб'єктної приналежності потреб, для задоволення яких її використовують на різних рівнях її узагальнення: загальносоціальному, груповому та індивідуальному;

доведено, що концептуальною цінністю аксіосфери сучасної держави (насамперед, як якісної характеристики) є особистість: досучасні держави характеризуються тяжінням до колективних начал у базисі їх державно-правової ідеології; концепт аксіосфери сучасної держави хоч і є ситуативним (в окремих, жорстко регламентованих випадках для загальносоціального блага є можливим відступ від примату цінності особистості), однак така модель є максимально продуктивною в аспекті забезпечення цивілізаційного прогресу людства;

удосконалено:

інтерпретацію поняття «сучасна держава» у частині вміщення до нього (окрім традиційних ознак) кваліфікуючих, нормативно-якісних характеристик,

які вбачаються максимально релевантними нинішнім вимогам до держави: режим правозаконності, міжнародна інтегрованість, легітимність, орієнтованість на забезпечення прав людини, високий рівень економічного добробуту її громадян, інноваційність та стійкість;

концепцію образного сприйняття сучасної держави через її розуміння як узагальненого спрощеного відображення у свідомості суспільства різнопланових, визначальних характеристик: правова, соціальна, демократична, успішна, ефективна, сильна тощо;

набули подальшого розвитку:

теоретичні уявлення про природу цінностей у частині дуалістичного поєднання суб'єктивного та об'єктивного елементів у процесі здійснення оціночної діяльності;

загальнотеоретичні основи розуміння категорій «сутність» та «зміст» держави, які мають кореспондувати із загальнофілософськими витоками їх інтерпретацій: сутність – це історично незмінна для держав усіх часів внутрішня характеристика, покликана визначати статику державної матерії; зміст – мінлива, спрямована на описання її динаміки, характеристика, яка визначає класову або загальносоціальну спрямованість розвитку держави;

уявлення про образ національної держави (держави-нації) у частині його протиставлення збірному образу сучасної держави, в якому національна складова усе більшою мірою зазнає розмивання та замінюється на наднаціональні ідеї єдності та солідарності, що ґрунтуються на загальнолюдських цінностях (рівність, гуманізм, права людини тощо);

розуміння «людиномірної» складової у державно-правовому бутті сучасності в аспекті якісних змін у механізмові сучасної держави, який переформатовується з ідей управління та керування на служіння і керованість.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що зроблені у процесі дослідження висновки і надані пропозиції можуть бути використаними у:

науково-дослідній сфері – для подальших досліджень стану та перспектив розвитку сучасної державності, а також для поглиблення загальних аксіологічних розвідок у сфері юридичного державознавства;

навчальному процесі – для удосконалення курсів «Загальнотеоретична юриспруденція», «Методологія юриспруденції», а також для формування спецкурсу «Основи юридичного державознавства» в юридичних вищих навчальних закладах, при підготовці підручників, навчальних посібників, навчальних програм, навчально-методичних матеріалів, а також під час проведення лекційних та семінарських занять;

правотворчій діяльності – під час формування та закріплення у нормативно-правових актах ціннісних основ та пріоритетних орієнтирів державного будівництва України.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію виконано на кафедрі загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія» і обговорено на засіданні кафедри. Результати дослідження доповідалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ на шляху до євроінтеграції» (м. Дніпропетровськ, 21 – 22 листопада 2014 р.); Міжнародному «круглому столі», присвяченому 10-річчю кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія» «Правові проблеми цивілізаційного вибору України» (м. Одеса, 28 листопада 2014 р.); Четвертій Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті професора О.В. Сурілова, «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 27 – 28 березня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15 – 16 травня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 25 лютого 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.); Всеукраїнській науково-

практичній інтренет-конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження» (м. Одеса, 26 грудня 2016 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 13 публікаціях, 5 із яких опубліковано у вітчизняних наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – в іноземному фаховому виданні та 7 публікаціях апробаційного характеру.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТІ ДЕРЖАВИ

1.1. Держава як складова юридичної аксіології

Держава ще з незапам'ятних часів була об'єктом активної як наукової, так і філософської рефлексії. Багатогранність, поліструктурність, різнорівневність буття та поєднання статичності й динаміки державної матерії вимагає постійного поглиблення знань про неї, виходу до нових граней її сприйняття. Однією з таких нині виявляється аксіологізація її пізнання, яка в основі своїй покликана конкретизувати як загальні характеристики значущості інституту держави, так і окремі, що будуть релевантними сучасним глобальним викликам.

Із цього приводу Ф.М. Раянов стверджує, що проблема суспільної цінності держави і права має велике значення саме тому, що ще далеко не поборено не тільки правовий, але й державний нігілізм. На його думку, у сучасних умовах необхідно розгорнути широкомасштабну роботу не тільки за справжнє право і державу, але й переконливо спростовувати вигадки тих, хто ще так чи інакше намагається принизити роль і значення держави у суспільстві [190, с. 28]. Дійсно, доки не існуватиме розуміння того, що держава – це не відокремлений від людей, не такий, що знаходиться над ними, штучно створений для пригнічення механізм, а окреме надбання цивілізаційного розвитку усього людства та усіх світових культур, доти будуть розростатися деструктивні спекуляції про необхідну боротьбу з державою, що, по суті, у глобальному масштабі є боротьбою самих із собою.

Загалом, в юридичній літературі держава, зважаючи на її природу й ознаки, визначається по-різному. Наприклад, держава – це союз, об'єднання людей для забезпечення їх добробуту, захисту, де право є основою такого союзу [9, с. 23]; апарат, особлива організація людей для керування такими ж людьми; інструмент-машина для досягнення справедливості; дійсність

людських ідей, живий організм, що розвивається; знаряддя пануючого класу; визначена колективність, організація, що охоплює публічно-владні стосунки та інститути [171, с. 62].

Державу визначають у зв'язку з її різним розумінням: у субстанціональному розумінні вона визначається як організоване населення, що живе на певній території; в атрибутивному – як офіційний устрій суспільства; а в інституціональному – як апарат публічного управління, адміністративний «правлячий механізм» [215, с. 50]. На теперішній час поширеним є визначення держави як універсальної політичної організації, що діє на основі адміністративно-територіального розподілу і громадянства, використовує спеціальний апарат для здійснення управління, арбітрування і легалізованого примусу [161, с. 271].

Потреба сучасного виміру державності, її місця і значення, паралельно з різноплановістю проявів та вимірів, ставить питання про предметну належність подібних досліджень. Тут особливо важливо підкреслити приналежність до складу загальнотеоретичної юриспруденції державознавства, що зумовлено дуалістичністю предмета дослідження. Тим часом, розвиток цієї її частини значною мірою відстає від досліджень у сфері права [163, с. 107].

Невипадковими є спроби взагалі відокремити державознавство від правознавства і розглядати його як самостійну складову юриспруденції. Особливо яскраво таку тенденцію висловлено у працях В.Є. Чиркіна, де порушується питання щодо того, що державознавство постає як відокремлена система знань про державність в її різних формах, зв'язках та опосередкуваннях [244, с. 11].

Не таким категоричним у плані жорсткого розмежування теорії права і теорії держави в окремі сфери знань є П.М. Рабінович, який із цього приводу зазначає, що варто звертати увагу на загальну концепцію державно-правових (точніше право-державних) закономірностей, згідно з якою такими закономірностями є об'єктивні, необхідні, суттєві і для певних умов сталі взаємозв'язки державно-правових явищ між собою, а також з іншими

соціальними феноменами, які (взаємозв'язки) безпосередньо зумовлюють якісну визначеність цих явищ, що виявляються у їх юридичних властивостях. Інакше кажучи, професор стверджує, що це такий зв'язок, який опосередковує юридично (тобто за посередництвом державно-вольової діяльності) соціальну детермінованість, структуру, функціонування, розвиток і соціальну впливовість, дієвість державно-правових явищ. Саме наявність специфічних державно-правових закономірностей якраз і є об'єктивною основою для виокремлення теоретичного праводержавознавства у самостійну науку в системі суспільствознавства [232, с. 89].

Складність та багатогранність держави обумовлює не тільки різноплановість її проявів, але й багаторівневність її пізнання. Кожна сфера гуманітарного знання намагається дослідити державу у своїй площині та за допомогою свого інструментарію. Так, Л.С. Мамутом було висунуто ідею про присутність держави одночасно на різних рівнях суспільства, що приводить до утворення кількох «модусів державності» та дозволяє розглядати державу різноаспектно. Так, наприклад, при аналізові співвідношення держави і громадянського суспільства зазначається, що вони являють собою різні типи агрегування однієї і тієї ж людської колективності, що досягла стадії цивілізації [123, с. 98].

Саме тому держава постає на теперішній час предметом дослідження різних наук: соціології, політології, економічної теорії та, у першу чергу, юридичної науки. Формування її предмета відбувається шляхом узагальнення даних різних сфер, шляхом конкретизації, юридизації їх положень, виходу в юридичну практику та дослідження правового досвіду [157, с. 3]. При цьому традиція, що допускає множинність підходів до пояснення держави, сформувалася і в рамках самої юридичної науки: філософських, соціологічних, історичних, теологічних тощо. На думку Ю.В. Кіма, саме на основі такої множинності і виник юридичний метод дослідження державно-правових явищ, який отримав фундаментальне обґрунтування в роботах Г. Еллінека, П. Лабанда, Л. Дюгі, Г. Кельзена, М.М. Алексєєва [81, с. 1825]. У такому

ракурсі саме юридична наука надає найбільш глибинний опис такого явища як держава. Загалом, стверджується, що креативна функція методології юридичної науки дозволяє досліднику виходити на нові рівні пізнавальної діяльності, зобов'язує суб'єкта, що пізнає, мислити нетрадиційно, спонукає до пошуку нових шляхів досягнення мети [48, с. 16].

Але варто зазначити, що сучасне наукове знання не може бути повним та осягнути усієї сутності досліджуваного об'єкта без застосування положень філософії. Так, на думку В.С. Стьопіна, філософське підґрунтя науки формується шляхом відбору та наступної адаптації ідей, вироблених у філософському аналізові до потреб певної області наукового пізнання, що приводить до конкретизації вихідних філософських ідей, їх уточнення, виникнення нових категоріальних змістів, які після вторинної рефлексії експлікуються як новий зміст філософських категорій; весь цей комплекс досліджень на стику між філософією та конкретною наукою здійснюється спільно філософами та спеціалістами у кожній окремій науці [212, с. 47].

О.А. Івакін стверджує, що колись наука знаходилася у синкретичній єдності з філософією, потім відбулося їх роз'єднання, наука почала займатися предметним знанням, при цьому у своєму чистому вигляді, не претендувала і не претендує на пізнання буття. Її предмет – суще, причому для кожної науки – своє особливе, обмежене, конкретне суще. Філософія ж зайнялася буттям, а якщо і посягає на заняття сущим, то сущим як таким, тобто Природою, а в цілому, її предмет характеризувався рефлексивністю. Розвиваючи далі свою думку, філософ констатує неможливість, навіть збитковість відокремлення науки від філософії і навпаки [59].

Юридична наука ще на початку свого формування відчувала таку повсюдну необхідність звернення до філософського аналізу, тому традиційним став окремий напрямок досліджень, що склався саме у рамках філософії права, яка постає як «міждисциплінарна галузь знань, що поєднує зусилля філософії, юриспруденції, соціології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін у дослідженні сутності правових реалій, аналізові причинно-наслідкових зв'язків,

якими вони поєднані з онтологічно-метафізичними першоосновами буття» [189, с. 16]. Але вбачається, що філософському аналізу можуть піддаватися найрізноманітніші сторони політико-правової дійсності, та саме на філософському рівні відбувається особливий вид пізнання, у рамках якого ведеться пошук межових та ціннісних основ речей.

Так, наприклад, у філософському аспекті держава традиційно розглядається як засіб реалізації сутнісних здатностей людини, порушується питання щодо того, чи належить людина до певної політичної і правової системи тільки своїми зовнішніми проявами чи, навпаки, її сутність є невіддільною від держави. Природно-правова і суспільно-договірна концепція XVII – XVIII століть стверджувала, що людина від природи є істотою завершеною, яка має усі права ще до вступу у громадянське суспільство і лише поступається державі їх частиною. Тоді політичне життя стає для неї чимось неістотним, поступкою, від якої можна відмовитися. Протилежна точка зору полягає у тому, що до суспільного життя людина не існує, що людина – творіння держави. Саме такою є позитивістська позиція Т. Гоббса: людина не є людиною у повному розумінні цього слова, доки не стає структурним елементом держави, у додержавному стані – «людина людині вовк» [181, с. 20].

Наступною яскравою тенденцією (після філософсько-наукової, міждисциплінарної) є включеність аксіологічного фактора у науковий дискурс. Якщо раніше наукове знання мало бути позбавленим оціночного судження, то нині це визнається апріорі неможливим, а від того – проголошується необхідним. Ціннісна проблематика стає чи не ключовою у сучасному загальнотеоретичному дослідженні, оскільки виводить на осягнення сучасних орієнтирів людського буття, якими і постають цінності.

Виокремлення феномена значущості буття для людини призвело до філософії цінностей з її основним запитанням: «що таке цінність, у чому полягають її витoki?» Пошук відповіді на нове змістовне філософське запитання виокремив аксіологію (від грец. – учення про цінності) в одну з важливих складових частин філософії. Концептуальним елементом в її системі

завжди є «цінність», розуміння якої багато в чому опосередковує спрямованість аксіологічних досліджень різних сфер. Ще в епоху Античності філософів цікавила проблема цінностей, та у той період вона ототожнювалася із буттям, а ціннісні характеристики містилися у його понятті. У Середньовіччі, наприклад, цінності набували релігійного характеру і пов'язувалися з ідеальною божественною сутністю. В епоху Відродження на перший план висувалися духовні виміри цінності (гуманізм, вільнодумство, свобода). За Нового часу підходи до учення про цінності почали визначати з позицій раціоналізму, що пояснюється розвитком науки та формуванням нових суспільних відносин. Але поворотним моментом стала філософія І. Канта, який першим розмежував поняття суцього та належного, реального та ідеального, буття та блага, протиставив проблему моральності, як свободи, сфері природи, яка знаходиться під впливом закону необхідності. Власне теорія цінностей, як наукова система філософських знань, стала формуватися у другій половині XIX ст. у працях німецьких філософів В. Віндельбанда, Р. Лотце, Г. Когена, Г. Ріккєрта (філософів так званої Баденської школи). Після виокремлення аксіології у самостійну сферу досліджень у філософському знанні з'явилися різні підходи та напрямки у дослідженні цінностей, кожен з яких розглядав проблему цінностей у певному ракурсі, доповнюючи та розвиваючи складені точки зору або виявляючи та розкриваючи нові сторони цього поняття [41, с. 383–384].

Різноманітність таких підходів привела до формування окремих досліджень з історії аксіології. Однією з найґрунтовніших виявляється робота М.С. Кагана «Філософська теорія цінності», в якій автор стверджує, що про простоту і заплутаність загальної картини можна міркувати, виходячи з різноманітності спроб істориків філософії розібратися в ній та класифікувати множинність фігуруючих тут концепцій. Так, професор наводить приклад А. Еделя, який у вступній статті до збірника «Цінності та теорії цінності в XX столітті в Америці» виокремив три напрямки аксіологічних досліджень: ідеалістичний, натуралістичний та прагматичний; три типи теорії цінності розрізняла і Т. Любимова, але за іншим принципом – «теоретичної соціології»,

«метафізичної або методологічної», «негативно-критичної»; історик німецької аксіології 20-х рр. А. Мессер описав чотири її напрямки: «феноменологічний (Макс Шелер)», «ідеалістичний (Генріх Ріккерт)», «ідеалістично-реалістичний (Гуго Мюнстерберг)» та «реалістичний (А. Штерн)»; М. Кіссель виокремлював п'ять типів теорії цінностей – «натуралістичний психологізм, трансценденталізм, персоналістичний онтологізм, культурно-історичний релятивізм та соціологізм»; Л. Столович побачив в аксіології Європи та Америки в ХХ ст. сім течій: психологічну, натуралістичну, соціологічну, логіко-семантичну та семіотичну, об'єктивно-онтологічну та феноменологічну, екзистенційну та теологічну. В. Веркмайстер, автор двотомної праці «Історичний спектр теорії цінності», що вийшла в США, виокремлював ще більше підходів до побудови теорії цінностей – утилітаристсько-економічний, емоційно-інтуїтивний, метафізичний, персоналістський, психогенетичний, феноменологічний, інструменталістський, естетичний, гуманістичний, релятивістський, емпірико-пізнавальний, лінгвістичний та ще ряд інших [75, с. 23].

На підставі аналізу множинності поглядів на дефініцію поняття «цінність», науковці приходять до висновку про те, що його зміст розкривається через виокремлення основних характеристик речей: значущість, нормативність, корисність, необхідність тощо [33, с. 54]. На цьому етапі дослідження таке розуміння достатньою мірою сприятиме описанню поставленої проблематики, у наступному ж підрозділі буде поставлено окремий методологічний акцент розуміння сутності «цінності».

Активного розвитку на теперішній час уже набули дослідження, що стосуються саме ціннісної проблематики права, і конвенційно аксіологія права стала одночасно частиною загальнотеоретичної юриспруденції та філософії права. Прикладом може бути її широке включення до змістовної наповненості сучасних підручників як із теорії держави і права, так і з філософії права.

На противагу вищенаведеній тенденції, існує зовсім протилежна, суть якої полягає у тому, що цінності взагалі мають бути виключеними з предмета

юридичної науки. Подібної позиції дотримується В.П. Малахов, стверджуючи, що цінності у сфері юриспруденції – міф, при цьому визнаючи його невід’ємним компонентом сучасної загальноправової теорії, як, втім, і будь-якої суспільної теорії [121, с. 183]. Констатація деяких тенденцій, характерних для сучасного (постнекласичного) наукового знання, дає можливість спростовувати таку позицію, вважати її невідповідною системі сучасної методології.

Розглянувши роботи з проблеми ролі цінностей у науковому пізнанні, А.М. Савоськіна виокремлює дві основні точки зору на цю проблему. Прихильники першої – заперечують наявність цінностей у науковому пізнанні, аргументуючи свою позицію тим, що цінності вводять дослідника в оману, і визнаючи потребу у дослідженні «чистої науки», цілковито вільної від цінностей та оцінок. Під «чистою наукою» розуміється наука, вільна від метафізичних та теологічних висловлювань, і сам процес наукового пізнання уявляється як вузько спрямований, вільний від будь-яких ціннісних переконань. На їхню думку, у науковому пізнанні не може бути місця суб’єктивно пережитим якостям, тому що це не є суттю пізнання. Те, що люди поєднують за допомогою мови, є структурними формулами, в яких представлено зміст виключно загального пізнання людей. У результаті критики цієї позиції виникло багато інших запитань, відповіді на які надають представники другої точки зору, які вважають, що без цінностей наукове пізнання є неможливим. Серед них дослідниця, у першу чергу, згадує Т. Куна, який у своїй роботі «Структура наукових революцій» показав особливу роль цінностей та оцінок на переломних етапах розвитку науки, коли доводиться шукати абсолютно нові рішення, обирати між різними підходами, намічати напрями подальших досліджень; крім того, у його роботах цінностями в науці оголошуються, наприклад: парадигма, норми, прийняті у науковому співтоваристві, користь науки для суспільства тощо. У рамках такої позиції наявність цінностей пояснюється участю людини у процесі пізнання. Далі вчена виокремлює принципову відмінність у вищезгаданих позиціях – це погляд на процес наукового пізнання з абсолютно різних боків. Одні говорять про абсолютну

об'єктивність наукового знання, інші роблять акцент на тому, як і в яких умовах це знання формується. Але існують і менш категоричні варіанти, в яких цінності десь мають місце, а десь – ні. У цьому разі варто звертатися до робіт сучасних науковців, оскільки важливо зрозуміти, як ставляться до цієї проблеми в нинішніх соціально-економічних умовах, на даному етапі розвитку науки і культури. У сучасних джерелах усе більше йдеться про присутність «людських смислів» у науці, адже в основі принципів, методів, ідеалів і норм наукового дослідження знаходиться, у тому числі, ціннісно-орієнтований підхід. І це не дивно, люди самі створюють науку, і цілком закономірно, що вона наскрізь пронизана цінностями. Здійснюючи роботу над чим-небудь, людина вкладає у це певний сенс, тим більше, коли мова йде про науку [197, с. 367].

Ціннісною природою права займаються як філософи, так і теоретики права, і спільність таких досліджень пояснюється наявністю так званої предметної «прикордонної зони» [158, с. 41]. При цьому вбачається високоевристичною можливість виявлення такої ж зони при аналізові держави. Так, В.С. Нерсисянц, акцентуючи увагу на предметній сфері та основній тематиці правової аксіології, стверджував, що такими є не тільки проблеми розуміння та трактовки права як цінності (як мети, імперативної вимоги), але й відповідні ціннісні судження (й оцінки) про правове значення (тобто ціннісний зміст – із точки зору права) і держави [230, с. 53]. У такому акценті явно помітне зарахування останньої до предмета правової аксіології, хоча і з явним, суто правовим, виміром її оцінки.

Примітним є той факт, що й деякі сучасні аксіологи права також не проявляють якогось ригоризму при визнанні потенційної можливості ціннісного дослідження держави. Так, К.В. Горобець стверджує: «на теперішній час набагато більшою мірою, ніж раніше, актуалізуються філософські та загальнотеоретичні рефлексії проблем сучасної держави, а тому аксіологія держави починає оформлюватися у самостійну течію наукових розробок» [33, с. 13]. С.А. Калінін зазначає також, що аксіологічна наповненість завжди притаманна будь-якому праву та будь-якій державі, а тому не можна залишати

поза полем зору державницькі аксіологічні концепції [76, с. 270]. Розвиваючи цю думку, Ю.М. Оборотов стверджує, що «традиційне зведення філософських аксіологічних проблем до тих, які стосуються тільки права і пов'язуються з існуванням такої галузі філософії права, як аксіологія права, навряд охоплюють увесь спектр ціннісних аспектів юридичного буття» [3, с. 8].

На теперішній час сформувалося кілька позицій щодо предмета правової аксіології. У більшості випадків йдеться саме про розгляд права як цінності, про розмежування правових цінностей та цінностей права. За твердженням О.С. Мельничук та К.В. Горобця, у класичній і некласичній методології юриспруденції категорії «правова цінність» і «цінність права» розмежовувалися за ознакою їхньої первинної належності до права або забезпечуваності правом [144, с. 20]. Дискусійним залишається тут не стільки питання тлумачення правових цінностей (цінності, що створюються правом і лежать у його основі) та цінностей права (цінності, що утверджуються і зберігаються за допомогою права), скільки їх наповнення. Так, справедливість одними науковцями сприймається як цінність права [201, с. 237], іншими – як суто правова цінність [33, с. 8].

Саме у рамках правової аксіології взяла свій початок проблематика цінності держави. На думку В.М. Жукова, головна думка тут зводиться до розгляду держави крізь призму права й тієї позиції, що в основі юридичних явищ лежить норма як деяка первинна реальність, держава ж як юридичний феномен являє собою реалізовану сукупність норм, що мають, як мінімум, три виміри [53, с. 8]:

1. Держава як норма свідомості. Позиція, відповідно до якої держава є реалізованою нормою свідомості, найбільш повно виражена в теоріях природного права та договірної походження держави. Зміст такого підходу виявлявся у тому, щоб вказати на самоцінність особистості, її головну роль у формуванні суспільних інститутів та відносин. У цьому контексті держава виникає й існує як проекція індивідуальної правової свідомості. У філософії права І. Канта ця раціоналістична концепція досягає свого логічного

завершення. Із точки зору німецького філософа, держава є об'єднанням людей, підкорених правовим законам. Держава за своєю природою виявляється апріорною ідеєю, нормою, яка в силу різних емпіричних фактів стає реальністю. Раціоналістична традиція розуміння держави як норми свідомості у XX ст. приносить свої плоди: державу починають розглядати як особливу форму правосвідомості (М.М. Алексєєв, І.О. Ільїн), саме тоді спостерігається активна, творча роль правосвідомості у становленні та функціонуванні держави.

2. Держава як норма поведінки. Цей аспект є широко представленим у різних варіантах соціолого-правових та психологічних шкіл. Із точки зору соціології держава є інститутом, сутність якого розкривається у його функціональній корисності, необхідності для суспільства та його інститутів, а також окремих індивідів. Держава виникає та існує тому, що її діяльність відповідає докорінним інтересам суспільства і тому, що завдяки державі люди отримують можливість задовольняти свої потреби. Боротьба за виживання того чи іншого народу диктує йому норми поведінки, які втілюються у т.ч. в діяльності держави. Здійснюючи політичну, економічну, ідеологічну та інші функції, держава фактично реалізує норми поведінки, задані природою соціальних відносин. Варто підкреслити, що ці норми ніким не встановлені й ніде не зафіксовані, вони народжуються самим життям та існують як факт поведінки державних органів і посадових осіб. Норми фактичної поведінки держави можуть знайти своє втілення у праві, правових звичаях, законодавстві, юридичних прецедентах тощо, але першоджерелом є виключно суспільне життя в усій його різноманітності.

3. Держава як норма позитивного права знайшла своє відображення в юридичному позитивізмі. Із точки зору юриста-догматика, держава є сукупністю нормативних актів про державу, системою реалізованих норм конституційного законодавства. Яскравим представником цього напрямку є Г. Кельзен, саме він систематизовано описував раціональне зерно нормативізму, суть якого має прояв у такому: держава, представлена у вигляді

правопорядку, має нормативну основу, говорячи конкретно, вона багато в чому є результатом дії норми позитивного права [53, с. 8].

М.М. Алексєєв, констатує втрату «реальності держави», із цього приводу зазначає, що немає іншого, більш вірного способу втратити реальність якого-небудь явища, як ототожнити його з іншим, його супроводжуючим, і таким чином загородити перше за посередництва другого [196, с. 384]. Філософ стверджує, що робота Г. Еллінека є відправною точкою для юридичної теорії держави – юридичне поняття держави й питання про відношення держави і права. Тут, на його думку, готувався той висновок, що держава є явищем виключно правовим – рід правопорядку – висновок, якого не повною мірою було зроблено Г. Еллінеком, але обґрунтовано вченими, що вийшли з його школи. Саме звідси, на його думку, бере свій початок розгляд держави, за якого на перший план виводиться лише правова, нормативна сторона [196, с. 399]. Дійсно, багато дослідників подібних теорій розглядають державу як суто правову конструкцію, в основі якої лежить саме норма, але в такому ключі втрачається субстанціональна складова держави, якою є саме «колективність», «сукупність» або «союз». Бачення держави тільки крізь призму права і є проявом втрати почуття реальності держави, про яке йшлося вище.

У такому руслі виникає питання про місце держави серед правових цінностей, а звідси і ґрунтовне питання про те, чи є держава виключно правовим явищем і яким є її співвідношення з правом взагалі? Таке питання можна зарахувати до вічних питань філософії права, відповідь на яке завжди опосередкована певною парадигмою праворозуміння й апіорі може бути логічно виваженою тільки в її вузьких рамках.

Актуальною є позиція В.С. Смородинського, який основою взаємодії держави і права вбачає сам процес правового регулювання, що спрямований на встановлення суспільного порядку. Так, науковець стверджує, що специфічною властивістю правового регулювання, що впливає із сутності самого регулятора – права, є його забезпеченість державою. Саме держава уповноважує органи публічної влади на створення нормативно-правових актів та інших джерел

права, здійснення їх постійного оновлення та однакового застосування, забезпечення засобами примусу тощо. Держава є головним (хоча, безумовно, й не єдиним) суб'єктом системи правового регулювання, встановлює переважну більшість правил гри у цій сфері на рівнях правотворчості та правозастосування [203, с. 18].

Але в цілому варто сказати, що проблема співвідношення права та держави для юридичної науки в макромасштабі стає аналогом «теорії усього» [259]. Якщо буде беззаперечно вирішено це питання (чого на теперішній час так і не було зроблено), то автоматично зникнуть і похідні проблеми. Але вже тепер можна констатувати той факт, що, як і право, держава, з одного боку, є самостійною цінністю, а, з іншого, є інструментом для охорони, ієрархізації та втілення в життя інших цінностей.

Склалася така традиція, коли дослідник, який намагається вивести державу з-під влади права, стає поборником позитивізму, але тут варто зазначити, що державу можна винести за дужки і не поставити право у виключну залежність від держави, розмістити їх горизонтально, а не вертикально. Подібний погляд вбачається найбільш прийнятним і досить продуктивно розглядається у рамках інтегративного праворозуміння.

Самостійний аксіологічний вимір державності, у свою чергу, часто сприймається у руслі етатистського світогляду. Чомусь склався саме такий логічний ланцюг: апологування державі має бути пролегоменою тоталітаризму. Звичайно, таке сприйняття є наслідком відносно нещодавнього пережитого історичного досвіду першої половини XX ст., що було проявом однієї крайності – звеличення держави, на відміну від сьогодення – нівелювання її реальної цінності. Саме відтоді між етатизмом та тоталітаризмом було поставлено знак рівності, що є невірним.

Визнаючи беззаперечну цінність держави як інституту, С.В. Джолос говорить, що саме етатистська держава є винятковою цінністю, оскільки саме вона набагато повніше за будь-яку іншу відповідає критеріям ефективності, стійкості та легітимності [46, с. 401]. Підтримуючи позицію автора у визнанні

цінності держави як інституту, варто заперечити щодо визнання виняткової цінності саме етатистської держави, у першу чергу, в аспекті концепту такої цінності: виходить, що центральним елементом аксіосфери етатистської держави є сама держава, а значить, держава існує в ім'я самої ж себе. Але якщо розуміти етатизм, на думку Л.С. Мамута, «як систему політичних уявлень, зміст яких цементується позитивною оцінкою ціннісної предметності держави як блага» [126, с. 114], то це питання знімається.

Такий стан речей є показником невинуватеного звуження предмета, спробою аксіології права замінити собою юридичну аксіологію, підвівши на п'єдестал саме право. Розділяючи позицію про первинність права у його найширшому розумінні стосовно держави, все ж вбачається доцільним розгляд держави як пов'язаної з правом, багато в чому оцінюваної крізь призму права, але все ж окремої, самозначущої юридичної цінності.

Ю.М. Оборотов стверджує, що «зверненість юридичної науки до складного об'єкта – права і держави – обставина, що дозволяє констатувати неспроможність ототожнення юридичної науки з правознавством» [156, с. 36]. Продовжуючи цю думку, вбачається семантично вірним більш широкий розгляд категорії «юридичний», ніж категорії «правовий», а відтак є доцільним вживання термінологічного словосполучення «юридична аксіологія», з акцентом на розширенні її предмета – розгляді держави як юридичної цінності. Послідовним виявляється необхідність акценту саме на юридичних цінностях.

Амбівалентність держави (наявність власних інтересів у суб'єктного наповнення її апарату поряд із суспільними) є у М.С. Кагана основою для виокремлення юридичних цінностей. Так, він стверджує, що поява юридичних цінностей на горизонті аксіосфери пов'язана з тим процесом, який К. Маркс визначав поняттям «відчуження» – оскільки в державі організація суспільного життя, що реалізується набутою групою людей владою, дійсно виявилася відчуженою від усієї маси членів суспільства (за термінологією основоположника німецької соціології Ф. Тенніса, це відображало перетворення общини на суспільство), що дуже ускладнило взаємовідносини

соціуму та належних до нього індивідів. В усіх випадках відчуженість має вираження в наявності у державної влади власних інтересів і, закономірно, цінностей, що ставить її над усіма соціальними та національними групами, політичними і релігійними силами, дозволяє їй бути арбітром у їх конфліктах навіть тоді, коли вона більшою або меншою мірою представляє одну із цих сил [75, с. 98].

У свою чергу, висувається думка щодо того, що визнання юридичних цінностей, як особливого виду цінностей, є так само правомірним, як і визнання цінностей етичних, естетичних, наукових, релігійних, політичних, духовних тощо. Класифікаційним критерієм тут обирається саме сфера людської діяльності, яка завжди породжує свої предметні та суб'єктні цінності. Така класифікація, скоріше за все, не стосується числа фундаментальних, але її часте (іноді навіть мимовільне) використання говорить про її непряме визнання. Варто зазначити, що розгляд держави як цінності за твердженням В.Н. Жукова, не обмежується юридичним її розумінням. Суть тут виявляється у тому, що будь-яка ціннісно-значуща річ повертається до людини тією стороною, яка її цікавить у ході тієї чи іншої діяльності. Так, держава може бути і релігійною, і естетичною, і етичною цінністю. Далі автор розкриває кожне таке розуміння цінності [229, с. 308].

Оцінити державу крізь призму релігійної свідомості означає визначити міру її відповідності Божественним законам, при цьому логічним є те, що наявність такої невідповідності робить державу антицінністю. У деяких релігійних концепціях держава взагалі є зброєю диявола для підкорення людей. Таке розуміння цінності держави визнають не всі філософи. Характерний приклад – І.О. Ільїн, для нього розуміти державу як зброю «диявола» означає виявляти патологію правосвідомості. Держава для нього є проявом людського духу, стрижнем якого є релігійне почуття, держава є засобом руху до Бога, є системою братства, заснованою на вченні Христа [68, с. 163]. О.С. Мельничук, яка займалася дослідженням правової спадщини філософа, стверджує, що співвідношення церкви і держави у концепції І.О. Ільїна – яскравий приклад

аргументованої необхідності симфонії між ними, взаємодії та взаємного поважного втручання, особливо у сфері духовно-моральній [143, с. 99].

Розглядати державу як естетичну цінність означає оцінювати її крізь призму суто естетичних категорій: прекрасне – потворне, трагічне – комічне, звеличене – принижене тощо. При цьому оцінці піддається саме емоційний образ держави, який постає у свідомості творчої особистості. Існує багато прикладів інтерпретації держави саме в такому ключі, коли держава постає в образі мужнього воїна або матері-героїні або збірного колективу вольових громадян (якщо держава визнається цінністю) [229, с. 308]. При цьому визнання держави антицінністю може інтерпретувати її у кардинально протилежних образах, яскравим прикладом є Левіафан Т. Гоббса. На жаль, найбільшою мірою розуміння цінності держави крізь мистецтво представлений саме у руслі тоталітаризму, та при цьому Ю.М. Оборотов зазначає, що міркування про державу як про тоталітарний витвір мистецтва не містить самої думки про державу як витвір, або, використовуючи політичну термінологію, тлумачення держави як демократичного витвору мистецтва [103, с. 7]. У такому ж ключі розвивають цю думку й автори колективної монографії, присвяченої цій тематиці, стверджуючи, що «держава як витвір мистецтва – це не знову винайдений велосипед, і не явище, вигадане, образно кажучи, із нічого, а фактично – це унікальна адаптація відносно «ідеальної» державно-правової моделі до об'єктивно складених умов існування конкретного суспільства; такий висновок впливає із комплексного усвідомлення того, що кожній практичній реалізації передують та чи інша теоретична модель» [34, с. 39].

Держава також може оцінюватися крізь призму етичних категорій, які визначають зміст та цілі людської поведінки у цілому. Саме крізь призму етичної свідомості відбувається осмислення моральних основ держави, її цілей, засобів та способів здійснення державної влади. Співвідношення мети та засобів її досягнення державою оцінюються по-різному, легітимоване визнання такого оптимального співвідношення багато в чому опосередковує позитивну оцінку держави в цілому. Крім цього, основою подібних оцінок є саме

орієнтування на усталені традиції моралі, розуміння добра, а головне справедливості у конкретному суспільстві [53, с. 15].

В юридичній літературі взагалі пропонується запитання: чи є цінності, які лежать в основі права, держави та наук, які їх вивчають, суто юридичними, правовими чи універсальними, оскільки вони поширюються не тільки на юридичні відносини, але й на всі інші сфери суспільного життя. Так, М.М. Алексєєв вважає справедливість основною правовою цінністю, тому що вона являє собою деяке об'єктивне ідеальне начало, привносить у свідомість особистості уявлення про належний порядок. Сама по собі особистість, робить він висновок, основною правовою цінністю не є, тому що може бути носієм одночасно і добра, і зла [4, с. 114].

Традиція вбачати у справедливості, рівності та свободі основоположні юридичні цінності знайшла своє відображення у лібертарній теорії академіка В.С. Нерсисянца. Із його точки зору, справедливість, рівність та свобода це і є саме право у його всеохоплюючій позначуваній (і в цьому ключі абсолютній) формі [230, с. 58]. Із думкою В.С. Нерсисянца солідарний і В.А. Четвернін, який вважає, що ще Арістотель не право пояснював через справедливість, а навпаки, справедливість через право, і що в Античній Греції та Стародавньому Римі поняття «право» і «справедливість» практично ототожнювалися, тобто існувало лише одне юридичне поняття справедливості [241, с. 54].

Але є й інша позиція. Так, О.В. Мартишин зазначає, що справедливість – це категорія, яка поширюється на всю сферу суспільних відносин, у тому числі, і на правовідносини, і на право. Справедливість, на його думку, – це критерій оцінки ставлення до права. Але необхідно мати на увазі, що, як принцип, ідеал або критерій оцінки справедливість аж ніяк не вичерпується правом, не зводиться до нього та не поглинається ним, а далеко виходить за його межі. Те саме стосується і таких інших критеріїв оцінки права, як ясність, точність, несуперечність. Все це неюридичні категорії, але теорія держави і права широко ними користується, як і багатьма іншими поняттями логіки, моралі, філософії, інших суспільних наук. Значення цих універсальних цінностей

(рівність, свобода, справедливість тощо) для держави і права, як і для будь-якої іншої сфери діяльності та суспільних відносин, полягає у тому, що названі цінності лежать (а вірніше, мають лежати) у їх основі. Це є критерії оцінки державно-правових явищ, вказівка на те, якими мають бути держава і право [131, с. 14].

Продовжуючи цю думку, слід сказати, що у сучасному світі все більшою мірою поширюється уявлення про первинність справедливості серед усіх інших якостей соціальних інститутів, у тому числі їх ефективності. Про це пише і автор найбільш відомої на теперішній час теорії справедливості «як чесності» Дж. Ролз: «справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, точно так само як істина – перша чеснота системи думки. Теорія, якою б вона не була елегантною та ощадливою, має бути відкинutoю або підданою ревізії, якщо вона не щира. Подібним же чином інститути, як би вони не були ефективно й успішно влаштованими, мають бути реформованими або ліквідованими, якщо вони є несправедливими» [45, с. 19]. У цьому ключі В.В. Дудченко стверджує, що істинність цінностей логічно не доводиться, їх не можна вивести з фактів, вони завжди відображаються у фактах, не впливаючи з них, тож природа цінностей є метаюридичною [49, с. 228].

Тому, на думку С.І. Максимова та М.І. Панова, в оцінку будь-якого політико-правового інституту (держави при цьому, як основного) має бути покладено принцип справедливості, але автори зазначають, що справедливість є скоріше етичною категорією та цінністю, при цьому вона займає пріоритетне місце саме в критичній оцінці (легітимації) правових інститутів [181, с. 32]. Така позиція вбачається більш виваженою, адже при цьому не заперечується необхідність справедливості права та держави і водночас акцентується увага на виокремленні її як критерію для визначення цінності або принципу, яким має відповідати як право, так і держава.

Загалом, якщо мова заходить про розгляд цінностей різних сфер, то можна вести мову про базові, постійні цінності, релевантні даній сфері діяльності та цінності для неї другорядні, мінливі та перехідні. Наприклад, для етичної сфери

базовими цінностями завжди є благо, справедливість, свобода, рівність, любов, доброта, щастя, благородність, мужність тощо. Змінною етичною цінністю може бути будь-яка річ, що стала предметом етичної оцінки. Наприклад, природа, техніка, засоби озброєння, війна можуть бути розглянуті з етичної точки зору та стати у цьому розумінні етичними цінностями [229, с. 308].

Тут варто розділити позицію колективу авторів відомого підручника з філософії права з приводу того, що юридичні цінності, у свою чергу, формуються у сфері юридико-владної діяльності там, де люди реалізують себе, задовольняючи свої інтереси за допомогою держави і права. Базові юридичні цінності – це, звичайно, держава та право і похідні від них явища політико-правової дійсності: влада, юридичні норми, форми держави і права, правопорядок, правовідносини, юридичний процес тощо; привнесеними цінностями можуть стати будь-які явища, оцінені крізь призму цієї юридико-владної діяльності [229, с. 306].

У кожній сфері діяльності існують свої додаткові цінності, окремі, прикладні. Вони підкоряються основним, універсальним цінностям і являють собою їх розвиток, додаток або застосування до конкретних явищ. Держава і право являють собою найбільш важливі загальні юридичні цінності. Це необхідні форми організації суспільного життя, які покликані забезпечувати, і в більшості випадків забезпечують, хоча б мінімальною мірою, вищі універсальні цінності – справедливість, рівність, свободу, загальне благо, порядок, безпеку, або деякі з них. Є більш окремі цінності, які охоплюють, як правило, не державу і право в цілому, а лише якісь аспекти, сторони цих складних явищ, наприклад, правопорядок, правову норму, конституцію тощо. [131, с. 6].

Так, в аксіосфері права виокремлюють цінності права та правові цінності, аксіосфера ж держави, у свою чергу, перебуває лише на етапі свого становлення та досягнення. Науковці розглядають аксіосферу держави як форму аналізу ціннісних засад формування, функціонування та розвитку держави, у зв'язку з чим у ній поєднуються цінності належного та цінності суцього, що

виражені у різних аспектах існування держави. Зазначається, що вона формується у процесі полілогу держави, суспільства й особистості, при цьому динаміка аксіосфери держави виражена не тільки у формуванні, але й у фіксації та освоєнні цінностей держави [231, с. 21].

Але дещо дискусійним залишається питання конкретизації подібних цінностей. Л.С. Мамут припускає, що такими цінностями можуть бути суверенність, легітимність, порядок, загальне благо [127, с. 12]. На думку Ю.М. Оборотова, цінностями держави є пережиті людьми та визначені культурою форми їх позитивного ставлення до держави та її інститутів, які визначають вибір поведінки, відповідної цим цінностям. Формами буття цінностей держави є: державні ідеали (суверенітет, народовладдя, демократія, вибори, законотворчість), державні інститути (монарх, президент, парламент, уряд та ін.) та державні образи (національна держава, соціальна держава, сучасна держава тощо) [164, с. 63].

Вбачається, що така проблематика тільки починає формуватися і потребує поглибленої уваги та дослідження, завершенням її може бути тільки створення єдиної концепції співвідношення аксіосфери держави і права. Загалом на цьому етапі вбачається, що аксіосферу сучасної держави у найширшому її розумінні можна визначити системою цінностей, які сучасна держава визнає та підтримує. Підсумовуючи вищенаведені позиції сучасних науковців, можна стверджувати, що державу слід розглядати як окрему складову предмета юридичної аксіології, що містить у собі такі елементи: універсальні цінності (справедливість, рівність, гуманізм тощо), крізь призму яких можуть оцінюватися держава і право; держава та право як самодостатні цінності; окремі юридичні цінності, які можуть належати до сфери права (правові цінності та цінності права) або держави (суверенітет, державна територія, інститути держави тощо).

1.2. Аксіологічний підхід у державознавстві

Складність держави як об'єкта наукової рефлексії зумовлює не тільки міждисциплінарну приналежність, але й відповідне дослідження її із застосуванням найрізноманітніших методів. Постнекласичний тип раціональності, характерний для сьогодення, поряд із плюралізацією наукового інструментарію дослідження декларує включенність аксіологічного фактора до складу пояснюючих положень. Із цього приводу ще М.А. Бердяєв вказував на те, що «людина є оціночною істотою, визначення цінностей та установка їх ієрархії є функцією свідомості» [14, с. 233]. Саме тому багато понять розкриваються через оцінку або містять її у собі. Розкриття ж поняття «держава», як правило, відбувається шляхом вміщення до його складу сукупності її ознак. До теперішнього часу так і не існує єдності у визначенні конкретних елементів, сукупність яких давала б можливість фіксувати певну частину реальності як державу, досить умовно – це наявність території, населення, влади та потенційна або фактична можливість участі у міжнародно-правових відносинах. Не принижуючи об'єктивної потреби подібних трактувань (наприклад, величезна необхідність у них має прояв у рамках міжнародного права), варто зазначити певну замкненість, що приводить лише до констатації факту існування держави, а точніше таких спроб, при цьому набагато меншою мірою виокремлюється аспект її значущості, хоча історії політичних та правових учень такі спроби відомі.

Так, наприклад, Арістотель розглядав державу як результат вищого спілкування, яке він називав політичним – оскільки будь-яке спілкування у нього здійснюється заради блага, то вища форма спілкування і є вищим благом; при цьому йому відомі «правильні» і «неправильні» форми держави, але навіть такі, на його думку, не позбавляли її позитивного соціокультурного змісту [12, с. 376]. Ціцерон, у свою чергу, стверджував: «якщо поглянути на все з точки зору розуму та душі, то з усіх суспільних зв'язків для кожного з нас найбільш значущі, найбільш дорогі для нас зв'язки з державою; дорогі нам батьки, дорогі

діти, родичі, близькі друзі, але держава одна охопила усі прив'язаності усіх людей» [228, с. 57]. Г. Гроцій у роботі «Три книги про право війни та миру» також позначив державу як «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання спільних прав та загальної користі» [39, с. 142]. Ф. Аквінський оцінював велику роль держави, обумовлену її невід'ємністю універсального, світового порядку, творцем якого є Бог, для нього цього уже було достатньо, щоб опосередковано вважати державу священною.

Т. Гоббс дійшов висновку щодо неминучої необхідності існування держави «заради миру та захисту спільних інтересів» [30, с. 345]. О. Хеффе точно описав суть гоббсівського природного стану. «По-перше, – пише О. Хеффе, – люди у кінцевому підсумку прагнуть лише до двох речей – до самозбереження та щастя; по-друге, вони усіма силами прагнуть уникнути насильницької смерті; по-третє, вони нестримно прагнуть до влади; і нарешті, по-четверте, вони рівні стосовно насильницької смерті – вони можуть вбивати собі подібних і бути убитими ними ж» [236, с. 196]. Тому, на думку Т. Гоббса, до тих пір, поки триває цей природний стан, жодна людина (якою б сильною та мудрою вона не була) не може бути впевнена у тому, що вона зможе прожити весь той час, який природа зазвичай відводить людському життю [30, с. 419]. Таким чином, формується головна мета держави: захист життя та власності членів суспільства з використанням для досягнення цих цілей таких засобів, які держава вважатиме необхідними, визнаючи де-факто за нею хоча б суто інструментальну цінність.

Стосовно розуміння і тлумачення держави слід одразу навести слова Шпенглера про значення держави в історії людства, які значною мірою відбивають не тільки глибинний смисл його позиції, але й пафос німецької думки, як мінімум, попереднього століття: «зі зникненням державної форми припиняється й велика історія, людина знову стає рослиною, тупою і тривкою, що вчепилася у ґрунт» [247, с. 1244].

М. Вебер, у свою чергу, наголошував на помилковості твердження стосовно того, що державу потрібно розглядати крізь призму цінності, з

інтересами якої слід співвідносити усі соціальні дії, особливо якщо йдеться про оцінки у політичній сфері. Будь-яка самодостатня цінність держави для нього заперечується, і на останню формується погляд як на суто технічний допоміжний засіб для реалізації зовсім інших цінностей, що тільки й виправдовують її достойність, причому лише доти, доки держава не спробує змінити своє підпорядковане становище [21, с. 308-309].

На думку Ю.П. Лободи, який аналізував історіографічний аспект розвитку саме ціннісних поглядів на державу, той чи інший її ціннісний аспект описувався, розкривався у межах філософських, етичних («належне», «необхідне», «благо», «добро», «справедливість», «мета», «призначення»), соціально-філософських, соціологічних («воля певної соціальної групи класу», «потреби», «інтереси» тощо), соціально-економічних (через розкриття сприяння, підтримки державою певного соціально-економічного ладу, який тим чи іншим автором розглядається як цінність), юридичних («право», «закон») категорій та філософсько-методологічних підходів [112, с. 38].

Л.С. Мамут у подібному дискурсі проблеми зазначав, що чіткості теоретичних суджень щодо цінності держави досягти непросто. Складним, зокрема, є виявлення співвідношення цієї його характеристики з іншими, близькими їй за змістом і частково дублюючими її, такими, наприклад, як «значущість», «функціональність», «корисність». Професор стверджує, що хоча ці категорії майже «одного поля ягоди» із цінністю, та вважати їх ідентичними, однак, не можна. Так, варто порівняти «функціональність», наприклад, із «значущістю»: функціональність відрізняє властивості предмета (відповідно, сам предмет), а «значущість» є міра відповідності здійснюваних властивостей предметам, очікуванням суб'єкта. Названі вище категорії пов'язані (кожна по-своєму) з різними гранями об'єднуючої їх категорії «цінність» [127, с. 10].

Варто згадати також і той факт, що історії політико-правової думки відомо чимало прикладів негативного сприйняття держави, що увійшли до ряду ідеологічних установок анархістських, деяких ліберальних та соціалістичних учень. Ю.О. Тихомиров зазначає, що саме держава є основним соціальним

інститутом, що концентрує ресурси суспільства та забезпечує його відому цілісність та стійкість, причому образ держави як «зла», як «поганого управителя» спонукав шукати шляхи пом'якшення його тягаря для людей та поступового розставання з ним. І хоча дійсність на кожному етапі історичного розвитку спростовувала надії на зменшення його ролі, мислителі продовжували передрікати державі сумну долю. На думку професора, Т. Мор був одним із перших, хто спробував створити модель майбутнього суспільства без жорсткої державно-військової організації. Утопісти XVIII–XIX ст. ст., які підхопили цю естафету, намагалися представити суспільство, де всі люди будуть рівними і у сфері праці, і в участі в управлінні, і в мірі споживання, і в мірі відпочинку. Але незрозумілою виявилася практична сторона реалізації процесу переходу від теперішнього до майбутнього. Цю прогалину в основному взяли заповнити основоположники марксизму, які передбачали крах буржуазної держави і створення пролетарської держави для формування майбутнього бездержавного суспільства [218, с. 308].

Цікавим є те, що у подібних трактуваннях держава фігурує переважно не як політична цілісна колективність, а як така, що ніби знаходиться на певній дистанції від цієї колективності (що знаходиться над нею), апарату, комплексу органів публічної влади, які весь час обмежують природні права людини. Але «усі вони випускають із поля зору здавалося б очевидну річ: права та свободи індивідів виникають, народжуються, так чи інакше реалізуються та гарантуються виключно всередині (і за допомогою) державно-організованого суспільства, без нього та поза ним – це пустий звук, їх просто не існує» [126, с. 158].

Суть тут криється в іншому розумінні держави, якщо вищеописані дослідники трактували державу як максимально наближену до суспільства, часто навіть ототожнювану з усім суспільством: «держава – ми» (розкриваючи її через поняття «союз», «колективність», «спільність»), то інші виходили з погляду на неї як на окремо існуючий механізм, систему управлінців (іноді навіть одну особу): «держава – вони».

Ф.Є. Перж стверджує, що явище «держава» не є гомогенним, воно має амбівалентну структуру, обумовлену двома різними образами у сприйнятті громадян: 1) держава як абстрактний образ, що виникає у свідомості людей під впливом таких чинників, як міфи, стереотипи, установки, географічні уявлення тощо; 2) держава як інституційне утворення, яке уособлює з владою і виконує функцію управління соціальними процесами у країні. Кожен із образів має свій когнітивний зміст та афективне забарвлення. Держава як абстрактний образ сприймається позитивно, держава як влада – негативно [175, с. 61]. Так, один із «батьків» німецького лібералізму В. фон Гумбольдт вважає державу багатогранною машиною, відмінною від суспільства, «національного союзу» [23, с. 71], що є стосовно до цієї машини іншою реальністю. Та все ж найвідомішим у такому трактуванні постає визначення держави К. Маркса та Ф. Енгельса як «машини для пригнічення одного класу іншим» [129, 203]. Навіть деякі іноземні підручники з філософії витримують подібний дискурс. Так, Р.П. Вульф надає таке визначення держави «як групи людей, яка керує (править), видає закони, керує соціальними процесами та виробляє правила для соціальних груп на певній території та в певних визначених межах» [268, с. 328].

Л.С. Мамут звертає увагу на те, що якщо для суб'єкта «держава» – є синонімом «ми» (цілісності, політичної колективності, до якої належить і він), то за загальним правилом, у нього відсутній погляд на державу як на чужу йому, підозрілу, ворожу; немає в нього настрою відчувати та тлумачити державу як зло, скоріше, навпаки; «ми» – універсальний психологічний спосіб самосвідомості та консолідації будь-якої спільності людей презумується як своє, хороше, добре, позитивне [124, с. 89].

Якщо говорити про ще більш конкретні негативні оцінки державності в історії політичних і правових учень, то варто згадати, у першу чергу, таку: «Держава, – пише М. Штірнер, – завжди зайнята тим, щоб обмежувати, зв'язувати та підкоряти окрему людину... Держава не допускає прояву моєї цінності... вона безперестанно прагне якомога більше використовувати мене,

грабувати мене, експлуатувати мене, споживати мене... Будь-яка держава – деспотія, незалежно від того, чи існує один деспот чи їх багато, як в республіці... Ми обидва – держава і я – вороги... Війну варто оголосити самій сутності, тобто державі (stato), а не якій-небудь конкретній державі, не якому-небудь певному сучасному державному стані і складі» [248, с. 167].

Не менш відомим у подібних трактуваннях цінності держави є Ф. Ніцше. «Держава? – запитує Ніцше. – Що це таке? Тепер слухайте мене, тепер я скажу вам своє слово про смерть народів. Державою називається найхолодніше серед усіх холодних чудовиськ. Холодно бреше воно; і брехня ця виповза з вуст його: «Я, держава, становлю народ». Це – брехня!.. Якщо десь і існує народ – не розуміє він державу і ненавидить її... Все в ній обман: краденими зубами кусає вона, зубаста... Державою зву я, де всі разом п'ють отруту; державою, де всі втрачають самих себе; державою, де повільне самовбивство усіх зветься «життям»... Там, де закінчується держава, починається уперше людина...» [152].

Історія державності свідчить, що держава не є тільки злом або тільки добром, створити ідеальну державу неможливо, але вона не може бути ліквідована одноразовим анархічним «бунтом» і не відмирає безслідно. Виникнувши, держава стає необхідним для суспільства регулятивним інструментом, і в цьому виявляється її соціальна цінність. Однак держава являє собою лише певну політичну форму та її зміст, а також використання цієї форми суспільством може бути різноманітним. Держава може бути величезним злом (тоталітарна держава у фашистській Німеччині), але навіть тоталітарна держава може бути використана в її окремих сторонах як дуже важливий інструмент для захисту суспільства (організація військового спротиву німецьким загарбникам під час Другої Світової війни), її дії можуть мати негативне значення в одному відношенні і позитивне в іншому (в умовах проголошення надзвичайного стану суттєво обмежуються конституційні права громадян, але це є необхідним, наприклад, для відновлення громадського порядку або ліквідації наслідків стихійного лиха) [244, с. 30].

Продовжуючи цю думку, Ю.М. Оборотов підкреслює різницю між ціннісною характеристикою держави залежно від державного режиму: в авторитарній державі її ціннісний зміст полягає у тому, що державою визначається обсяг свободи особистості, тоді як у демократичній державі її ціннісний зміст полягає у тому, що державою забезпечується свобода особистості [3, с. 10]. Навіть ще Г. Еллінек стверджував, що навіть влада деспотів ніколи не простягалася так далеко, щоб «знищити взагалі весь парвовпорядок» [52, с. 187].

Л.С. Мамут стверджував, що дискутуючи, по суті, про цінність держави, мислителі минулого однак не зробили цінність змістом окремої самотійної проблеми теорії держави, не поставили її як таку. При цьому якогось великого прорахунку або недоліку у цьому він не вбачає, тому що цінність у всій її специфічності об'єктом спеціалізованого аналізу з боку філософів та суспільствознавців постає лише з другої половини ХІХ ст. [127, с. 5].

Дійсно, необхідно звернути увагу й на те, що для повноцінного формування ця проблематика мала пройти певні етапи свого становлення. Пропонуємо виокремити такі: ідеологічний та методологічний.

На ідеологічному етапі ціннісний аспект держави завжди нівелювався і підмінявся ідеологією, яка була визначальною за того чи іншого історичного періоду, цінність держави або гіперболізувалася, або занадто нівелювалася. Так, наприклад, у фашистській Італії, де етатизм став частиною державної ідеології, держава була вищою та абсолютною цінністю. У свою чергу, в Радянському Союзі державі відмовлялося у ціннісному змісті взагалі (при цьому виявлявся парадокс: роль та підкорення усіх сфер людської діяльності державі з розвитком марксизму-ленінізму тільки зростала).

У цілому, це було обумовлено тим, що аксіологічна проблематика мала у своїй теоретичній основі ідеалістичну філософію, що суперечила матеріалістичній картині світу радянської людини, а, по-друге, державу не можна було розглядати як цінність, адже вона була знаряддям класового панування і з часом взагалі повинна була відмерти: «у решті-решт, суспільство

відправляє усю державну машину туди, де їй буде справжнє місце: в музей стародавності, поруч з прядкою та бронзовою сокирою» [129, с. 174]. У той же час марксизм-ленінізм завжди відмежовував себе від анархізму і вважав, що майбутнє суспільство має бути побудоване в особливих формах організації та дисципліни.

Абсолютно закономірним у цьому ключі вбачається риторичне запитання М.М. Алексєєва з приводу того, чим же воно буде відрізнятися від держави і чому його просто не назвати, наприклад, державою «трудящих»? На його думку, «революційна фраза, якою захоплювалися марксистки змушувала їх штучно звужити поняття держави, позначаючи ним тільки ту форму організації, в якій є класовий примус і не підводячи під це поняття організовану форму спільного життя пролетаріату, а тим часом, ця остання форма також є своєрідним державним утворенням, відмінність якого від капіталістичного не глибша, ніж відмінність держави, побудованої на вільній праці від держави, що практикує рабську» [196, с. 389]. Продовжують цю думку, М.В. Ільїн та Б.І. Коваль стверджують, що така «антидержава» тільки в ідеї заперечує державу, а насправді – це той самий різновид держави, її дзеркальний варіант, типу «пролетарської диктатури» чи «Пугачовського царства» [70].

Йдеться про те, що створення відповідних ідеологічних передумов у цьому питанні має ключове значення, і оцінка держави буде релевантною дійсності лише тоді, коли плюралізм сам по собі стане визначальною рисою суспільного життя. Сучасність, яка може бути охарактеризована саме таким чином, дає можливість стверджувати, що тільки нещодавно з'явилася перспектива пізнання ціннісного змісту держави, відокремлена від будь-якої ідеології.

Перехід до другого етапу формування цієї проблематики – методологічного – опосередкований необхідністю вироблення наукового інструментарію пізнання цінності держави зі своєю категоріальною системою. Саме формування аксіологічного підходу надало можливість якісно нового виміру держави і стало заключним етапом переходу зі сфери буденних дискусій до сфери повноцінного філософсько-наукового осмислення цінності держави.

У цілому, методологічний підхід визначають як побудовану на гранично загальних (філософських) категоріях світоглядну аксіоматичну ідею (засаду), яка опосередковує загальну стратегію дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [187, с. 182]. Підхід дає можливість постулювати певну ідею і саме з її позиції досліджувати окремий об'єкт. Виходячи із цього, у своїх загальних рисах аксіологічний підхід варто розуміти як аксіоматичну ідею, в основу якої закладено розуміння досліджуваного об'єкта як цінності та його оцінку крізь сферу різноманітних ціннісних орієнтацій.

Для розуміння суті методологічного підходу можна провести таку аналогію: астрономи використовують різні інструменти для вивчення зірок – у звичайному діапазоні спектра вони бачать одні сузір'я, в інфрачервоному – другі, у рентгенівському – треті, але зірки залишаються зірками, та перед ними вони постають по-різному у залежності від того, що вони хочуть побачити. Те ж саме відбувається під час дослідження держави: погляд на неї крізь призму нового підходу дає можливість виявити нові грані, у цьому випадку виключно ціннісні.

Вбачається, що досить вдало дає тезову характеристику аксіологічної методології В.П. Малахов. Він стверджує:

- за своїми вихідними установками та принципами вона не є ні науковою, ні філософською, а має скоріше за все проміжний або комплексний характер;
- вона пов'язана із забезпеченням змістовного аналізу будь-якої соціально-духовної проблеми;
- застосування аксіологічної методології пов'язано з розумінням як права, так і держави, як самообумовлених явищ і тому таких, що відтворюють самі себе незалежно від змістовного наповнення їх основних структурних та функціональних компонентів;
- структурно-функціональна характеристика права та держави не має суттєвого значення для аксіологічного аналізу;

– вона пов’язана з пошуком та описом межових (кінцевих, самоочевидних) підстав соціальної реальності;

– призначення аксіологічної методології виявляється у характеристиці усіх елементів права і держави з точки зору їх самоцінності, самодостатності, а не соціально-історичної обумовленості, це означає, що її звернено на прояв (виявлення) сутнісних властивостей (природи) права і держави [120, с. 4-5].

Відповідно до вимоги концептуальності у пізнанні необхідно застосовувати систему категорій, що є координатами теоретичного мислення у певній сфері. Л.М. Сумарокова зазначає, що найбільш важливі та фундаментальні поняття називають категоріями, які формують своєрідний смисловий каркас будь-якої науки та спеціальної галузі знання та практичної діяльності [214, с. 45]. Із цією думкою погоджується О.А. Вусатюк, який вважає категоріями найбільш загальні форми понять і висловлювань, що відображають суттєві зв’язки та відношення пізнання та визначають характер теоретичного мислення [27, с. 124]. Такою базовою категорією для аксіологічного підходу є «цінність», саме сутнісне розуміння цієї категорії і є наріжним каменем при застосуванні аксіологічного підходу, причому не тільки до держави. Із цього приводу А.О. Фальковський стверджує, що аксіологічний підхід у методології права, у тому числі його історичного пізнання, тільки у найбільш широкому сенсі можна розглядати як єдиний напрям, його змістовне наповнення безпосередньо залежить від того тлумачення цінностей, яке притаманне дослідникові [227, с. 337].

У попередньому підрозділі було окреслено розуміння цінності через такі категорії, як значущість, корисність, благо тощо, але виникає запитання: ця «значущість», якою умовно можна позначити цінність, встановлюється суб’єктом після оцінки, чи існує об’єктивно?

Зверненість до гносеологічного аспекту цінності є закономірним процесом, адже пізнання цінності, як і будь-яке інше, у принципі, ґрунтується на розмежуванні суб’єктивного та об’єктивного. При цьому суб’єктом є активна сторона даної взаємодії, носій діяльності, спрямованої на об’єкт та носій

пізнання і знання, яке обов'язково містить у собі також і певну його оцінку. Об'єктом є те, що суб'єкт виокремлює з об'єктивного взаємозв'язку речей, властивостей і відношень, на що спрямовано багатопланову (предметно-практичну, пізнавальну, оціночну) діяльність суб'єкта.

Одні філософи стверджують незалежність цінностей від людини та її потреб (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Н. Гартман, Н.О. Лосський, М. Шелер та ін.), інші – трактують цінності як похідні інтересів та потреб самої людини (А. Мейнонг, Р. Перрі, Д. Дьюї, О.Г. Дробницький, В.Р. Тугарінов та ін.) На думку М.О. Лосського, одні філософи «стверджують відносність усіх цінностей, інші наполягають на існуванні також і абсолютних цінностей; одні говорять, що цінності – це відношення, інші – що цінність – це якість; одні вважають цінності ідеальними, інші – реальними» [117, с. 255].

Як зазначає А.В. Миронов, скільки б не обговорювалися різноманітні підходи до розуміння цінностей, дискусії із цього приводу ніколи не виходили за межі тих методологічних рамок, які були встановлені до середини ХХ ст. [145, с. 92]. Саме через це, на думку К.В. Горобця, основний сюжет при виявленні природи цінностей мав прояв у тому, яким чином варто розглядати цінності стосовно їх носія, тобто суб'єкта [33, с. 9]. Так само і В.В. Ільїн стверджує, що в аксіології можна виокремити лише дві сутнісні платформи: Протагора (підкорення цінностей людині, де «людина – міра всіх речей») та Платона (підкорення людини цінностям, наприклад, «не можна цінувати людину більше, ніж істину») [66, с. 826].

Саме розуміння цінності як результату оцінки суб'єктом пізнання чи, навпаки, об'єктивованого блага, незалежного від цього суб'єкта, призвело до формування двох основних напрямків: відносного та абсолютного. Абсолютне тут є безумовним, саме по собі сущим, вічним та всезагальним, відносно ж має прояв в умовності, тимчасовості та мінливості; абсолютне не залежить від суб'єкта пізнання, на відміну від відносного – породженого суб'єктом. При цьому, на думку Г.Д. Левіна, відношення предмета до інших предметів зазвичай пізнаються раніше, ніж його внутрішній зміст, відповідно і відносні

поняття про досліджувані предмети виникають раніше, ніж абсолютні, такі поняття домінують на початковій стадії формування не тільки окремої науки, але й пізнання у цілому [154, с. 1532].

Вбачається, що так само відбувається формування аксіологічного знання: спочатку виникають суб'єктивні, а від того і відносні оцінки, і тільки потім виникає потреба у коригуванні цих оцінок об'єктивними судженнями, в яких матиме прояв абсолютність, тобто чистота оцінюваного предмета.

Представники поглядів щодо відносності усіх цінностей виходять із того, що цінність є неможливою без суб'єкта її пізнання (оцінки). Для них цінності існують «тут і зараз» у залежності від обставин та потреб людини. Виходячи із цього, цінності є властивістю предмета або явища. Проте цінності притаманні предмету або явищу не від природи, не просто через внутрішню структуру об'єкта самого по собі, а тому, що об'єкт втягнуто до сфери суспільного буття людини і він стає носієм певних соціальних відносин. У ставленні до суб'єкта (людини) цінності є об'єктами її інтересів, а для її свідомості здійснюють роль повсякденних орієнтирів у предметній та соціальній дійсності, визначення різноманітного практичного ставлення людини до навколишніх предметів і явищ.

Крайність такого розуміння і має прояв у вже вищезгаданій тезі античного філософа-софіста Протагора – «людина – міра всіх речей». Послідовними в такому напрямку є роздуми філософа права Г. Радбурха, який стверджував, що «ми сприймаємо (пізнаємо) людей і речі, які мають і не мають цінності, та при цьому не усвідомлюємо того, що ми, суб'єкти пізнання, є джерелом ціннісних критеріїв, а не речі і люди – об'єкти цього спостереження» [189, с. 11].

Відносний підхід часто пов'язують з утилітарним підходом до статусу цінностей, що розвинений у роботах Дж. Дьюї: «призначення цінностей полягає у тому, щоб служити реалізації інтересів та потреб» [50, с. 67]. У сучасній методології юридичної науки він знайшов своє відображення в роботах П.М. Рабіновича саме у рамках потребового підходу, коли цінностями визнаються ті явища об'єктивної дійсності, які характеризують (як матеріальні,

так і ідеальні) або їх властивості, які здатні задовольняти певні потреби суб'єкта, необхідні, корисні для існування та розвитку. При перенесенні такого розуміння на сферу права дослідник стверджує, що цінність права коротко можна визначати як його позитивну значущість (роль) у задоволенні потреб суб'єктів. На його думку, це поняття може бути позначене також терміном «корисність права» [184, с. 8,10].

Абсолютистський підхід, у свою чергу, є характерним для об'єктивно-ідеалістичної філософії (від Платона до Гегеля та їх послідовників Ф.Г. Бредлі, Р.Д. Колінгвуда, Дж. Мак-Тагарт та ін.), відповідно до якої буття є благо, тобто цінність. При цьому мається на увазі не емпірична реальність, а істинне буття – об'єктивний розум, ідея, сенс буття у їх ціннісній значущості. За твердженням В. Крауса, цінності – це ідеали, побачені у їх досконалості, сублімовані в образ досконалості, спроба ж буквально втілити їх у земному вигляді може призвести тільки до краху цих ідеалів [102, с. 143].

У зв'язку із цим привертає увагу одна із статей Я. Мукаржовського, написана ще наприкінці 30-х рр., в якій зазначається «принципова перебудова» філософського вивчення цінностей. Суть цієї перебудови полягає у тому, що від «періоду аксіологічного релятивізму, ще досі незавершеного», філософія переходить до пошуку «ідеї стійкої цінності, здатної вистояти як перед багатоманітними індивідуальними позиціями, так і перед змінами колективного образу мислення у різних точках землі за різних епох» [149, с. 171].

За твердженням О.А. Івакіна, загальний принцип об'єктивності обертається принциповим прагненням дивитися на все мислиме, створене та те, що твориться з позицій Абсолюту та Вічності, а принцип суб'єктивності предстає у формі виключної «корисності» детермінації пізнання, що є так характерною для сучасної епохи, саме звідси. На його думку, «проповідь принципу суб'єктивності – це потреба якогось філософського виправдання людського егоїзму, зумовлена реальним глобальним відчуженням людини від людини, атомізованим станом громадянського суспільства [74, с. 102].

Загалом, під абсолютизацією цінності розуміється її об'єктивація, так би мовити, вважання апріорі. У такій трактовці онтологія цінності виходить за межі суб'єкта її пізнання, тобто оцінки. Об'єкт оцінки, по суті, стає самоцінним через наявність у нього певних властивостей (ідейних основ), які не залежать від суб'єкта (людини). У цій трактовці цінності є чимось вищим, ніж звичайна зацікавленість людини. Оцінка і, як результат, цінність певного явища – це більше, ніж потреба і виключна прерогатива людини, як показник її зв'язку з культурою. Цінності розглядаються як такі, що являють собою ідеальні сутності, сфери яких знаходяться поза досвідом людини і не залежать від її інтересів та потреб. Вони є стійкими та незмінними й засвоюються індивідом у процесі його соціалізації. Філософи це пов'язують із тим, що потреби можуть усвідомлюватися або не усвідомлюватися, або ж усвідомлюватися неадекватно, тобто фактично значущі явища можуть не усвідомлюватися як цінності, а те, що не являє собою ніякої цінності, може помилково сприйматися цінністю. Абсолютистська традиція розуміння цінностей у своїй основі впливає з об'єктивно-ідеалістичного світогляду у вигляді платонівських ейдосів або гегелівської абсолютної ідеї.

Такий загальний аксіологічний методологічний дискурс накладає відбиток і при дослідженні цінності держави, тому пропонуємо виокремити по аналогії відповідні два напрямки (дуалізм): відносної та абсолютної цінності держави.

На думку Ю.М. Оборотова, сама по собі держава є дуалістичною, виникаючи на певному етапі розвитку суспільства, вона об'єктивно забезпечує суспільний прогрес, а, з іншого боку, з об'єктивних причин, держава має тенденцію відчуження від суспільства, намагаючись стати чимось вищим за нього. В.Є. Чиркін пояснює такий стан тим, що держава виникла для забезпечення спільних прав, але одночасно із цим у паралельних умовах асиметричного суспільства [244, с. 12]. Ф. Ардант, у свою чергу, у такому ж ключі акцентує увагу на тому, що «держава – це водночас ідея і факт, абстракція та організація, вона не має конкретної реальності, але її присутність відчувається постійно» [254, с. 16].

Саме така асиметрія: держава як колективність та держава як апарат з управління нею, держава як ідея та конкретна держава, як її втілення і стає наслідком дуалізму цінності держави.

У рамках відносного розуміння держава не може бути постійною цінністю, оскільки це завжди буде опосередковано конкретними умовами та спрямованістю інтересів індивіда і матиме прояв ситуативно, вона стає цінною тоді, коли задовольняє та створює відповідні умови для задоволення потреб індивіда. Будь-яка держава у процесі своєї діяльності тією чи іншою мірою задовольняє певні соціальні потреби, тобто функціонально пов'язана із суспільством. Зрештою, зв'язок держави із соціумом – це суб'єктно-об'єктний зв'язок, особливістю якого є те, що держава – це одночасно і структурний ідеологічний елемент суспільства (колективного суб'єкта) й об'єктивована форма соціальної пізнавально-практичної діяльності. Такою формою є політична організація суспільства, виражена назовні у певних інститутах (механізмові держави), відносно відособлена від суспільства та його складових частин. Іншими словами, держава являє собою один з елементів суб'єкта, який (елемент) протистоїть йому як цілому і розглядається у цьому відношенні як об'єкт. Зазначене суб'єктно-об'єктне відношення є визначальним, суттєвим відношенням держави, яке виявляє себе у її генетичних та функціональних зв'язках із суспільством [115, с. 16].

Досліджуючи цінність держави у руслі описаного вище «потребового підходу», який у позначеній класифікації концептуально належить саме до відносного розуміння цінності, Ю.П. Лобода зазначає, що «необхідним елементом структури сутності держави є її властивість задовольняти певні соціальні потреби та інтереси, ця сторона держави є одночасно і сутністю цінності держави як соціального явища, а тому – соціальною сутністю держави» [114, с. 41]. У рамках такого дослідження автор формулює цінність держави, виходячи із її соціальної сутності. Таким чином, ціннісний зміст держави – це її здатність забезпечувати у процесі свого функціонування і розвитку задоволення основних потреб окремих індивідів та їх спільнот

(національних, соціально-економічних, демографічних, релігійних тощо), а також створювати умови для можливого, за наявних конкретно-історичних обставин, їх задоволення.

Ф.М. Раянов та А.Ш. Гардінов у своїй колективній роботі також виокремлювали подібне ціннісне розуміння держави. Так, у сучасних умовах, вважають автори, на основі узагальнення усієї багатоманітності форм держав вимальовується наукова концепція сутності держави, яка впливає із таких основних положень:

- 1) держава – об’єктивно необхідна реальність;
- 2) держава не просто необхідна реальність та потреба, але і цінність, хоч держава і не благо для народу у прямому значенні, а тягар, але це необхідний тягар;
- 3) держава є необхідною для обслуговування інтересів суспільства, саме в цьому має прояв її сутність та соціальне призначення. Вона має виражати інтереси усього суспільства та обслуговувати усе суспільство, оптимально керувати ним;
- 4) необхідно постійно шукати шляхи та напрямки удосконалення діяльності держави та узагальнювати усе позитивне у функціонуванні держав світу, при цьому загальна державознавча наукова думка має знаходитись у пошуку оптимальних моделей державності [191, с. 3, 7].

У рамках відносного підходу держава також постає цінністю тоді, коли відповідає певним ціннісним орієнтаціям суспільства, наприклад, таким, як: проголошення та забезпечення реалізації прав та свобод людини, взаємна відповідальність особи та держави, належний рівень соціального забезпечення, охорона та захист законних прав та інтересів особи, забезпечення безпеки тощо.

Абсолютизація цінності держави впливає із того, що держава – це дуже складний та багатогранний об’єкт, але цінність її у цілому є безсумнівною та очевидною. Однак, у цей же час мова йде про те, що далеко не всі елементи і властивості держави є показниками її цінності. Держава тут постає не просто історично зумовленою формою організації людей, а одним із найбільших

надбань цивілізації (не меншим, ніж право). Біосоціальна природа людини опосередковує життєво необхідну потребу в комунікації та співіснуванні з іншими людьми і тут вона стає проявом сутності самої людини.

Серед вітчизняних науковців саме В.К. Липинський трактував державу як перманентну та абсолютну цінність. Так, у нарисі програми Української демократичної хліборобської партії він писав, що повним життям жив наш народ лише тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав, тобто мав державу (Київська Русь, Козацька держава) [111, с. 255].

Але найбільша заслуга у трактуванні абсолютності цінності держави належить Г. В. Ф. Гегелю, який вважав, що держава уособлює усі чесноти, вона – найдосконаліше втілення Світової Ідеї, що розвивається сама, наймогутнішого вияву людської особистості, загальності політичного, матеріального і духовного начал, держава захищає людей від випадковості, забезпечує справедливість і реалізує загальні інтереси. При цьому громадянське суспільство та індивід підпорядковані державі, адже саме держава інтегрує окремих індивідів та їх групи в органічну цілісність, надає сенсу їхній життєдіяльності. Держава є наслідком розвитку Світового Духу, що містить у собі «духи окремих народів». Вирішальну роль тут відіграють «герої», які силою своєї волі об'єднують маси у політичні організми великих і малих розмірів. Життя окремого індивіда уявляється Гегелю відносною цінністю, благо держави – цінністю абсолютною. Жертвуючи своїм життям в ім'я держави, особистість виконує свій головний моральний обов'язок. Філософ стверджує, що страх смерті здатний згубити свободу народу і суверенітет держави, що уявляється йому моральною катастрофою [28].

У філософії Гегеля держава оцінюється виключно позитивно, відомі негативні сторони державно-правової дійсності розглядаються як наслідок «недорозвиненості», неповного розкриття державності на певному етапі її становлення, ці негативні сторони знімаються у міру діалектичного становлення та удосконалення держави.

В абсолютизованому розумінні розглядав державу навіть ще Платон, виходячи із поділу усього на світ ідей та світ речей, він намагався створити ідеальну державу. Багатьма дослідниками його спадщини її ідеальність виглядає досить сумнівною, якщо аналізувати зміст його робіт (проголошення спільності жінок, дітей та майна, наявність рабства тощо), та тут варто розуміти, що мається на увазі під «ідеальним».

Так, О.А. Івакін, який багато уваги приділив дослідженню спадщини Платона, стверджує, що звідси випливає, що у спорі про природу ідеального не можна плутати одне розуміння ідеального з іншим, наводячи приклад із німецької філософії, де існують два різні терміни: *ideale* та *ideelle*, нам же виявляється необхідним спеціально пояснювати, що одне ідеальне – це ідеал (*ideale*), а інше – це суб'єктивний образ об'єктивної реальності, що існує у вигляді наукового пізнання або художнього образу (*ideelle*) [60]. Можна також зустріти думку про те, що ідея держави передує реальній державі і в Арістотеля. Для нього держава є результатом поєднання форми та матерії, де форма (ідея держави) являє собою активне начало, а матерія (люди як емпірична данність) – пасивне, при цьому держава виникає саме тому, що у свідомості людей виникає ідея держави [239, с. 361]. Професор акцентує увагу на тому, що як Гегель, так і Платон свого часу мали на увазі державу розумно влаштовану, при цьому, якщо така ідеальність довгий час прирівнювалася критиками цих великих мислителів до утопії, то процес історичного розвитку людства веде до перетворення цієї благородної можливості на назрілу потребу та необхідність [61, с. 107].

Загалом, така позиція щодо цінності держави зустрічається із досить очікуваною критикою. Подібні роздуми дуже перегукуються з середньовічною теософією, яка в усі можливі способи, у тому числі і філософські, виправдовувала будь-яку церковну владу, а відповідно і будь-яке реалізоване нею насилля, в силу встановлення її Богом та освяченості ним її на всі безчинства. У такому ж руслі проводять паралелі з нацистською Німеччиною, фашистською Італією, Камбоджею часів Пола Пота, Корейською Народно-

Демократичною Республікою (далі – КНДР) як найяскравішими прикладами неможливості проголошення будь-якої держави цінністю. Дійсно, такі держави не відповідають ціннісним орієнтаціям сучасної людини: права повністю розчиняються в обов'язках, якщо мова заходить про відносини з державою, державна ідеологія стає універсальним замінником індивідуальних оцінок, а головне – людське життя (як форма буття людства взагалі) стає другорядним стосовно державних інтересів, що, до речі, і призводить до краху таких держав.

Відомий та описовий із цього приводу вираз, який засоби масової інформації приписують Нобелівському лауреату, академіку Ж.І. Алфьорову: «Державником (маючи на увазі особу, яке позитивно ставиться до держави) можна бути, коли держава піклується про своїх громадян. Але якщо громадянина змушують платити за освіту та медичне обслуговування, пенсію формувати з власних заощаджень, житло та комунальні послуги оплачувати повністю, по ринковій ціні, то навіщо мені така держава? Чому я ще маю платити податки та утримувати цілу армію чиновників?.. Якщо держава перекидає ці турботи на нас, хай краще зникне, нам буде значно легше» [6].

Але перед тим, як вдаватися до подібних висновків, варто ще раз згадати, що такі вищеописані негативні прояви, скоріше за все, зумовлені суто механічним розумінням держави та пов'язані з критикою конкретного суб'єктивного наповнення механізму кожної такої держави. Але як тільки зроблено таке зауваження, категоричність подібних тверджень змінюється, а іноді знімається взагалі. Завжди потребує уточнення те, що піддається критиці: сама ідея держави, як універсальної організації управління колективністю для досягнення конвенційного спільного інтересу чи конкретний невдалий прояв реалізації цієї ідеї.

Із цього приводу зазначається, що «у дискусіях такого роду, мова йде про цінність держави як такої, про державу як цінність, проблема ж міри цінності будь-якої конкретно-історичної модифікації держави, міри реалізованості в такій модифікації тих чи інших соціальних, політичних, правових, моральних, релігійних ідеалів – проблема вже інша» [127, с. 10].

Вбачається, що дві вищеописані позиції (абсолютності та відносності) щодо виміру цінності держави за своєю суттю не є протилежними. Тут має місце антиномія – ситуація, коли можна з однаковим успіхом доводити прямо протилежні тези. При цьому антиномії виникають не внаслідок суб'єктивної помилки, а пов'язані з діалектичністю процесу пізнання, за переконанням Гегеля, антимонії або протиріччя існують в усіх предметах будь-якого роду, у будь-яких уявленнях, поняттях та ідеях [238, с. 70].

Відмінність між вищеописаними позиціями полягає у різному вимірові буття цих оцінок, опосередкованому різними світоглядними установками. Виходячи із цього, варто виокремити два рівні оцінки держави: матеріальний та ідеальний. При цьому синтезуючою тут виявляється так звана феноменологічна трактовка цінності, у контексті якої цінності можуть суб'єктивуватися, якщо суб'єктивована сама свідомість, але у той же час цінності можуть розглядатися як дещо об'єктивно духовне при врахуванні інтерсуб'єктивності трансцендентальної свідомості [33, с. 12].

Матеріальний рівень оцінки держави при застосуванні аксіологічного підходу буде відображати її динамічний аспект, сутністю якого будуть потреби особи та релевантні їм значущі характеристики конкретної держави, які є змінними та різними. Тут цінність буде актуалізованою та індивідуалізованою. У такому напрямку аксіологічний підхід дасть можливість відокремлювати цінне від нецінного серед характеристик держави і тим самим сприяти еволюційному розвитку конкретно-історичної форми її прояву. Наприклад, на цьому рівні можна оцінювати державу з позицій її відповідності загальнолюдським цінностям: рівність, гуманізм, права людини тощо. Тут можна виокремити блоки та виміри конкретної держави і визнавати одні держави – цінностями, інші – антицінностями.

Ідеальний рівень, у свою чергу, дасть змогу аксіологічному підходу розкрити ідейну сторону буття держави, що відображатиме її статичний аспект. Такий напрямок відкриває перспективу пізнання ідеальної сутності держави, сприятиме її апологізації та підвищенню рівня легітимності. Але тут дуже

важливо відмежуватись від етатизму, засобом чого має бути така принципова ідея: держава для людини, а не людина для держави.

Цей рівень дає можливість оцінювати державу як універсальне поле втілення у життя людських потреб та інтересів, тут держава розглядається як надбання цивілізаційного розвитку, що протистоїть хаосу і варварству та має не тільки формалізоване вираження, але й глибоку ідейну наповненість. На цьому рівні постулюється думка щодо того, що людина поза державою може існувати, але саме існувати, а не жити повноцінно, такий напрямок дасть можливість оцінити такий надважливий ціннісний аспект держави, як її інституціоналізованість, а також оцінити значення образу держави як певної ідеалізованої форми її буття.

На підтримку цієї позиції Ю.М. Оборотов стверджує, що держава – це не тільки сила примусу, заснована на законах, але також й ідея, яка мобілізує сили народу для загальної справи на основі авторитету державної влади, довіри населення до її політичних досягнень і цільових програм розвитку [3, с. 11].

У цілому, зважаючи на вищезазначене, аксіологічний підхід у державознавстві можна визначити як загальну стратегію дослідження, об'єднану однією ідеєю, сутність якої має прояв у пізнанні держави крізь призму відносних ціннісних орієнтацій (оцінка відповідності конкретно-історичного прояву держави ціннісним орієнтаціям окремого індивіда та суспільства у цілому) та абсолютних ціннісних начал держави (як універсальної форми політичної організації людей, зовнішнє вираження та конкретно-історичний прояв якої не мають значення). Саме за допомогою застосування аксіологічного підходу при дослідженні держави з'являється можливість оцінки її цивілізаційної значущості, що відкриває перспективи реабілітації держави як універсальної, історично-сформованої, політичної організації суспільства, що потребує змін, але не руйнування і заміни, особливо враховуючи, що реальних альтернатив їй поки немає.

1.3. Сутність та зміст держави у характеристиці її цінності

Кожна спеціальна наука володіє арсеналом засобів пізнання, серед яких філософські категорії відіграють роль методологічної основи, якій не можуть суперечити специфічні їх інтерпретації, що являють собою апарат даної науки, який, у свою чергу, є віддзеркаленням філософських категорій у специфічній формі, з урахуванням об'єктивних законів досліджуваних цими науками. Особливо велике значення вони мають у загальнотеоретичних дослідженнях, які аналізують докорінні проблеми усіх галузей юриспруденції та виробляють найбільш загальні правові поняття, що розкривають сутність досліджуваних явищ, становлять першу лінію дотику філософії та юриспруденції [177, с. 8]. Основні проблеми у використанні загальнофілософських категорій в юриспруденції полягають у такому [40, с. 57]:

1. Досить часто вони застосовуються вибірково. Так, у більшості сучасних підручників детально розглядаються сутність та форма держави, але зовсім не згадується поняття «зміст держави». Іноді з усіх названих категорій використовується тільки «форма держави».

2. Нерідко поняття сутності, змісту та форми піддаються у державно-правових дослідженнях досить вільній інтерпретації, значною мірою розбігаються із їх загальнофілософським значенням. Так, наприклад, до термінологічного апарату теорії держави і права вводяться такі не відомі філософії поняття як формальна та змістовна сторона сутності. Державний режим, який є функціональною, динамічною характеристикою держави, розглядають як елемент форми, хоча з точки зору філософії його варто було б зарахувати до змісту держави.

Сказане свідчить про потребу приведення категоріального апарату загальної теорії держави у відповідність до загально філософських положень. Одними з таких базових категорій, які покликані відображати у найпростішому їх розумінні зовнішні та внутрішні характеристики у пізнанні, є парні категорії: «явище» та «сутність», «форма» та «зміст». Важливість для наукового пізнання

цих конструктів чи не найяскравіше виражена у такому твердженні: «якби форма прояву і сутність речей безпосередньо збігалися, то всіляка наука була б взагалі зайвою» [40, с. 57].

Наука стикається з багатоманітними проявами державності: виникненням і ліквідацією державної влади в окремих народів, зовнішнім вираженням атрибутів держави, її могутності або слабкості, діяльністю державних органів і посадових осіб тощо. Одні органи державної влади приймають конституцію та видають закони, які наділяють правами та обов'язками громадян, інші органи застосовують ці закони в окремих, конкретних випадках. Державні органи та посадові особи приймають рішення, за посередництвом яких можуть регулюватися господарські, сімейні або інші суспільні відносини. У необхідних випадках вони застосовують передбачені законом санкції за порушення юридичних норм. Усі подібні факти, яких в реальній дійсності існує величезна кількість, розглядаються як явища державності. Задача науки виявляється у тому, щоб збирати та узагальнювати ці факти, виявляти об'єктивні зв'язки між ними і тим самим оволодівати внутрішніми законами розвитку реальної дійсності та проникати в них. З оволодінням цими законами виникає можливість свідомого управління об'єктивними процесами розвитку держави і права. При цьому найголовніше в теоретичному вивченні державно-правової практики полягає у виявленні сутності держави – такої корінної специфіки його, яка визначає всілякі прояви держави [177, с. 12].

У цьому підрозділі буде приділено окрему увагу дослідженню сутності та змісту держави, їх взаємозв'язку та певній відмінності, а також впливові цих категорій на характеристику цінності держави у цілому та сучасної держави, зокрема.

Сутність – це внутрішня субстанція у протилежність зовнішнім її вираженням, узагальненим у понятті «явище»; це стійке відношення, дещо єдине у багатоманітності явищ [79, с. 154]. Найяскравіше серед вітчизняних дослідників позицію щодо необхідності пізнання сутності право-державних явищ відстоює саме професор П.М. Рабінович, який указує на те, що досягнення

сутності тих феноменів, які становлять предмет відповідної науки, є її найголовнішою, домінантною функцією. При цьому науковець зазначає, що теорія чи концепція, яка саме цієї функції не виконує, навряд чи може заслуговувати на статус наукової [185, с. 7].

На теперішній час проблематика сутності держави відійшла на задній план. Більшість науковців вважають, що це питання повністю було описане у рамках марксистської теорії держави і повернення до нього є не більше, ніж банальною спекуляцією. Але та ж більшість, як правило, визнає і зміни, що відбуваються у сучасній державі, концентруючи дослідження, у першу чергу, на її функціях та механізмові. Та порушені вище питання співвідносності будь-якого теоретичного знання з філософським цілком виправдано наводить на проблематику виявлення глибинних причин подібних перетворень, які можуть бути пояснені внутрішніми характеристиками такого явища як держава і лише потім, як наслідок, зовнішніми його проявами.

Традиційно сутність держави розглядають через категорію «інтерес», який держава покликана захищати та реалізовувати: класовий та/або загальносоціальний. У цьому дискурсі робиться ремарка щодо формальної та змістовної сторони сутності держави. Так, М.І. Матузов та О.В. Малько особливо підкреслюють, що головне у сутності держави – її змістовна сторона, те, чиї інтереси насамперед ця організація політичної влади реалізовує, які пріоритети встановлює у своїй діяльності [138, с. 44]. Автори доходять висновку, що якщо при аналізові сутності зупинятися тільки на формальній її характеристиці, то вийде, що антична рабовласницька і сучасна держава є однаковими, що, однозначно є невірним.

Із таким висновком, беззаперечно, варто погодитись. Але часто у подібних твердженнях дещо розмито використовуються згадані нами вище категорії сутності та змісту, які не є тотожними. Проведення чіткої лінії розмежування дасть змогу не просто виявити цінність сучасної держави, але й прослідкувати її динаміку.

При цьому неunikним вбачається дослідження розвитку знання про сутність держави, особливо, про місце класового елемента в ній і відповідне аутентичне її тлумачення. Традиційно класова сутність держави розглядається як продукт саме марксистсько-ленінського учення. В.І. Ленін визначав класи як великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх ставленням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в громадській організації праці, а отже, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють; при цьому визначальною рисою таких груп людей є те, що одна може собі привласнювати результати праці іншої завдяки розбіжності їхнього місця у певному укладі суспільного господарства [110, с. 15].

Загалом марксизм пройшов довгий шлях свого розвитку від тотальної універсалізації своїх ідей, які на його основі мали пояснити уся без винятків політико-правову дійсність, до повного нехтування, у тому числі, як вбачається, абсолютно раціональними і практичними його положеннями. Але нічого дивного у цьому немає, заміна однієї наукової моделі на іншу – це закономірний процес, який досить яскраво відображений у рамках філософії та історії науки, наприклад, роботами І. Локадоса, Т. Куна та ін. Але, повертаючись до порушеного вище питання про класову сутність держави та аутентичне трактування класів, далі вбачається необхідною констатація обмеженості саме цих положень щодо пояснення сучасної держави.

Виявляється, що на теперішній час майже неможливо виокремити чіткі класи саме у їх традиційному розумінні. У сучасних державах джерелом матеріального благополуччя або неблагополуччя є вже не стільки матеріальна, скільки інтелектуальна власність, виробництво починає витіснятися усе більшою мірою невиробничою сферою (надання послуг) і якраз остання повністю опосередковує першу. Ставлення до засобів виробництва, як ключової ознаки диференціації класів, нині абсолютно не пояснює практики державно-правового життя загалом та сучасної держави, зокрема. Постіндустріалізація

абсолютно по-іншому розставила акценти: володіння кваліфікацією та інформацією приносить більші статус і владу, ніж володіння предметними засобами виробництва, та й самих володарів таких засобів на теперішній час все важче вичленувати.

Відповідно до позиції одного з розробників детальної концепції інформаційного суспільства, у майбутньому вирішальне значення для економічного та соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуватиме становлення нового укладу, що базується на телекомунікаціях. Революція в організації та обробці інформації та знань, в якій головну роль відіграє комп'ютер, розгортається водночас із розвитком постіндустріального суспільства. Для розуміння цієї революції особливо важливими є три аспекти останнього: перехід від індустріального суспільства до суспільства послуг, визначальне значення кодифікованого наукового знання для реалізації технологічних нововведень і перетворення нової «інтелектуальної технології» на ключовий інструмент системного аналізу і теорії прийняття рішення [85].

До класу, що сформувався, на думку цілого ряду західних дослідників (Р. Бендикс, Дж. Бернхем, Г. Гейгера, Д. Локвуда, Ч. Міллса), у нових соціально-економічних умовах розвитку суспільства у XX ст., що викликали зміни у структурі зайнятості, зазвичай зараховують високооплачуваних представників професій неручної праці та дрібного бізнесу. Останні, у контексті міркувань К. Маркса, у кінцевому рахунку, можуть бути або власниками капіталу, або власниками однієї тільки робочої сили (як би високо вона не оплачувалася). Виходячи із цього, вищезгадані представники суспільства можуть утворювати (і становлять) різні соціальні групи, що розрізняються за величиною доходів, статусом, доступом до владних повноважень, але не можуть перебувати над антагонізмом між капіталістами і найманими робітниками і, відповідно, не можуть сприяти подоланню класових протиріч між останніми [42, с. 42].

Крім цього, вбачається, що розтиражована ідея так званого середнього класу на теперішній час не має ніякого відношення до класів, як мінімум у тому розумінні, в якому їм надавалося тлумачення як таких. Трактують цьому явищу (середньому класу) чимало, але превалююча більшість із них позначає цим поняттям певний рівень споживчих здатностей та матеріального достатку і скоріше являє собою більший інтерес для економічної, а не юридичної теорії.

Якщо ж відходити від розуміння класів у марксизмі та інтерпретувати їх із суто категоріальних позицій, то йтиметься про певну групу явищ, об'єднаних на основі спільності певних ознак та властивостей. Звичайно, у суспільстві завжди буде мати місце диференціація інтересів у різних індивідів та їх різноманітних груп. Регулювання цих інтересів і є сферою юридичного, держава при цьому як політико-правова організація усього суспільства також буде завжди брати участь у цьому процесі. Але сучасні форми їх прояву якісно відрізняються відсутністю антагонізму, який був однією з основ відокремлення класів у марксизмі. Конфліктність нині переноситься більше у сферу приватно-правових відносин, що зумовлено індивідуалізацією правового життя.

Варто зазначити, що класове пояснення сутності держави до певного моменту, дійсно, досить логічно та практично пояснювало державно-правову дійсність, але, що головне тут, – минулого, а не сучасності. Евристичність такого підходу було зумовлено, дійсно, великою роллю саме економічних параметрів, співставленням та явно нерівномірним співвідношенням класових і загальносоціальних інтересів.

Однак, наукове товариство на теперішній час погоджується з тим, що класовий підхід до сутності держави нині все одно має місце, але у більшості випадків мова йде про необхідність дуалістичного розуміння сутності держави, в якій мають бути враховані як класові, так і загальносоціальні моменти. Але така констатація повністю обмежується рамками теорії держави і не робляться ніякі спроби її співвідношення із загальнофілософськими, базовими установками. У кращому разі порушується питання розкриття або розгортання сутності держави від класових її основ до загальносоціальних.

Подібні твердження щодо констатації зміни сутності держави саме і відштовхуються від емпіричних показників її зовнішнього перетворення, що дає можливість робити такі висновки. Але у такому разі необхідно констатувати динамічність категорії сутності як внутрішньої характеристики явища, де даний процес представлений шляхом «розгортання» сутності, що, як правило, пов'язують із процесом пізнання, який заглиблюється у свій об'єкт. Спробуємо зрозуміти, як саме описують цей процес науковці, які дотримуються таких позицій, і в подальшому далі надати оцінку та власне бачення цієї проблеми.

Аргументом у таких випадках, як правило, є кантівський поділ на «річ у собі» (ноумен), яка вона є сама по собі, так би мовити, відповідає своїй сутності, та «річ для нас» (феномен), якою вона постає перед нами, при цьому не завжди може відповідати реальній сутності [238, с. 70]. Сутність держави розвивається у міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави, при цьому, розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно стає явищем «у собі», «для себе», «для інших» [69, с. 237].

На початку здійснення відособлення держави від суспільства, накреслюється тільки її сутність. Держава ще залишається «річчю в собі» і належить до суспільства як частина до цілого. Подальший розвиток державності пов'язаний з народженням бюрократії. У внутрішній структурі держави поступово утворюється особливий соціальний прошарок (група), який безпосередньо здійснює державні функції. Цей прошарок перебуває в особливих стосунках не тільки із суспільством як цілим, але й з усіма іншими соціальними групами. Таким чином, держава конститується не тільки у певну частину суспільства, але і в його провідну групу. У такому разі держава уже не є річчю в собі, а виступає «як річ для себе». Сутність держави тоді виявляється уже досить виразно, але ще не розкривається, як рух суперечності між індивідом і суспільством [233, с. 351]. Державний апарат має «інтерес в собі» і визначає сам свою власну цінність, держава в цілому є необхідною кожному

окремо чиновнику, саме вона – держава – є для службовця вищою соціальною цінністю, так як держава як система визначає рівень його життя [17, с. 13].

С.А. Денисов взагалі за такою ознакою виокремлює такий тип держави, як адміністративну, яка проходить окремі цикли розвитку: зародження, розвитку та затухання, але при цьому завжди прагне до виживання. Виживання стає можливим завдяки високій майстерності у використанні методів державної пропаганди, агітації, самореклами та обману населення. Для забезпечення правопорядку в такому суспільстві активно підтримуються зачаткові, але ще не реалізовані ідеї демократизації управління, хоча фактично адміністративна держава їх заперечує. Такий правопорядок створює усі необхідні умови для задоволення потреб, у першу чергу, бюрократії, для якої держава є безумовною, але суто інструментальною цінністю, яка використовується для задоволення спершу власних потреб і лише за залишковим принципом загальносоціальних [43, с. 146].

Пізніше розвиток державності пов'язаний із встановленням суспільного контролю над бюрократією. Тут індивід утверджується як цілком самостійний і вільний суб'єкт. Встановлюючи контроль над нею, він має визнати себе частиною певної цілісності, що складається з таких як він індивідів, та обмежити свою свободу на користь цієї цілісності. Відбувається своєрідне «подвоєння»: він є одночасно індивідом і громадянином [44, с. 351].

Ю.П. Лобода, екстраполюючи таку логіку на своє дослідження, вказує і на динаміку ціннісного розвитку держави як явища і представляє її у вигляді таких етапів:

1) держава як цінність «у собі» (держава як форма політичної організації ранньокласового суспільства, «архаїчна держава») – на цій стадії цінність держави виявляється насамперед на загальноцивілізаційному рівні, тобто на рівні забезпечення виживання усього суспільства, збереження певного мінімального рівня соціальної культури та організації;

2) держава як цінність «для себе» (держава як форма політичної організації класового суспільства, в якому розвинулися класові протиріччя між окремими

класами, соціальними групами чи прошарками) – на цій стадії держава забезпечує порядок із потребами виживання усього суспільства, також і особливі інтереси певних домінуючих у суспільстві соціальних спільнот (класів, верств тощо), яким належала реальна влада в державі (визначення поняття саме такої держави, яка певною мірою «ототожнює» свої кланово-бюрократичні інтереси з інтересами цих спільнот, і розглядалося переважно у марксистській теорії як загальне визначення поняття держави);

3) держава як цінність «для інших» (держава як форма політичної організації суспільства, високорозвиненого у технологічному, соціальному, культурному, політичному відношеннях) – на цій стадії держава створює умови для належного функціонування усієї сукупності соціальних систем і підсистем, гарантує формально рівні можливості для розвитку кожної окремої особи як самодостатньої цінності [115, с. 18].

Жодним чином не припиняючи високоевристичності подібного бачення якісної еволюції держави від досучасних до сучасних форм її прояву, варто зробити деякі методологічні уточнення. Виявляється, що у хрестоматійній трактовці сутності є ряд спірних моментів, які, ймовірно, обумовлені декілька поверховим, неточним осмисленням цієї філософської категорії, нерозумінням того, що «немає і не може бути галузевої специфіки, що відмінняє або змінює загальнофілософські закони» [40, с. 56].

Справа в тому, що сутність покликана характеризувати саме стійке, інваріантне, на відміну від мінливого та варіативного. Сутність – це внутрішня характеристика предмета, що має вираження у стійкій єдності усіх багатоманітних та суперечливих форм його буття, явище – те чи інше виявлення предмета, зовнішніх форм його існування. У мисленні ці дві категорії виражають перехід від багатоманітності мінливих форм предмета до його єдності [153, с. 682].

Саме сутність і повинна бути основою для описання будь-якого явища у поняттях. Головна ідея тут полягає у тому, що сутність може змінитися, але тоді і явище перестає бути тотожним самому собі, і від того з'являється якісно

інше, яке вже не може бути охоплено попереднім поняттям. У цьому аспекті досить влучно підібране тлумачення сутності у широко використовуваному підручнику для студентів, що вивчають загальнотеоретичну юриспруденцію: «сутність як філософська категорія, що характеризує те головне в явищі, що визначає його природу, що робить явище самим собою: при зміні сутності об'єкт перестає бути тим, чим він є і стає іншим явищем» [167, с. 34]. Але у подальшому автори не відходять від класичного, суто юридизованого змішання сутності держави з її змістом, говорячи не про класовий і загальносоціальний зміст держави, а про класовий і загальносоціальний зміст сутності.

Якраз тут і криється методологічна помилка розуміння динаміки сутності держави, питання про яку було порушено вище. Ще за радянських часів відмічалася та обставина, що сутність і зміст, хоча кожен по-своєму, відображають внутрішні необхідні сторони і зв'язки, які повідомляють державі та праву якісну визначеність як особливим явищам суспільного життя, мало своїм наслідком ототожнення цих наукових категорій [98].

Вони виражають різну площину розгляду всезагальних властивостей та сторін явища. Сутність, як і зміст, стосуються сфери внутрішнього, явище та форма – сфери зовнішнього, але сутність – це більш загальна та разом із тим більш глибока характеристика. Зміст є більш конкретним, і в силу того він є багатшим за сутність, він є менш абстрактним і відображає об'єктивний бік даного предмета у певній історичній обстановці. Сутність – це стійке, те, що залишається в речі, зміст же текучий, нестійкий, постійно мінливий, такий, що весь час обновлюється; сутність являє собою загальне в речі. Зміст – це завжди індивідуальне, містить у собі як загальне, так і одиничне; сутність є необхідною в речі, зміст – єдність необхідного та випадкового [177, с. 64].

Виникає закономірне запитання: як так могло статися, що таке очевидне двояке використання філософської категорії некритично було перенесено в юридичну сферу? Відповідь тут досить проста: панування довгий час марксизму та його, певною мірою, чітку і логічно упорядковану картину світу

потім було зруйновано, збереженню ж підлягали дуже часто лише вирвані із контексту положення, у цьому разі і про сутність держави.

Із цього приводу Л.С. Мамут зазначає, що марксове вчення про державу, безумовно, є внутрішньо логічним і впорядкованим та таким, що володіє здатністю комплексного знання, але абсолютно інше питання, як дійсний зміст, структура, зовнішні форми та інші ознаки цього вчення використовуються [125, с. 100].

Розвиваючи думку, відмітимо аналогічне наукове бачення поділу сутності та змісту уже саме держави як явища, їх впорядковане та чітке розмежування, хоч і в рамках марксового вчення (задача тут показати саму логіку розвитку цих двох категорій): «якщо сутність держави глибше, повніше виражає природу і характер держави, то її зміст є багатшим, багатоманітнішим та рухливішим, він більш широко і гнучко відображає мінливу розстановку класових сил на певних етапах розвитку суспільства» [108, с. 345].

Такий підхід обумовлено тим, що радянська юридична наука оперувала поняттями «сутність» та «зміст» держави для окреслення історичного типу держави, позначення періодів «розвитку диктатури класу в межах однієї сутності, органічно пов'язаної з характером даної соціально-економічної формації» [106, с. 13]. У межах загальної сутності держави – диктатури панівного класу, визначався більш конкретний зміст – влада рабовласників, феодалів, буржуазії тощо; і далі, – шляхом від загального до конкретного, – у межах менш загальної сутності буржуазної держави виокремлюється іще більш конкретний зміст – влада домонополістичного або монополістичного капіталу тощо. [246, с. 586].

У марксизмі все було якраз-таки логічним, сутність держави – класовий антагонізм, зміст – конкретно-історичний його прояв. При цьому якщо повністю знімається цей антагонізм та зникають класи, то і змінюється сутність, яка веде до виникнення якісно іншого, нового явища, яке не може називатися державою, чого, власне, і прагнули досягти. Звичайно, це виявилось

утопією, і марксистки не надавали чіткої відповіді на запитання, чим буде така організація і яким поняттям вона буде позначатися.

Тут йдеться не про якесь апологування даним ідеологічним установам, ми намагаємося співвіднести сутність та зміст держави, правильність їх визначення, як відправну точку розкриття внутрішньої цінності сучасної держави. Звичайно, навіть останній етап розвитку суспільства згідно з марксизмом не міг не бути оформлений у державу, але іншу за змістом і проблема полягала тут уже дещо в іншому. На відміну від сучасного змішання сутності та змісту держави, проблема полягала у тому, що класовий антагонізм був важливою характеристикою держави, але не її сутністю, адже соціалістична держава все одно була державою як явищем.

Дуалістичність сутності на теперішній час виявилася не стільки розв'язанням конкретної наукової проблеми, скільки компромісом між різними концепціями її пояснення, спільним знаменником між минулим і сучасністю, який мав би звести воєдино різні прояви держави. При цьому варто говорити не про відмову від такої дуальності і дослідження класових, а краще сказати групових інтересів та загальносоціальних сторін держави. Належність влади, яка є динамічною якістю, вбачається краще розглядати як змістовну характеристику, а не як сутнісну. Саме так вчиняє А.Ф. Черданцев, називаючи відповідний параграф підручника – «Класові та загальносоціальні елементи у змісті держави» [240, с. 90].

Розкриття змісту держави передбачає не тільки необхідність вирішення питання про те, що варто розуміти під філософською категорією змісту, але також і питання про те, що саме у вченні про державу належить до змісту держави, а що – до його сутності або форми. Труднощі у вирішенні цієї теоретичної проблеми посилюється тією обставиною, що філософська категорія змісту, як уже зазначалося, не має у вченні про державу свого спеціального еквіваленту, а також і тим, що категорії діалектики є не тільки взаємопов'язаними, але й взаємопроникаючими. Поняття змісту держави близько примикає до поняття про його сутність і в той же час передбачає

взаємозв'язок з формою. Визначення поняття змісту держави являє собою одну з найбільш складних проблем теорії держави. Зміст держави знаходить своє, відповідне йому, специфічне вираження у ряді правових понять, в яких мають вираження також і інші філософські категорії. Це, перш за все, категорія історичного типу держави, яка дозволяє конкретизувати сутність держави і розглянути ті реальні соціально-класові сили, які надають своєрідності та визначеності змістові даної держави. Це категорія функцій держави, яка надає можливість розкриття змісту діяльності даної державної влади. Це також категорія механізму держави, в якій зміст є єдністю складових його елементів. Зміст держави може розкриватися також і іншими поняттями та категоріями загальної теорії держави і права (різновид держави, основні етапи розвитку держави, внутрішня форма держави тощо) [177, с. 70].

Екстраполюючи такий хід думок на нашу проблематику, варто в такому разі прибічникам позиції щодо історично варіативної сутності держави пояснювати нове поняття про нове явище, яке вже не може бути позначене як держава. На практиці ж виявляється, що по суті мова йде про державу, але наповнену новим змістом, так використовуються такі поняття: «постіндустріальна», «інформаційна», «торгова», «регіональна», в решті-решт «сучасна», але все одно «державна». Ось тут уже і спільність промаху як марксизму, так і багатьох сучасних наукових розробок цієї проблематики.

Враховуючи, що у цьому дослідженні обрано загальнофілософську позицію щодо статичності сутності та динамічності змісту держави, беззаперечно, необхідним є акцент на тому сутнісному ядрі такого явища як держава, що зберігся і до теперішнього часу, незважаючи на зміну її змісту (класового та/або загальносоціального). У такій ситуації варто надати відповідь на, з одного боку, банальне, а, з іншого – складне запитання: яка характеристика робить державу державою, тобто яка є її сутнісною, незмінною характеристикою, як у минулому, так і нині?

При цьому потрібно зазначити і той факт, що задекларована статика сутності явища не повинна розглядатися як така, що заперечує ще одне важливу

філософську категорію – «розвиток». Йдеться про те, що саме сутність підкреслює концептуальну характеристику явища, та при цьому таке явище у різних умовах може проявляти себе по-різному. Наприклад, у жолуді сутнісно закладено можливість його розвитку у дуб при потраплянні у сприятливі природні умови, тобто він може ним стати, а може й ні. А от якщо його сутнісною характеристикою стане можливість розгортання у баобаб (наприклад, шляхом генної модифікації), то називати таке явище жолудем не можна, хоча при цьому буде представлений момент динаміки сутності, який хоч і призвів до перетворення явища на нове.

За Сократом, визначення поняття – це і є визначення сутності даного предмета. Власне, вся діалектика Сократа, його єдиний у своєму роді «запитально-відповідальний» спосіб виявлення істини і є методом визначення понять, методом виявлення у даному понятті єдиних, загальних і тотожних ознак, які й відбивають його сутність. Арістотель, у свою чергу, визначив такі критерії сутності:

- по-перше, сутність повинна мати визначення, тобто їй має відповідати не уявлення, а поняття;

- по-друге, сутність має існувати самотійно [11, с. 498].

У попередніх підрозділах частково зверталася увага на виокремлення ціннісного уявлення про державу крізь її різні історичні інтерпретації, які містили певні характеристики її значущості. Але все ж, переважна більшість трактувань держави як поняття зводиться до складання її основних ознак. Ми не намагатимемось сформулювати тут власне поняття держави, адже у будь-якому разі серед тисяч її інтерпретацій все одно більшою чи меншою мірою влучимо в уже наявне і представлене до нас. Лише звернемо увагу на ті її риси, що дійсно залишаються незмінними власне з моменту виникнення самої держави.

Ніхто не зможе посперечатися з тим, що держава: 1) політична організація – об'єднання людей, організоване на владних началах; 2) немислима без території, тобто частини Землі у певних кордонах, на які поширюється державна юрисдикція. Тому вже достатньо давно склався доктринальний

консенсус про обов'язкові елементи держави: 1) населенні; 2) відособленої території; 3) публічної влади, якій підпорядковується це населення, та яка поширюється на цю територію, власне, це – державна влада. Простіше кажучи, держава є сукупністю населення, території і публічної влади [62, с. 4]. Хоч і дискусійним, але найбільш часто використовуваним є саме такий підхід. І, до речі, він є єдино нормативно закріпленим і закладеним в основу так званої Конвенції Монтевідео 1933 р., де закріплено ці ознаки держави. При цьому визначається лише потенційна можливість вступу держави у відносини з іншими державами (закріплюючи декларативну теорію державності).

Звичайно, це лише базові ознаки, які потребують доповнень і уточнень у різних контекстах та заставленнях держави з подібними утвореннями, наприклад, автономними округами (конкретно в такому контексті необхідно доповнювати, що не будь-яка влада, яка поширюється на певне населення на певній території, а саме суверенна влада), але мова тут не про це. Запитання ставиться глибше: чи дійсно це суть держави, чи це саме ті частини її сутнісного ядра, що роблять державу самою собою? На перший погляд, заданий вектор на пошук того незмінного, постійного та статичного приводить до вищеперелічених характеристик, але це не так.

Т.О. Бутирська стверджує, що поняття «ознаки держави» є ситуативним, тобто ці ознаки не викликані необхідністю, стосовно держави вони є привхідними. Звідси ознаки держави жодним чином не належать до її сутнісної природи. Дійсно, народи, як відомо з історичних джерел, що збереглися до теперішнього часу (у тому числі зі Старого заповіту), існували задовго до появи держави, мали територію і владу, проте наявність цих ознак не була визначальною при появі держави. Авторка додає, що навіть навпаки, держава Александра Македонського не мала ніяких географічних або етнічних меж. У неї не було апріорі столиці, не було фіксованого владного ядра, покликаного панувати за традиційною схемою «центр – периферія». Це нове утворення не визначалося ні територією (у нього не було наперед заданих меж), ні владою (не було відносин на зразок володаря та підпорядкованого), ні народом (не мало

жорстко заданої етнічної опори), і все ж воно було державою у значенні її універсальності. У чому ж полягала її універсальність? Вона полягала не в тому, що ця держава була вираженням одного якогось народу, а в тому, що була вираженням філософського підходу, згідно з яким люди могли стати громадянами однієї держави як такі, що мають одну й ту ж (універсальну та єдину) сутність. Таким чином, універсальна держава – це держава, що бере універсальність людської сутності за основу свого існування [18, с. 14].

Усе вищевикладене сприяло формуванню різних, нерідко абсолютно протилежних поглядів на сутнісну природу держави. У більш пізні часи, аж до сучасності, ця відмінність поглядів не тільки зберігається, але й усе більше посилюється. Тому необхідно визнати, що існуючі уявлення про державу не містять повного її визначення, це пов'язано з тим, що як суще держава не розглядалася, а розглядалася тільки в загальній сукупності суджень. Усвідомлення цього факту вимагає, перш за все, найретельнішого розгляду поняття «держава» і причин її появи. Описані вище ознаки хоч і є незмінними, але її сутністю не є [18, с. 16].

Історично держави сформувалися майже по всій планеті, і це при тому, що люди абсолютно не контактували між собою в різних куточках Землі. Десь процес державотворення був більш успішним, і держави ставали могутніми, десь призводив навіть до вимирання людей, в одних було легше жити, в інших люди були змушені боротися за виживання, але усіх необхідність співіснування приводила саме до такої форми співжиття. А необхідність такого суспільного буття легко довести навіть на біологічному рівні. Так, наприклад, у кожної людини від народження є мовний апарат, призначення якого є комунікація між собі подібними з метою такого співіснування, дискутувати тут немає сенсу, прикладів більш, ніж достатньо, тобто можна з упевненістю сказати, що необхідність виникнення держави була зумовлена самою природою людини, яка сама по собі прагне чи змушена у крайньому разі прагнути до соціальної комунікації та впорядкованої колективності. А це означає, що держава є

утворенням, яке є результатом попиту на нього, простіше кажучи зумовлена потребою в ній.

Досить поширеною у вітчизняному науковому середовищі є позиція представників Львівської школи права щодо визначення сутності як можливості задоволення потреб право-державними явищами. Так, Ю.П. Лобода у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що соціальна сутність держави – це її специфічна властивість, яка полягає у здатності держави забезпечувати у процесі свого функціонування та розвитку задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого, за наявних конкретно-історичних умов, задоволення потреб та інтересів окремих індивідів та їх спільнот (національних, соціально-економічних, демографічних, релігійних тощо) [113, с. 130].

Реалізація потребового підходу у виявленні сутності правових і державних явищ вимагає розв'язання таких задач:

- слід досягнути загальне розуміння потреб різних суб'єктів суспільства (що вимагає, зокрема, з'ясування співвідношення цих потреб із такими суміжними, «спорідненими» явищами, як інтереси, мотиви, цілі відповідних суб'єктів);
- необхідно виокремити основні різновиди таких потреб, зважаючи на їх певну класифікацію;
- по-третє, мають бути здобуті змістовні знання стосовно потреб у тому суспільстві, де сформовано, функціонує та розвивається досліджуване державне явище;
- потрібно встановити: а) потреби саме яких суб'єктів (тобто чиї потреби – чи-то окремих індивідів, чи-то певних їхніх спільнот, об'єднань, чи-то суспільства в цілому) задовольняє досліджуваний феномен; б) які ж саме потреби він задовольняє;
- слід з'ясувати, чи здатний досліджуваний державний феномен бути засобом, інструментом задоволення певних потреб. А якщо здатний, то якою мірою, – зокрема з'ясувати, чи він є лише одним із таких засобів, чи ж засобом

єдиним (у разі ствердної відповіді на останнє запитання, відповідні потреби можна вважати правовими або державно-юридичними) [232, с. 198-199].

Отже, щоб визначити сутність держави як явища, необхідно говорити не просто про те, що за допомогою держави задовольняються певні потреби людини, а здійснювати пошук такої базової, вихідної потреби.

Тут плавно вимальовується відповідь на поставлене запитання. Видається, держава виникає як реакція на потребу колективності людей у забезпеченні певного порядку, закріпленого між ними правом (спочатку лише у формі звичаїв), тобто інституціоналізація цієї конвенційної нормативності (право виникає хронологічно раніше за державу, але майже відразу як наслідок виникає потреба і в державі). Коли цей порядок інституціоналізується, тоді й з'являється матеріалізована держава, уже не просто як частина сутності людини чи ідея, а як конкретне їх втілення – з населенням, територією, владою, хоч спочатку і у своїх примітивних формах.

Отже, незмінною суттю держави є те, що саме вона є організаційно-інституціоналізованою формою певного правопорядку і саме звідси розвивається у надскладну систему, якою є на теперішній час. Саме у такому ключі дуже легко помітити задекларований у попередньому підрозділі момент абсолютної цінності держави, як природної необхідності впорядкування колективного людського співжиття. Звідси нескладно вийти і на відносність її цінності через розуміння динаміки зміни її змісту залежно від історичного періоду та умов. Усе це дає можливість перейти до розгляду ціннісних характеристик конкретно сучасної держави, в якій і поєднується така абсолютність – концептуально сучасна держава залишається державою – і відносність, оскільки до неї ставляться конкретно-історичні ціннісно-нормативні вимоги.

Після опису власної позиції щодо сутності такого явища як держава, відкриваються можливості переходу від статичних її характеристик, які скоріше мають констатуючий характер, до аналізу динаміки цінності сучасної держави, що звернена до категорії змісту. І тут варто говорити не тільки про

групові та загальносоціальні інтереси, але й про зародження всезагальних основ її діяльності, тобто схематично можна описати це так: класові (групові) – загальносоціальні – всезагальні інтереси. Ця всезагальність покликана підкреслити той факт, що сучасна держава має захищати та втілювати не просто інтереси загальні (своїх громадян та населення), але й інтереси найвищого ступеня узагальнення (глобальні). Такий факт зумовлений, у першу чергу, глобалізацією як основним фактором розвитку сучасної держави, адже на теперішній час побудувати успішну державу, будучи абсолютно відділеними від проблем інших, просто не можливо, саме у такій тезі закладено основну характеристику зміни її ціннісного змісту.

Висновки до першого розділу

1. Сучасний постнекласичний науковий дискурс актуалізує зверненість до проблематики міждисциплінарного дослідження держави, що зумовлено багатогранністю її проявів. При цьому, якщо подібні дослідження на межі з політологією, соціологією та юриспруденцією є вже традиційними, то включеність до цього переліку філософського аспекту державності тільки починає своє становлення. Варто зазначити, що заклики до філософсько-наукової рефлексії держави у правовому її вимірові уже давно пролунали. Основу таким дослідженням заклав іще Г.В.Ф. Гегель, але в силу багатьох причин (розквіт позитивістських філософських напрямків, вплив ідеологічних установок наукового товариства, відсутність сформованої методологічної основи тощо) ця проблематика довгий час не розвивалася.

2. Варто зазначити активну включеність аксіологічного фактора у сучасні гуманітарні розвідки, у тому числі і юридичні. Високоевристичними у такому ключі уже виявилися дослідження з аксіології права, які дали можливість не тільки визначити право цінністю, але й виявити конкретні її прояви, тим самим показавши життєво необхідну потребу у ньому для сучасного суспільства в цілому та кожного індивіда, зокрема. Потрібно констатувати необхідність виокремлення не просто напрямку правової аксіології, але й узагальнення його у понятті «юридична аксіологія» в силу включеності до її предмета не тільки власне правових, але й державно-правових явищ. Можна зробити висновок, що юридична аксіологія містить у собі такі елементи: універсальні цінності (справедливість, рівність, гуманізм тощо), крізь призму яких можуть оцінюватися держава і право; держава та право як самодостатні цінності; окремі юридичні цінності, які можуть належати до сфери права (правові цінності та цінності права) або держави (суверенітет, державна територія, інститути держави тощо).

3. Розміщення держави у площині юридичної аксіології є наслідком девальвації у суспільстві її значущості, розростання так званого державного

нігілізму, активними закликами до знищення, відсутності потреби у ній, при цьому без пропозицій реальних альтернатив. Варто додати, що в таких профанаціях явно відбувається підміна понять: боротьбу з апаратом держави представляють за боротьбу з усією державою, при цьому забуваючи, що перше є лише однією з частин прояву другого, набагато складнішого явища.

4. Будь-який аксіологічний аналіз напряду залежить від розуміння концептуальної категорії даного дискурсу – «цінності». Зверненість до етимологічного її розуміння приводить до розкриття цінності через такі характеристики, як: «корисність», «значущість», «необхідність», «нормативність», «доцільність» тощо. Але при формуванні більш конкретизованого визначення існує наріжна проблема, пов'язана з дуалістичним уявленням про саму природу цінностей: чи є вони абсолютними чи відносними, об'єктивованими чи власне суб'єктивними, у залежності від ролі суб'єкта оцінки. Найбільш вдалим вбачається феноменологічне визначення цінності, в якому вони можуть суб'єктивуватися, якщо суб'єктивованою є сама свідомість, але в той же час цінності можуть розглядатися як дещо об'єктивно-духовне при врахуванні інтерсуб'єктивності трансцендентальної свідомості. Саме на обраній позиції розуміння цінності на концептуальному рівні формується відповідний інструментарій дослідження сучасної держави як цінності, основу якого становить аксіологічний підхід.

5. Аналіз визначення поняття «держава» дає можливість виокремлення двох основних напрямків: через невіддільність від людської колективності (держава – це ми) та через механізм управління цією соціальною колективністю (держава – це вони). Така дуалістичність у сприйнятті держави накладає відбиток на вимірові її цінності. Виокремлено два рівні оцінки держави: ідеальний та матеріальний. Відмінність між вищезазначеними позиціями полягає у різному вимірові буття цих оцінок, що опосередковано різними світоглядними установками. Ідеальний рівень дає можливість аксіологічному підходові розкрити ідейну сторону буття держави, що відображає її статичний аспект. Такий напрямок відкриває перспективу пізнання ідеальної сутності

держави, сприяє її апологізації та підвищенню рівня легітимності як загальноцивілізаційного інституту. На цьому рівні можна оцінювати державу як універсальне поле втілення в життя людських потреб та інтересів. Тут держава розглядається як надбання цивілізаційного розвитку, що протистоїть хаосу і варварству та має не тільки формалізоване вираження, але й глибоку ідейну наповненість. Матеріальний рівень оцінки держави при застосуванні аксіологічного підходу відображає її динамічний аспект, сутністю якого є потреби особи та релевантні їм значущі характеристики конкретної держави, які є різними та мінливими.

6. Загалом, аксіологічний підхід у державознавстві можна визначити як загальну стратегію дослідження, об'єднану однією ідеєю, сутність якої має прояв у пізнанні держави крізь призму відносних ціннісних орієнтацій (оцінка відповідності конкретно-історичного прояву держави ціннісним орієнтаціям окремого індивіда та суспільства в цілому) та абсолютних ціннісних начал держави (як універсальної форми політичної організації людей, зовнішнє вираження та конкретно-історичний прояв якої не мають значення).

7. Сутність та зміст неправомірно змішуються при дослідженні держави, часто питання змісту взагалі нівелюється. Юридизація загальнофілософських категорій має відбуватися без втрати базових, універсальних для всіх наук їх характеристик. Пропонується розглядати сутність у ролі статичної характеристики держави як явища, тобто описання сутності має відбуватися в рамках вирішення проблеми окреслення її ядра, виявленні самої ідеї держави. Відповідно втрата цієї сутності має своїм наслідком фомування абсолютно нового явища, яке державою вже називатися не може.

8. Пошук сутності держави має відбуватися у прямому її зв'язку з правом, оскільки мета у них спільна – регламентація та організація суспільних відносин, а напрямки, за якими вони реалізують своє призначення – різні. Якщо право регламентує ці відносини для встановлення передбачуваного та стабільного порядку, то держава за своєю суттю є продовженням цієї ідеї, яка виявляється інституціоналізованою формою такого складеного порядку. У свою

чергу, зміст держави є також внутрішньою її характеристикою, але набагато більш динамічною. Традиційна проблема балансу загальносоціального та класового інтересу має вирішуватися саме в рамках аналізу змісту держави. Потреба таких акцентів зумовлена тим, що сучасна держава все одно залишається державою і для її ціннісного виміру необхідним є виокремлення конкретних якісних характеристик, що будуть частиною її змісту. Держава як явище за своєю сутністю є абсолютною цінністю, оскільки вона постає інституціоналізованою формою правового порядку будь-якого розвиненого суспільства. Але якість та характеристики такого порядку можуть бути різними, тому необхідним є звернення до категорії змісту, яка покликана вмістити в собі динаміку розвитку конкретного типу держави, одним із яких і постає сучасна держава.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АКСІОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Дискриптивно-оціночний дискурс проблематики сучасної держави

2.1.1. *Кваліфікуючі характеристики держави як «сучасної»*

Як уже зазначалося вище, будь-яка держава знаходить своє вираження у тріаді таких необхідних ознак, як: територія, населення та публічна влада, їх наявність є фундаментальною. С.С. Сулакшин стверджує, що така фундаментальність (необхідність та достатність) цих ознак випливає із факта неможливості їх усунення, адже просто не реально у найближчій ретроспективі знайти державу без території, населення та влади. Усі виключення, які можуть бути знайдені, не можуть бути зараховані до сьогодення (і скоріше за все стосуватимуться родо-племінних часів) і тому не можуть бути екстрапольовані на сучасну державу [213]. Саме ці ознаки нині є втіленням матеріального підходу до розуміння держави. Їх закріплення має не дуже високоевристичний потенціал, оскільки надає можливість лише описати якесь явище як державу, але аж ніяк не відмежувати одні держави від інших за їх якісними характеристиками. Але, варто слідувати такій логіці: спочатку – описання, потім – оцінювання, нагальною є необхідність їх констатації та інтерпретації.

Незважаючи ні на що, ми живемо на планеті, яка повсюдно поділяється на державні юрисдикції. Сучасна держава, у просторовому її розумінні, залишається територіальним утворенням, саме територія перетворює простір держави на конкретне «місце», яке уже потім може поставати в образі країни, яка стає Батьківщиною. Не даремно у різних мовах існують парні поняття про одне й те ж явище, але з різним семантичним відтінком. Так, можна говорити про державу та країну, «государство» и «страну», «state» і «country». При цьому перші поняття стосуються більше простору поширення правопорядку, який формує дана держава, а другі асоціюються з місцевістю на карті. Цей поділ,

звичайно, є досить умовним, але важливим для акценту на тому, що сучасна держава визначається не тільки через місцевість, але й через простір, який вона контролює, на який поширює свій правопорядок. Питання це дискусійне, але навряд чи можна сперечатися з тим фактом, що на теперішній час кордони держави не є абсолютно замкненими та сталими, при цьому воно тісно пов'язане з проблематикою суверенності.

Варто погодитися з позицією А.С. Матвієнко, який стверджує, що більшість вищеописаних територіальних прав держави зводиться до юрисдикції, яка тісно пов'язана з поняттям суверенітету, визначає обсяг і сферу дії державної влади. Науковець аргументує це й тим фактом, що проект Декларації прав і обов'язків держав, розглянутий Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у грудні 1949 р., закріпив за державами право здійснювати юрисдикцію над своєю територією і над усіма особами та речами, що знаходяться в її межах, з дотриманням визнаних міжнародним правом імунітетів [136, с. 94]. Далі у своєму дослідженні він звертається до робіт Дж. Шольте, який, у свою чергу, описує сучасний глобальний простір як такий, що «позбавлений місця, дистанції і кордонів – і в цьому сенсі є «надтериторіальним»; у глобальних відносинах люди пов'язані один з одним без огляду на їх територіальне знаходження, таким чином, вони формують поза-, екстра-, пост-, надтериторіальні аспекти світової системи; у глобальній сфері територіальні кордони не є якоюсь перешкодою, і дистанція долається практично миттєво» [266, с. 567].

Таке уявлення про глобальний простір, як такий, що позбавлений місця, дистанції та кордонів, є характерною особливістю так званих детериторіальних підходів. Так, Ф. Джеймесон увів поняття «постсучасного гіперпростору» [260], а К. Омає розробив концепцію «світу без кордонів» [263].

На теперішній час все яскравіший мають прояв характеристики екстратериторіальності, при цьому продовжує декларуватися версальський принцип їх недоторканості. Але у процесі глобалізації відбувається розмивання державних кордонів, наприклад, фінансові потоки та сфера послуг абсолютно

не прив'язана до них. Досучасні ж форми територіальної організації державних кордонів консервують буквально розуміння недоторканності та закритості кордонів і від того усе більшою мірою позбавляють себе можливості вирішення внутрішніх проблем. Яскравим прикладом тут може бути КНДР, в якій основним принципом державного будівництва є ідея «чучхе», що перекладається як самодостатність та означає спрямованість на максимальну закритість від зовнішнього світу і необхідність вирішення усіх проблем внутрішньодержавними засобами, яких на практиці у сучасному світі не вистачає навіть державам світового масштабу, не говорячи вже про держави низького рівня розвитку.

Наступна ознака узагальнена у понятті «населення» і характеризує людську складову держави. «Живе» наповнення держави також залишається визначальною її характеристикою та апріорно основною: її відсутність робить у принципі неможливим існування і будь-яких соціальних інститутів.

Мова йде про упорядковану спільноту соціальних суб'єктів, що мешкають на певній території та перебувають у певному зв'язку з державою, яка розміщується на цій території, тобто в якомусь сенсі населення, про яке йдеться у контексті розуміння держави, це явище, яке не мислиться поза межами державності. В іншому випадку населення держави – це одна з ознак держави, що є обов'язково властивою останній, але не є відмінною особливістю держави. І навпаки, якщо населенню, як ознаці держави, надається специфічний соціально-політичний зміст та підтекст, воно стає відмінною особливістю (ознакою) держави. Саме тому її можна розглядати як досить точну позицію, згідно з якою з утворенням держави жителі у політичному відношенні перетворювалися на просту приналежність території. Ця приналежність пов'язана з поняттям «суверенітет». Незалежно від кровно-родинних зв'язків вони є на території держави або громадянами (в умовах республіки), або підданими (в умовах монархії), або особами без громадянства чи іноземцями, що підпадають під юрисдикцію держави, під дію її законів.

Утім слід враховувати, що субстанціонально-просторові ознаки держави мають історичний характер, що має прояв зокрема, у тому, що вони формуються поступово, і конкретний їх прояв змінюється з часом (кордони можуть розширюватися або звужуватися; персональний склад населення постійно змінюється природнім шляхом тощо). Однак, незважаючи на відповідні зміни у змісті зазначених ознак, як явище державницьке, вони є в якомусь сенсі атрактором, який існує у певних межах, незважаючи на певні зміни, що відбуваються у конкретний момент часу. Саме ця якість (зміни у межах певного атрактора) і дає змогу ідентифікувати ту чи іншу спільність території та населення (за наявності інших ознак) саме як державу [139].

Але слід звернути увагу на те, що змін зазнає сама ідея такого наповнення. Раніше виключним матеріальним критерієм його виміру було поняття «нація», саме воно визначалося конструктивним субстратом держави, від того і держава перебувала саме в образі держави-нації або національної держави. На теперішній час єдина нація усе рідше є носієм державної влади. Це зумовлено, у першу чергу, зростанням динаміки міграційних процесів, труднощами культурної інтеграції деяких національних меншин та паралельним гарантуванням прав на культурну самобутність та самовизначення. Спроби постійного розширення тлумачення нації у відриві від її культурних та етнічних особливостей абсолютно не вирішують цієї проблеми, а тільки розмивають базові принципи національної держави, все в більшій мірі роблячи даний концепт ситуативним і розмитим, що аж ніяк не сприяє реалізації стійкості держави, яка в реальності виявляється полінаціональною і формування єдиної ідеї нації, що ґрунтується на етнічній спільності культури, історії тощо виявляється практично не вирішуваною задачею. Більш акцентовано на цій проблематиці зупинимося у подальшому підрозділі дисертаційного дослідження.

Питання населення держави, як її складової, в юридичному аспекті тісно пов'язано з проблематикою його правового зв'язку з державою, чим є інститут громадянства. Варто погодитися з І.Р. Ягудінім у тому, що в цілому одна з

основних тенденцій сучасної реалізації феномена громадянства, з одного боку, пов'язана з кризою ідеї держави-нації і національної версії громадянства, а з іншого, – свідчить про поширення і своєрідне відродження концепції громадянства часів античності, втіленої у понятті «громадянин світу». Ця тенденція пов'язана із цілим комплексом феноменів глобального рівня, таких, як можливість майже миттєвого висвітлення будь-якої події по всьому світі, поява і розвиток жанру репортажу, що сприяє отриманню оперативної інформації з місця подій, поширення документальних фільмів та передач, популярність всіляких видів туризму, широкомасштабна діяльність міжнародних організацій: «Репортери без кордонів», «Лікарі без кордонів», «Навчання без кордонів», «Міжнародний комітет Червоного Хреста», «Дитячий фонд ООН» (ЮНІСЕФ) та багатьох інших. Подібні феномени свідчать про те, що нині в світі виникла певна чутливість до порушення прав людини у будь-якій точці земної кулі, хоча цьому твердженню поки важко надати точний сенс [183, с. 101]. У результаті спостерігаються певні передумови до формування так званого «глобального громадянства» [262, с. 34], прообразом якого є антична космополітична версія, однак багато зворотніх факторів свідчать про те, що людство не прагне однозначно до тотальної уніфікації усіх сфер життєдіяльності, що знищило б індивідуальність.

Концепцією громадянства, що дозволяє дотримати тонку грань між узагальненням і специфікацією, може бути його цивілізаційна версія, яка враховує необхідність збереження за людиною соціокультурних характеристик і певної рівноправності незалежно від його місцезнаходження і може стати підставою для наділення особистості певними політичними правами. Громадянство є фундаментальною характеристикою сучасного соціуму. В умовах глобалізації, що розуміється як загальносвітовий процес уніфікації та інтеграції усіх сфер суспільного життя, з одночасними процесами відокремлення і фрагментації, концепція громадянства покликана підтримувати соціальний порядок і сприяти досягненню громадянської злагоди, необхідних для стабільного існування будь-якого життєздатного соціуму. У сучасних

умовах громадянство є інститут державного права і одночасно об'єкт міжнародного співробітництва. Більше того, внаслідок розмивання кордонів суверенності новим суб'єктом глобальної взаємодії стає мережева характеристика держави, яка, мабуть, буде сприяти змінам усіх існуючих політичних і соціальних інститутів, у тому числі громадянства [251, с. 41].

Останнім із тріади фундаментальних ознак держави залишається публічна влада. Саме вона багато в чому є визначальною для формування держави як певної політико-правової реальності. Ця ознака є передумовою для виникнення таких ознак, як: «державний апарат», «зовнішня політика», а також цілої низки специфічних повноважень держави, повноважень, яких немає у розпорядженні жодного іншого соціального інституту (зокрема, право на легальний примус).

На це звертають увагу багато дослідників, коли зазначають, що для держави характерною є наявність особливої публічної влади, яка виокремлена із суспільства та не співпадає з населенням держави, інакше кажучи, держава обов'язково повинна володіти апаратом управління та примусу. Розглядаючи цю ознаку, слід зазначити, що в літературі при її визначенні вживаються різні поняття: публічна влада, політична влада, державна влада, іноді, як уже зазначалося, її розглядають навіть як синонім поняття «держава». Якщо здійснити аналіз публічної влади як ознаки, то можна дійти висновку, що державі є властивою саме політико-публічна влада. При цьому публічність державної влади полягає у тому, що пануючий суб'єкт у системі владних відносин повністю не збігається із їх суб'єктивним складом, більше того, пануючий суб'єкт тут практично завжди є персоніфікованим [139].

Влада у сучасній державі стає правовою владою. Панування правової ідеї у сучасній державі має вираження у тому, що всі дії влади в ній обумовлені і регулюються правовими нормами. Особи, забезпечені владою у сучасній державі, підпорядковані правовим нормам однаково з особами, які її не мають. Вони є виконавцями приписів, що закладені у цих нормах. Влада є для них не стільки суб'єктивним правом, скільки їх правовим обов'язком. Цей обов'язок

вони мають нести, здійснюючи функції держави як суспільне служіння. Виключні повноваження їм представляються не в їх особистих інтересах, а в інтересах усього суспільства та держави. І так, у кінцевому рахунку, влада у сучасній державі не є пануванням осіб, забезпечених владою, а є служінням цих осіб на користь загального блага [83, с. 425].

Зафіксувавши емпірику сучасної держави у просторовій, суб'єктній та владній площині, ми лише матеріалізували її як державне утворення. Далі виявляється необхідною зверненість до виокремлення ознак, які якісно відповідатимуть характеристиці «сучасності» в державі, що є процесом її оцінки.

Варто зазначити, що оцінювання ще й тісно пов'язане з нормуванням рівно настільки, наскільки сама цінність співвідноситься з нормою. Сучасна держава прагне заявити про себе як про цивілізовану форму організації публічної політичної влади, завдяки чому, вона спроможна не тільки служити загальному благу, але й забезпечувати вільний розвиток індивіда; для цього держава має відповідати певним вимогам, які виражені у нормативному підході до держави. При цьому Ю.М. Оборотов акцентує увагу на тому, що тут не варто ототожнювати нормативне з правовим, тому що до змісту першого входять вимоги, що є не тільки правовими [169, с. 14]. Суб'єкт оцінює об'єкт, виходячи не тільки з усвідомлення його реальної цінності, але і з тих норм, якими керуються в житті. Зміна соціальної значущості явищ у процесі розвитку суспільства та відповідно зміна оцінок ведуть до критики старих нормативів та формуванню нових [228, с. 391].

Формування таких нових нормативів є процесом складним та пролонгованим у часі, але необхідність їх виокремлення є нагальною потребою. Так, професор зазначає, що серед таких нормативів для сучасної держави характерними є міжнародне визнання, «момент визнання міжнародним товариством має нормативно-правове значення та визначає перетворення складеної державності на сучасну державу» [160, с. 7]. Але тут варто продовжити цю характеристику, мова скоріше має йти не просто про визнання,

а про активну міжнародно-правову інтегрованість держави. Факт визнання держави може бути присутнім, але з часом, наприклад, через зміну форми державного режиму держава може бути вилучена із міжнародного товариства. Визнаними є більшість держав світу, але це лише формальна характеристика «сучасності», мова має йти і про її змістовну сторону – міжнародно-правову інтегрованість.

Наприклад, Республіка Корея не визнається КНДР, Ізраїль не визнається більшістю арабських країн. Якщо йти далі у пошуках критеріїв «визнаності» держави, то можна виокремити факт членства конкретної держави в ООН. Але знову ж таки, виявляється, що це не критерій, уже не раз згадувана КНДР формально є членом ООН. Саме тому краще говорити про показники міжнародно-правової інтегрованості, яка є змістовною стороною цього питання і характеризує активність та динаміку участі держав у вирішенні питань міжнародного значення та міжнародного співробітництва як з метою задоволення конкретно державних інтересів, так і для вирішення регіональних (міждержавних) та глобальних проблем.

За твердженням А.Ф. Крижанівського, впорядковане, передбачуване та надійне життя людини у рамках соціальної організації – це ідеал, мета і горизонт людського буття, які турбують кожную пересічну особу протягом усього свідомого життєвого шляху, вимагають величезних зусиль, ресурсів (а нерідко і жертв) від суспільства та його інституцій, не дають спокою мислителям усіх епох у пошуках кращих образів і моделей соціального устрою [105, с. 5]. Ці упорядкованість та передбачуваність є наступними якісно-відмінними характеристиками сучасної держави. Історія багата на приклади того, в які різні способи досягався порядок у державах за різних часів. Парадоксально, але найбільш упорядкованими були саме держави з авторитарними або тоталітарними моделями управління, де основним засобом забезпечення порядку були сила та примус. Але для сучасної держави характерним є саме правовий порядок, тобто такий, засобом забезпечення якого є право. При цьому право в усій його дуальності проявів: формалізоване право,

як закон, у першу чергу; та природне право – як ідеал справедливості в регулюванні відносин у державі. Саме такий стан речей породив формування двох основних принципів правового регулювання у сучасній державі: законності та верховенства права. Тут варто погодися з думкою В.С. Смородинського з приводу того, що ліберальні за своєю сутністю доктрини правової державності, що поступово зміцнювалися у цивілізаційному світі впродовж століть, дозволили переконливо ідентифікувати сучасну державу в системі координат верховенства права [204, с. 40]. Виходячи із вищесказаного, можна стверджувати, що правовий порядок у сучасній державі – це законність у дії, обмежена правом.

Суттєвим є також те, щоб законність була не тільки проголошеною, але й практично втілювалася в життя і відповідала критеріям правомірності. Сутність вищеописаного має прояв у тому, що правовий порядок в сучасній державі не можна охороняти або гарантувати довільними засобами та способами, які мають бути тільки законними та правовими. Крім цього, квінтесенцією правового порядку сучасної держави стає відносно нова категорія – «режим правозаконності», яка покликана етимологічно підкреслити сутність порядку, якого прагне забезпечити сучасна держава.

Наближення до реалізації такого порядку вимагає виходу до таких характеристик, як легітимність та легальність сучасної держави. Хоча ці характеристики більше стосуються влади, на теперішній час вони стали настільки прозивними, що зверненість до них є доволі актуальною.

В.С. Смородинський зазначає, що легітимність та легальність – є дуже важливими, але зовсім різними за своєю природою і засобами встановлення властивості державної влади, що характеризують її відповідно до суб'єктивної та об'єктивної сторін. Їх плутати, а тим більше об'єднувати – така сама помилка, як ідентифікація права і закону. Поєднання легітимності та легальності державної влади – така сама вимога правової державності, як і існування винятково правових законів, але це радше мета, аніж повсякденна реальність [206, с. 169].

Легітимності як нормативній характеристиці надають таке визначення, відповідно до якого вона є однією з фундаментальних властивостей публічної влади у державі, яка проявляється у визнанні більшості громадян порядку конституювання та функціонування чинної влади справедливим, законним та доцільним, що має своїм результатом готовність громадян діяти відповідно до встановлених державою норм та приписів [86, с. 8]. Якщо легальність є характеристикою виключно формальною, то легітимність пов'язують із змістовною, при цьому акцентуючи увагу на причинно-наслідковому зв'язку справедливості та легітимності [47, с. 8]. Тому для того, щоб принаймні не вважатися нелегітимною, державна влада повинна бути максимально справедливою щодо більшості лояльних до влади членів спільноти і якомога менше несправедливою до нелояльної меншості. За такої умови межею, знехтувавши якою влада перестає бути справедливою, можуть вважатися невід'ємні, невідчужувані права людини.

Головним критерієм існування легітимної публічної влади у сучасній державі є ступінь захищеності основних прав та свобод людини і громадянина. Адже лише та державна влада, яка поважає невід'ємні права людини, створює умови для реалізації її інтересів та потреб, має всі підстави отримати суспільну підтримку та визнання. Для такої публічної влади людина постає не як абстрактний індивід, пасивний об'єкт владного впливу, а як особа, права якої знаходять своє нормативно-правове втілення у конституції та яка є безпосереднім учасником процесу владарювання [54, с. 129].

Ідея прав людини за різних періодів розвитку суспільства отримувала різне тлумачення. Права людини спочатку мали морально-етичне, духовно-культурне та релігійне наповнення. Саме релігія, культура, суспільна свідомість довгий час залишалися єдиними джерелами прав людини, саме вони забезпечували їх реалізацію. Іншими словами, незважаючи на те, що проблема прав і свобод людини завжди була політико-правовою проблемою, вона отримувала різне забарвлення: релігійне, філософське або етичне, в залежності від соціальної позиції правлячих класів та їх обґрунтування привілеїв на права [8, с. 33].

Сама концепція прав людини є значно глибшою і виходить за рамки суб'єктивного права (міри дозволеної поведінки), вона коріниться у співвідношенні самої сучасної держави та людини, по-суті саме ця категорія і водночас нормативна ознака покликана показати зміну відношення індивід – держава. Сучасна держава та людина є рівноправними партнерами. Ця ідея несе в собі надзвичайне значення: особистість отримує можливість протистояти свавіллю держави, при цьому сама ж держава гарантує та забезпечує її. Саме права людини стають ідеологічною базою сучасної держави, яка є основою мистецтва її державного будівництва.

Доречно тут згадати позицію І.Ю. Антонова, який стверджує, що так звані природні права не є природними у тому плані, що впливають із соціобіологічної або духовної, або як би то не було іншої природи людини, вічної та незмінної. Це – права, які виникають лише на певній стадії природного розвитку суспільства, у певній культурі. Вони належать кожній людині не просто не від народження, а в силу народження в такому суспільстві, в якому є можливими безумовні домагання індивідів на вільну самореалізацію у суспільно-політичному житті, що описуються як природні та невідчужуванні права і свободи. Продовжуючи й у відомому розумінні завершуючи цю думку, дослідник висловлює позицію про можливий ренесанс ідеї відродження основних прав і свобод людини у країнах із традиційно-стійким демократичним ладом та демократичною правовою культурою, коли сама «вродженість» прав і свобод пояснювалася не від природи даної люди правосуб'єктності, якої в дійсності немає і бути не може, а у цілком реальному факторі гарантованості народження в такому суспільстві і при такій державі, в яких володіння у повному обсязі кожним усіма загально визнаними демократичними правами і свободами є неодмінним, обов'язковим фактором. Перелік, зміст, гарантії забезпечення основних прав і свобод людини розвиваються, удосконалюються у процесі поступального розвитку загальнолюдської цивілізації [10, с. 33].

Таким чином, сучасна держава отримує можливість людського виміру своєї діяльності, і така людиномірність характеризується виключно рівнем забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина.

В.С. Смородинський із цього приводу зазначає, що сучасне державорозуміння є неможливим без уявлення про засадничі цілі сучасного державотворення з точки зору людини, яка у цьому процесі має бути метою, а не засобом [205, с. 502]. М.П. Орзіх до всього ще й виокремлює параметр людського виміру державності – рядоположеність, рівнозначність усіх видів прав людини і громадянина, пріоритетом індивідуальних прав над колективними правами, правами народів та націй. Професор стверджує, що у цьому разі втрачає сенс характерний для радянської теорії і практики конституційного законодавства поділ прав на конституційні та основні чи розташування за рівнями соціально-економічних і політичних прав. У дійсності, права й основні свободи людини є неподільними, повне здійснення громадянських та політичних прав є неможливим без здійснення економічних, соціальних і культурних прав [172, с. 17]. До питання людиномірності та питання пріоритетності індивідуального над колективним у сучасній державі ще повернемося нижче, зараз же маємо констатувати необхідність включення прав людини до переліку основних нормативних вимог до держави в аспекті її «сучасності».

Далі актуалізується ще й питання здорового матеріального прагматизму людей, які вимагають від держави ще й високого рівня економічного розвитку.

Наврядчи сучасну державу у цьому напрямку можна назвати державою загального благоденства, модель якої дискредитувала себе ще у другій половині ХХ ст., але необхідність створення умов для матеріального добробуту населення з метою забезпечення легітимності сучасної моделі її розвитку є неунікною. Економічна основа є дуже важливою, саме її показники дають можливість відмежовувати декларативні заклики про турботу за своїх громадян від реального стану справ. Але тут необхідно звернути увагу на дуже важливий момент: у сучасній державі за основу виміру її економічної успішності береться

рівень матеріального благополуччя населення, середній рівень купівельної спроможності тощо, індивідуалізовані показники. Такий парадокс, який був характерним, наприклад, для СРСР, коли держава була однією з наймогутніших за рівнем ресурсних можливостей, а громадянин цієї країни не міг собі дозволити купівлю елементарних речей, є неприйнятним. Саме тому на теперішній час більшу увагу звернено на показники індивідуального споживання та індивідуального благополуччя.

Описавши необхідність високого економічного рівня розвитку, акцентувати увагу необхідно і на засобах, якими він забезпечується, тому далі слід перейти до такої характеристики, як інноваційність. На теперішній час держава має звертати увагу не тільки на рівень свого ресурсного забезпечення та сподіватися на те, що їх використання є безмежним і зможе забезпечити у довгостроковій перспективі її процвітання. Більшу увагу спрямовано на інноваційну активність держави, що, у свою чергу, спрямована на впровадження результатів науково-технічного прогресу в життя абсолютно в усіх сферах. Природно-ресурсні можливості, на відміну від інформаційних, є обмеженими.

У сучасній державі наука виходить на абсолютно не знаний до цього часу рівень – вона стає окремою продуктивною силою, а знання та інформація (як нематеріальні активи) стають основним капіталом. Держави починають використовувати інформацію та технології як товар, який приносить значно більші дивіденди, ніж традиційна монополія на природні ресурси. При цьому інновації застосовуються і в самому механізмові державного управління. Прикладами тут може бути впровадження електронного урядування, електронних цифрових підписів, особистих віртуальних кабінетів кожного громадянина, які значною мірою полегшують та підвищують можливість комунікації з державним апаратом тощо. Сучасні держави активно взаємодіють і між собою в інноваційній сфері, прикладами такої кооперації є міжнародні космічні програми, розробка міжнародних експериментальних установок (найяскравіший приклад – Великий адронний колайдер).

Необхідність та неunikність такої спільної роботи зумовлена тим, що сучасний рівень науково-технічного прогресу вимагає загальносвітових зусиль для його систематизації та практичного використання. Складність технологій сягнула такого рівня, який уже давно вийшов за межі потенціалу навіть найрозвиненіших у цьому плані держав.

На теперішній час держава, яка вітає інновації, є не стільки регулятором цього сектора, скільки його ключовим партнером, вона бере на себе відповідальність за проекти, які з економічної точки зору можуть бути занадто ризикованими, але їх результати несуть колосальну значущість для всього людства, лише держава (як інституція) має реальну можливість та ресурси відповідати на такі ризики з метою отримання довгострокових вигод як для конкретно державних інтересів, так і для всього людства в цілому.

Тепер варто перейти до останньої серед ключових нормативних ознак сучасної держави – її стійкості. Ю.М. Оборотов стверджує, що назріла необхідність виходу до нових характеристик держави, які здатні відображати його стан в умовах динамічного світового розвитку. Прагнення у нових характеристиках осмислити існування сучасної держави приводить до формування і використання таких понять, які поки що не вписані в категоріальний апарат державознавства. У цьому зв'язку як раз заслуговує на увагу поняття «стійкість держави» як передбачуваність поведінки держави, яка визначається впливом зовнішнього середовища, внутрішніми змінами і управлінням [165, с. 25]. Для сучасної держави необхідно позначити її здатність як організаційної системи протистояти зовнішнім та внутрішнім дестабілізуючим факторам і стабілізувати свій рух шляхом використання поняття «стійкість держави». Вихід до такої характеристики пов'язаний, у першу чергу, з динамізмом змін у глобалізованому світі. Вбачається, що здатність протистояти будь-яким дестабілізуючим чинникам, забезпечувати своє стійке існування виявляється дуже важливою характеристикою.

С.І. Морозов зазначає, що структурно-функціонально у будь-якому політичному інституті, і в державі, зокрема, прагнення до стійкості превалює

над прагненням та здатністю до змін. Ця «налаженість» викликає почуття спокою, впевненості у завтрашньому дні, але й має негативну сторону: інституту держави є властивими інерція та консерватизм [147, с. 132].

Але стійкість сучасної держави покликана підкреслити факт стабільності життя в ній, що є дуже важливим, адже прикладів різких переходів держави від одних станів до інших історія знає чимало, і більшість із них пов'язані саме з негативним досвідом. При цьому не варто зациклюватися на цій характеристиці як на окремо взятому нормативі «сучасності» держави, цінність її має прояв лише в системній єдності з іншими вищеперерахованими ознаками. Ізолювана зверненість до такої характеристики може призвести до гіперболізації значущості стабільності державного буття та бути пролегоменою заперечення будь-яких динамічних перетворень. Стійкість сучасної держави стає її якісно-відмінною характеристикою лише тоді, коли мова йде про стійкий та сталий її розвиток на началах правопорядку та режиму правозаконності.

Держави сучасного світу істотно варіюються за критерієм представлення тієї чи іншої ознаки – від центру до периферії категорії «сучасна держава». Так, одні держави будуть розташовуватися у центрі даної категорії, тому що відповідають усім вищеперерахованим ознакам, та знаходитися ближче до неї. Насамкінець, власне периферійними виявляться держави, в яких вищеназвані ознаки (нормативи) або взагалі відсутні, або представлені слабо. Крім того, список нормативних характеристик «сучасної держави» можна продовжити, але в такому разі і критерії будуть «розмиватися», що навряд може сприяти якості дослідження [51, с. 49].

Здійснена описово-порівняльна характеристика сучасної держави в якісному її вимірі логічно має бути завершеною формулюванням власного її визначення у понятті. Із цього приводу слушно згадати таке твердження І. Канта: «дійти до дефініції приємно, але нерідко дуже важко; показовим є приклад юристів, які донині шукають власну дефініцію права» [58, с. 539]. Не менші складнощі мають прояв при формулюванні поняття «сучасна держава». По-перше, ця категорія є якісно-родовою, суть тут виявляється в тому, що за

родом явища – це держава і має характеризуватися, у першу чергу, її загальними родовими ознаками, що пов'язано з виокремленням сутності явища. По-друге, поняття про неї повинно мати ще і якісні характеристики, що містяться в означенні її як «сучасна». По-третє, відповідно до принципу економності поняття (закону Бритви Оккама) воно має містити той мінімум, якого буде достатньо для описання явища ним позначуваного. І, по-четверте, будь-яка якісна характеристика явища має визначати її нормативні критерії.

Виходячи із вищезазначеного, можна припустити, що сучасна держава сутнісно є інституціоналізованою, універсальною формою організації суспільного порядку на конкретній території, що має відносно стабільне населення та суверенітет і керована єдиним апаратом публічної влади, яка за своїм змістом характеризується загальносоціальною спрямованістю діяльності та описується такими нормативно-якісними характеристиками, як: режим правозаконності, міжнародна інтегрованість, легітимність, орієнтованість на забезпечення прав людини, високий рівень економічного добробуту її громадян, інноваційність та стійкість.

2.1.2. Рівні ціннісного виміру сучасної держави

У найширшому розумінні, оцінка – спосіб встановлення значущості чогось для суб'єкта пізнання. Для з'ясування відмінності між оцінками і тим, що ними не є, нерідко використовується протилежність «описувати – оцінювати». Дискриптивне або описуюче судження (що називають також «інформативним», «фактичним», «пізнавальним», «індикативним» тощо) протиставляється оціночному. Іноді протиставлення набуває форми поділу пропозицій з точки зору того, що вони виражають, або з точки зору основної їх функції, на теоретичні (дискриптивні, індикативні, декларативні тощо) пропозиції та оціночні (аксіологічні). Теоретичні – це вирази, що говорять про дійсність, вказують на те, якою вона є і якою не є, дає її описання. Оціночні –

це вирази, які говорять про те, що людина вважає цінним, що поганим і до чого вона є байдужою [64, с. 11]. У тексті оцінка частіше за все не буває незалежною, вона як частина належить до загальної побудови описання або роздуму з його аргументацією та органічно пов'язана з дискриптивною стороною тексту в цілому, оцінка додає до фактичного змісту твердження особливий компонент, що тісно пов'язаний з прагматикою процесу комунікації [26, с. 15].

Тому лише з малим виключенням продуктивні прагнення добиватися абсолютної гносеологічної або абсолютної аксіологічної стерильності висловлювання про державу; гносеологія та аксіологія в соціальних науках (а значить і в державознавстві) ідуть поруч, грань, яка їх розділяє, часом є умовною та рухомою [127, с. 16].

У такому разі варто погодитися з позицією В.В. Ільїна з приводу того, що в середовищі фахівців немає єдності з питання статусу оціночних суджень щодо того, чи є вони дескриптивними, чи нормативними. Не вдаючись до суто логічних нюансів та уявляючи усю повноту пояснень про дійсність в межах тріади: аскріпція – дескрипція – прескрипція, варто прийняти позицію, щодо того, що оціночні (кваліфікуючі) судження містять у собі усі зазначені моменти. Судження «як потрібно», «як повинно бути» мусять спиратися на базальні схеми «як є», із цієї причини протиставлення прескрипції дескрипції (як правило, з ігноруванням аскріпції) є неправильним [67, с. 203].

Таким чином, описавши та кваліфікувавши державу як «сучасну», методично доцільним буде перехід до встановлення її цінності. У першому розділі, де порушувалося питання особливостей викорситання аксіологічного підходу до держави, було встановлено, що він має два окремі напрямки (на рівні ідеї та сутнісної характеристики – абсолютна цінність, на рівні матеріального втілення та змістовної харатктеристики – відносна), що впливає з розуміння категорії «цінність» та місця в ній суб'єкта оціночної діяльності. До цього питання зверталися не даремно, наслідком закріплення таких засад

дослідження стає вихід на дві окремі площини виміру цінності сучасної держави: власну та інструментальну.

Відмежувати власний вимір цінності держави загалом, від конкретно тієї, що постає в образі сучасної держави по суті виявляється неможливим, оскільки вона напряду пов'язана із не уникненням їх спільної сутності, про що йшла мова у першому розділі. Такою сутністю, як уже зазначалося вище, є інституціоналізованість порядку, який склався у суспільстві на певній території та у збереженні якого воно зацікавлено. Саме держава як явище ідейно покликана бути виразником загального колективізованого інтересу (те, що державний апарат має власний інтерес – це зрозуміло, але державний апарат не є державою у цілому). Крім цього, вона є ще однією формою буття людини, в якій вона може розкривати свою соціальну сутність, що неодмінно вимагає постійного знаходження та життя у суспільстві, яке, у свою чергу, має бути керованим та впорядкованим, для чого вона і створюється.

Людина (людство) уже існує до держави, але це потенційна людина, а реалізує вона себе тільки в державному житті. Такою є концепція сучасного французького філософа П. Рікера, який, розвиваючи аристотелівську теорію доброчесності і гегелівську теорію духу, говорить про те, що доброчесність, або здібності, які передують державі, є їх антропологічною основою і феноменом суб'єктивного духу. Та тільки у сфері об'єктивного духу завдяки опосередкуванню інститутів може насправді здійснитися ідея завершеної людини, тобто людини, яка реалізувалася. При цьому основним ціннісним орієнтиром, тобто метою діяльності будь-якої держави визначається досягнення загального блага. Первинним, вихідним та найбільш важливим для людини залишається завжди особисте благо, яке базується на утилітарному прагненні отримання власної вигоди. Але в суспільстві неодмінно існують такі блага, які не можна поділити. Т. Гоббс, наприклад, називав їх «спільними благами», якими необхідно користуватися або усім разом, або по чергову [30, с. 332]. Саме із цих основ бере свій початок виокремлення поряд з особистим і загального блага, яке просто є невіддільним від держави.

Загальне благо, яке співвідноситься із субстанцією держави не є рівним, таким чином, ні благу приватному, ні сумі усіх благ. Це саме те благо, яке відповідає особливому стану суспільства, яке той же Гоббс називав державним станом [208, с. 103]. Таким чином, приватне благо – це благо одного, суспільне благо – благо багатьох, а загальне благо – благо особливого громадянського стану, що виникає на основі єдності та погодженості більшості.

Ю.А. Тихомиров розглядає сучасну державу у фокусі загальносоціальних інтересів. Багатоманітна діяльність держави для нього завжди пов'язана з вирішенням подібних проблем. У суспільстві існують різні інтереси – приватні, корпоративні, групові, професійні, національні тощо. Їх носіями є різні частини суспільства та провладна еліта, бізнес-структури. Природньо, що при цьому спостерігається суперечливе співвідношення інтересів, яке може бути стійким або мінливим. Але професор стверджує, що сучасна держава покликана враховувати різноманітні інтереси та знаходити ту міру їх «публічної посередності», яка дозволяє зберігати згоду в суспільстві та виконувати державні справи [218, с. 60].

Загалом, власна цінність сучасної держави характеризується її ідейною спрямованістю на матеріалізацію у конкретних владних інститутах порядку, який є консенсуально-вигідним для всіх та є основою для досягнення загального блага. Власна цінність сучасної держави має прояв у самій сутності ідеї держави як загальноцивілізаційного надбання.

У свою чергу, дуалістичність аксіологічного підходу до держави дає можливість вийти ще й до більш прагматичного погляду на неї, не просто як на ідею або загальне явище, але і як на інструмент задоволення потреб людини. При цьому ця характеристика її цінності буде набагато більш динамічною, на відміну від попередньої, оскільки характеризуватиме лише змістовну сторону. І саме тут уже можна вести мову про конкретний вимір цінності держави саме в її якісно «сучасному» вимірі.

Таким чином, можна констатувати ще й інструментальний вимір її цінності. Так, сучасна держава може бути інструментом задоволення різних

потреб людини, і саме в такому дискурсі можна говорити про державу-цінність та державу-антицінність, адже інструментальний потенціал будь-якого явища можна використовувати по-різному, визначальною тут буде сама мета, на яку його спрямовано.

Інструментальна цінність сучасної держави має вираження в її зовнішніх властивостях: інституціоналізованості, широкому потенціалі державно-владного впливу на суспільство, монополії на примус та забезпечення єдиного правового порядку шляхом використання загальнообов'язкових нормативів (позитивного права) тощо. Зрозуміло, що вимір інструментальної цінності сучасної держави залежить ще й від суб'єкта її оцінки, тому в силу занадто великої їх плюралізованості (потреб) максимально вдалим вбачається їх класифікація за такими рівнями:

- 1) загальносоціальний;
- 2) груповий;
- 3) індивідуальний.

Можна із впевненістю констатувати, що довгий шлях розвитку держави у мінливому світі підтвердив її загальносоціальну цінність. Держава є основною публічною формою організації суспільного життя та посідає у політичній системі країн провідне місце, будучи його своєрідним ядром, організаційним центром. Таке становище повністю пояснюється об'єктивними причинами, коли розширення та ускладнення політичних, економічних, технічних та інших процесів, їх прискорення вимагають погоджених дій у суспільстві для забезпечення його цілісності та стійкості, раціонального використання ресурсів та дотримання правил життєдіяльності. Управлінський потенціал сучасної держави із цього боку значною мірою виріс. Не менш важливим є соціальний аспект, коли держава дає можливість консолідувати зусилля мільйонів людей. Як зазначалося вище, суспільство знаходить у державі спосіб свого системно-структурного (інституціонального) устрою. Потреби суспільства та світового товариства у державній організації управління своїми справами впливають із двох обставин. Перша відображає необхідність поступального розвитку в

нормальних умовах стабільності, а друга пов'язана з явними та прихованими відхиленнями, загрозами та деформаціями, запобігти та усунути які можна тільки за допомогою інститутів, регуляторів і ресурсів сучасної держави, нарешті, її авторитету [218, с. 55].

На загальносоціальному рівні сучасна держава є інструментом вирішення спільних справ. Наприклад, Б.Я. Бляхман до подібних справ зараховує, перш за все, здійснення таких елементарних різноманітних колективних потреб суспільства, як організація охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, засобів транспорту та зв'язку, будівництво доріг, боротьба із злочинністю, епідеміями, охорона природних ресурсів, заходи з попередження війни та забезпеченню миру тощо. Науковець також зазначає, що загальнолюдське призначення держави у більш широкому розумінні полягає у тому, щоби бути інструментом соціального компромісу, пом'якшення та подолання протиріч, пошуку згоди та співпраці усіх верств населення та суспільних сил, забезпечення загальносоціальної справедливості у змістові всіх здійснюваних нею функцій [17, с. 12].

Особливе становище інституту держави в системі сучасного суспільства обумовлено тим, що воно:

- офіційно є повноважним представником народу і суспільства в цілому;
- виробляє основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики соціуму;
- видає нормативні акти, обов'язкові для загального виконання на певній території;
- розпоряджається усіма матеріальними, соціально-економічними і культурними ресурсами суспільства в його ж інтересах;
- забезпечує безпеку громадян всередині країни і за її межами.
- він є вираженням загальності інтересів членів суспільства;
- створює особливий ступінь регулювання різних сторін власної діяльності;
- є концентрованим вираженням політичної влади в суспільстві;
- має високу здатність до вирішення соціальних завдань;

- здатний до постійної диференціації і спеціалізації своєї внутрішньої структури [147, с. 128].

В.Є. Чиркін стверджує, що у будь-якій сучасній державі існують найрізноманітніші колективності. Є колективи, які складаються об'єктивно, фактично, у зв'язку зі своїм становищем у суспільстві (соціальні прошарки), колективи формалізовані, що потребують реєстрації в державних органах (політичні партії), об'єднання стійкі, постійні (підприємницькі союзи) та тимчасові (об'єднання людей у ході демонстрації громадян, що виступають під лозунгами опозиції), багаточисельні (масові) та ті, що мають невеликий склад, загальнодержавні та місцеві тощо. Відносини держави та колективів визначаються чотирма обставинами: природою самого колективу (відносини держави з природньоскладеними колективами; соціальним характером колективу (яку групу в суспільстві він представляє); його значення у суспільному житті (загальнодержавний та локальний, впливовий чи ні); його позицією стосовно держави, державної влади, перш за все до уряду (підтримує чи знаходиться в опозиції). Держава може активно підтримувати той чи інший колектив, ставитися до нього нейтрально, висувати вимоги, встановлювати заборони або взагалі застосовувати репресії. Але в цілому сучасна держава прагне встановити співпрацю з усіма цими об'єднаннями, з якими така співпраця є можливою. Стосунки держави з об'єктивно складеними у суспільстві соціальними колективами (селянами, інтелігенцією, «середнім класом», що містить представників трьох названих вище соціальних угруповань тощо) є неоднаковими [244, с. 55–56].

Сучасна держава прагне спиратися на компромісні начала вирішення таких конфліктів потреб та інтересів різних груп, займаючи місце арбітра між ними, а не стаючи на бік однієї із сторін. Відтак описати державу як цінність можна також і на груповому рівні. Різні соціальні спільності мають свої потреби, а від того й вищеописана інструментальна спрямованість держави буде для них відрізнятися. Яскравим прикладом тут може бути класичне виокремлення особистого інтересу та потреб у бюрократичному апараті

держави. Цінність сучасної держави для держслужбовців буде виявлятися в тому, що саме держава забезпечує їх матеріальне благополуччя шляхом забезпечення їх роботою, виплати заробітної плати тощо. Для пенсіонерів, інвалідів, інших малозахищених груп населення вона буде інструментом задоволення елементарних соціальних потреб хоча б у мінімальному матеріальному утриманні. Актуальним виявляється тут приклад з такою соціальною спільністю як біженці, для яких сучасні держави взагалі виявляються інструментом збереження життя та гарантуванням безпеки.

На індивідуальному рівні потреби є максимально плюралізованими. Суть виміру інструментальної цінності сучасної держави тут виявляється не в описанні кожної такої потреби, а в максимальній їх уніфікації. Вдалим вбачається зведення до спільного знаменника таких потреб через категорію суб'єктивних прав людини, оскільки вони є універсальними та визнаються складною системою міжнародно-правового регулювання.

Тут простежується дуже тісний зв'язок цінності права та держави. Але якщо право на такому рівні є цінним саме через те, що воно є інструментом, який дарує їм свободу, то держава доводить цей дарунок до конкретного адресата шляхом забезпечення його реалізації через державно-владні інститути, саме держава через свій апарат є реальним гарантом прав і свобод людини та генеральним правозастосувачем. Активна гіперболізація права та постійні заклики до його виведення з під будь-якого впливу держави призводять нині до невинновданого нівелювання цінності держави. Тільки сучасна держава має відповідний державний механізм, який реально може забезпечити реалізацію не тільки позитивних, але й природніх прав і свобод людини та особистості.

Отже, зміни, яких на теперішній час зазнає сучасна держава, стимулюють необхідність її дискриптивно-оціночного описання, яка має містити як описові елементи, так і оціночні характеристики. При цьому сучасна держава має власну та інструментальну цінність, остання може бути розглянутою на різних рівнях її потребового сприйняття: загальносоціальному, груповому та індивідуальному, що залежить від суб'єкта її оцінки.

2.2. Образ сучасної та досучасної (національної) держави

Ще І.О. Ільїн стверджував, що «вся історія культурного людства свідчить про те, що право і держава періодично вступають у стан глибокої кризи» [69, с. 388]. Так, класик загальнотеоретичної юриспруденції С.С. Алексєєв вбачав втрату правом своєї стійкості. На його думку, догма права виявляється занадто громіздкою, щоб швидко реагувати на виклики нового часу, а загалом він характеризує таку ситуацію як «крах права» [5, с. 12]. Та при цьому, варто швидше погодитись із більш оптимістичними твердженнями. Так, наприклад, К.В. Горобець акцентує увагу не стільки на руйнуванні права, скільки на його зміні, яка безпосередньо опосередкована змінами в самій сучасній людині [33, с. 17].

Не менш критичними виявляються й оцінки стану держави. До однієї з перших заяв про кризу держави кінця ХХ ст. можна зараховувати публікацію Х. Булла – «Анархічне суспільство: вивчення порядку у світовій політиці» [254]. Крайнощі в оцінці перспектив держави по аналогії з правом також уже прозвучали. Прикладом є твердження П.Г. Щедровицького про те, що держава – це персонаж минулого, який покидає арену історичного процесу [249, с. 40].

Із кризою держави пов'язана криза сучасного суспільства, яку поділяють на три типи:

1. Економічна криза (характерна для раннього капіталізму, яка має прояв у в боротьбі праці та капіталу). Відповіддю на неї стало зростання державного втручання в економіку.

2. Криза раціональності (виникає внаслідок постійного розширення державних повноважень, покладення на державу «недержавних» функцій) – результат нездатності держави приймати різні інтереси капіталу, долати «анархію ринку». На рівні соціальної інтеграції має прояв як криза легітимності (нездатності держави запропонувати стратегію примирення конфліктних інтересів, якими воно намагається керувати).

3. Мотиваційний тип або криза людської зацікавленості (викликана ростом державної влади та технократичного контролю, відбувається на рівні соціальної інтеграції та супроводжується руйнуванням демократичних інститутів, ростом бюрократії). Ця криза має прояв у культурній сфері [55, с. 256].

Деякі дослідники намагаються відійти від подібного ригоризму, зводячи проблему не стільки до краху держави як інституту в цілому, скільки до кризи саме національної держави. Ф. Фукуяма зазначає, що зростання світової економіки веде до руйнування автономії суверенних національних держав за рахунок зростання швидкості обміну інформацією, мобільності капіталу та, меншою мірою, трудових ресурсів; на порядку денному у багатьох частинах світу все ще залишається зниження впливу національної держави: стагнація, що виникла в Японії в період 90-х рр. минулого століття, та криза соціальної безпеки, яка відбувається у багатьох благополучних європейських державах у XXI ст., більшою мірою пов'язані з державним регулюванням та державним втручанням в економіку цих країн [235, с. 67].

На думку Ю.М. Оборотова, наприкінці XX – на початку XXI ст. констатація неспроможності держави при вирішенні проблем розвитку людської культури та цивілізації стала розхожою думкою серед філософів, політологів, соціологів, економістів та юристів. При цьому реальність кризи держави позначилася саме в нездатності західної моделі держави-нації (національної держави) в її різноманітних варіантах бути ефективною в умовах стрімкої індивідуалізації суспільства, його інформатизації та глобалізації [159, с. 48].

Так, К. Омає прямо прокламує «кінець національної держави» і називає прихильність до неї «картографічними ілюзіями» та «ностальгічними фікціями» [170]. На його думку, потрібно ослаблювати національні держави, оскільки вони заважають бізнесові, на місце державного суверенітету має стати людський суверенітет. Але й сам автор у такому дискурсі стосовно держави активно використовує поняття «повинна»: держава повинна створювати зручну

інфраструктуру, готувати працівників для транснаціональних корпорацій, забезпечувати безпеку і тощо.

Дійсно, варто погодитися з твердженням про те, що перед державою постали нові проблеми, загалом вони охоплюються такими поняттями: анархізація порядку, політична турбулентність, глобалізація, фрагментарність та ін. [15, с. 5]. У кінцевому рахунку все це можна розглядати як рефлексію на прояви нездатності національних держав повністю контролювати свою територію, адекватно змінювати позиції у зв'язку з появою нових претендентів на виконання функцій, які традиційно вважалися державними.

Так, зменшення ролі держави-нації відбувається шляхом передачі функцій, з одного боку, на міждержавний рівень, а, з іншого, – на більш низький локальний. І якщо дослідження наднаціональної інтеграції на теперішній час є вже традиційними, то питання паралельної із цим процесом децентралізації держав актуалізують концептуально нові погляди на ці процеси. Так, ставиться питання про взаємовплив міста на державу, по-новому звучить осмислення просторової проблематики права [141, с. 137]. Крім цього, подібні висновки продиктовані також нездатністю держави вирішувати задачі як у нових для неї сферах (екологія, культура, інформатизація), так і в традиційних, перш за все, із забезпечення безпеки особистості та соціуму.

Незважаючи на подібну риторику, варто погодитися з тим, що і нині держава залишається основним актором на міжнародній арені і її політика визначає сам характер міжнародних відносин, здійснює безпосередній вплив на ступінь свободи та рівень добробуту громадян і на саме людське життя. Діяльність та існування інших суб'єктів світової політики багато в чому залежать саме від держав.

П. Еванс у своїй роботі зазначає, що тільки держави і лише держави здатні об'єднати та доцільно розмістити сили забезпечення порядку. Ці сили є необхідними, щоб забезпечити дію закону всередині країни та зберегти міжнародний порядок. Ті, хто виступає за «сутінки державності», – чи є вони

поборниками вільного ринку чи віддані ідеї багатосторонніх договорів, – мають пояснити, що саме замінить силу держав у сучасному світі [256, с. 87].

На думку Ф. Фукуями, такими «замінниками» на теперішній час реально можуть бути лише різноманітні міжнародні організації, злочинні синдикати, терористичні групи, які певною мірою можуть володіти владою та легітимністю, не рідко і тим, і іншим одночасно, на його думку, для окремих суспільств та для світового товариства знищення держави – це прелюдія не стільки до утопії, скільки до катастрофи [235, с. 67].

Дійсно, держава перебуває у процесі зміни, і якщо мова й заходить про якісь кардинальні перебудови, то на основну увагу вимагає саме розмивання суверенітету держави. Вбачається, що саме цей процес помилково трактується багатьма дослідниками як «крах» та екстраполяція цих висновків на рівень усієї держави є передчасною.

Так, С.А. Караганов та В.Л. Іноземцев вважають, що застарів сам принцип національного суверенітету, більше того, його короткострокове або довгострокове обмеження буде сприяти подоланню економічних криз та фінансових катаклізмів [72, с. 9]. П.К. Гречко також впевнений, що «національний суверенітет відмирає», оскільки «вичерпав свій соціально-історичний і політико-правовий ресурс» [37, с. 41]. На думку В. Рейнеке, «глобалізація кидає виклик не стільки державі, скільки суверенітету саме національної держави» [264, с. 598].

Вважається, що з глобалізацією та транснаціоналізацією міжнародних відносин держави увійшли в нову еру «всесвітньої турбулентності» (Дж. Розенау). Варто зазначити, що Дж. Розенау не говорить про зникнення держави, але стверджує, що руки у держави більше не вільні, що вона не контролює події, що міждержавна система уже не є опорною точкою міжнародної політики: вона існує разом з «багатоцентричною системою», недержавними акторами, які стали визначальними факторами міжнародної політики. Автор зазначає, що дослідження транснаціонального феномену супроводжуються більшою мірою «орієнтованим на занепад» баченням

державної влади. Транснаціональний дискурс звучить, на його думку, саме як некролог: «смерть держави-нації», «кінець суверенітетів» – усі ці фрази проklamують кінець деякої ери і прихід до нової міжнародної системи, при цьому держава постає «злом», тому її занепад – добра річ. Підсумовуючи, він зазначає, що транснаціональний занепадницький погляд на державу перестає спиратися на емпіричні спостереження і стає занадто ідеологізованим, теорія «занепаду» виявляється не пояснюючою теорією, а скоріше вірою у прихід більш демократичного світу, керованого більш гуманно [255, с. 185].

Тут варто погодитися з Е. Гідденсом з приводу того, що такий стан речей краще асоціювати саме з трансформацією держави, а не з її крахом [29, с. 436], а якщо сказати більш точно – з трансформацією держави-нації (моделі національної держави, яка останні кілька століть була системоутворюючою в такому дискурсі). Хоч ідеї бездержавного існування відомі з давніх часів (починаючи від ідеалізації первісного суспільства і закінчуючи анархістськими та комуністичними теоріями), на теперішній час відсутні більш-менш серйозні альтернативи державного стану, на думку С.В. Джолоса, «важко навіть уявити, що якийсь інститут міг би зайняти у бутті суспільства ту нішу, яка належить державі» [46, с. 397]. Таку ж позицію відстоює А.Д. Керімов, стверджуючи, що абсолютно очевидним, якщо не сказати аксіоматичним, є той факт, що саме держава, як найбільш всеохоплююча та потужна соціальна організація, що володіє величезним матеріальним, фінансовим, інформаційним, адміністративним та багатьма іншими ресурсами, покликана взяти на себе роль головного, основного, найбільш активного та відповідального суб'єкта регулювання та управління сучасним суспільством, іншої такої організації просто не існує [78, с. 120].

Констатація факту занепаду національної держави не виявляється достатньо змістовною та вимагає чіткого акценту на розумінні самої сутності держави-нації, її основної ідеї, яка нині стала неактуальною.

Взагалі варто зазначити, що все це, по суті, моделі, які розкривають по-різному сутність одного й того ж явища – держави. Саме тяжіння до однієї із

цих моделей веде до формування відповідного образу держави, і вищеописані тенденції виявляються не чим іншим, як процесом переходу від образу національної держави до образу сучасної держави. Тут варто погодитися з твердженням Р.А. Ромашова та Н.С. Ніжніка про те, що «держави – це явище, яке сприймається неоднозначно і залежить від обставин, та предстає перед нами в різних образах» [35, с. 10].

Взагалі, образне мислення – один із важливих та найдавніших способів людського пізнання. На відміну від логічного, яке представляє світ з позицій об'єктивного змісту, образно-символічне мислення відображає його з позицій оціночного ставлення до нього, яке формується, проходячи крізь призму ціннісних орієнтацій особистості або певного колективу. За твердженням В.Ф. Ломова, який вивчав образне мислення у сфері уявлень про складні інженерні машини (до речі, з якими часто й асоціюється держава), при переході від сприйняття до уявлення структура образу змінюється у бік узагальнення та систематизації, в уявленні одні ознаки редуціюються або взагалі відкидаються як надлишкові, інші ж, виокремлені в результаті розрізнення та відбору, а також ті, що несуть найбільш значущу інформацію, зберігаються і навіть підкреслюються, саме у цьому і має вияв «економний спосіб збереження максимуму інформації про сприйнятий об'єкт» [116, с. 243]. У зв'язку з інтенсифікацією інформаційних процесів у політико-правовому житті, масова свідомість потребує спрощення складної картини світу, особливо її державної складової. Така тенденція веде до спрощення сприйняття процесів, що відбуваються через використання схем, які ґрунтуються на образних конструкціях колективного несвідомого, що особливо простежується на сучасному етапі розвитку людства.

Конструювання образу є результатом активного та цілеспрямованого процесу вирішення певної пізнавальної задачі, що дозволяє констатувати особливу значущість образного мислення для юридичної науки, особливо для юридичного державознавства, адже взаємовідносини особистості та держави нерозривно пов'язані з існуючим у свідомості образом держави, елементами

якого виявляються уявлення про цілі її існування, основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики, умови функціонування, оптимальні моделі взаємодії громадян тощо. У свою чергу, ціннісний образ є певним синтезом, результатом специфічного узагальнення, цілісністю смислів, які ніколи до кінця не розщеплюються понятійним аналізом і тому виглядає невиразним, у порівнянні із чітким понятійним узагальненням [57, с. 13].

По суті, будь-яка конкретна теорія держави – це складний раціональний образ феномену, названого державою, який, у свою чергу, являє собою сукупність теоретичних та асоціативних суджень і оціночних характеристик, що дають можливість на ідеологічному рівні пов'язати соціально-політичну сутність держави з її формально-юридичними параметрами.

Так, Ю.М. Оборотов стверджує, що «категорія образу держави уже достатньо давно проникла у вітчизняну юриспруденцію саме з марксистсько-ленінського вчення про типи держави: рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична, – де вся конструкція образів держави вибудована для позначення, з одного боку, прогресу в розвитку держави, а, з іншого, – його руху до бездержавного суспільства [162, с. 4]. Л.С. Мамут, у свою чергу, зазначає, що людська природа пізнання побудована так, що вона майже ніколи не вичерпує свого об'єкта пізнання до кінця, вона є вибірковою. При цьому в ряді випадків вибірковість виявляється настільки сильною, що людина не сприймає навіть того, що повністю очевидно усім навколо. Уся величезна маса накопичених та циркулюючих загальних уявлень про державу піддається розсортуванню та узагальненню, і одним із варіантів такого узагальнення може бути образ держави [127, с. 19].

Виявляється, що кожна з таких моделей формує свій образ держави, і саме концептуальний елемент кожного такого образу несе в собі значущу інформацію, яка стає основою для відмежування одних від інших. Так, образ національної держави сутнісно має прояв через розуміння самої нації, яка є його основою.

Взагалі, цей образ держави почав складатися після Вестфальського миру 1648 року, що підвів підсумки Тридцятилітньої війни та Реформації і закріпив у міжнародних договорах правові положення нового світопорядкування в Європі, що характеризувався соціокультурною та правовою однорідністю населення та прийшов на зміну станової держави. Стара імперська організація влади виявилася нежиттєздатною в Європі епохи Нового часу, тому народжена спочатку як королівство, переживши період абсолютної станової монархії, держава у ході демократизації за французькою моделлю набула форми національної, закріпивши право громадян на участь у політичному житті держави.

Із часом нація стала синонімом держави як «територіальної одиниці» не тому, що це однакові явища, а тому, що їх межі співпали. Це ще один доказ того, що національна держава – феномен XIX – XX ст. ст., адже в епоху панування монархій території та межі держав визначалися сферою панування певної династії, а самі династичні шлюби могли ставати підставою для зміни державних кордонів. У цьому сенсі злиття державного та національного простору в рамках однієї території і стало точкою відліку нової історії – епохи панування національної держави [16, с. 9–11].

Загальновизнаним є той факт, що національна держава – є результат складного історичного розвитку саме Європи, тобто це суто європейський феномен, який набув поширення у всьому світі. Забезпечивши історичну та політичну єдність народу та втіливши його в собі, національна держава стала цінністю тогочасного суспільства. Велика заслуга у цьому належить саме європейській політичній культурі, яка часто формує загальну картину світового розвитку, хоча останнім часом Європа переживає тривалу кризу, пов'язану з пошуком нової національної ідеї та становленням європейської ідентичності.

У політології сформульовано таке визначення: національна держава – це таке політично-організоване у межах певних кордонів суспільство, яке утворилося внаслідок політичного самовизначення окремого етносу (або в деяких випадках поліетнічного народу), що консолідується у політичну націю,

здобуває незалежність і створює суверенну владу на своїй етнічній території [182, с. 329].

В юридичній літературі зустрічається подібне визначення: національна держава – держава, утворена нацією, яка компактно проживає на певній території, здійснює своє право на економічне та політичне самовизначення, створює сприятливі умови для народу країни незалежно від національної приналежності. У деяких державах (Естонія, Латвія) воно набуває статусу офіційної доктрини [217, с. 185]. У загальному та найпростішому розумінні національна держава – це держава, кордони якої збігаються з кордонами нації, при цьому, найбільш дискусійним і виявляється виокремлення таких кордонів, суть яких у виокремленні самої нації.

Взагалі націю визначають як спільність людей, які володіють високим рівнем національної свідомості та прагненням до самостійного існування. Згідно з політичною теорією нація – це, перш за все, політична спільнота, що об'єднує усіх громадян певної держави незалежно від їхнього етнічного та соціального походження, мовно-культурних та інших особливостей; це не просто населення країни і співгромадянство, але й суспільство, згуртоване спільною мовою, символами, лояльністю до держави та її законів, волею, інтересами, сподіваннями на майбутнє [87, с. 423].

У словнику надано таке визначення нації:

1) історично складеної стійкої спільності людей, що виникає на базі спільності мови, території, економічного життя та психічного складу, що має прояв у спільності культури;

2) синонім слова «країна» та «держава» [207, с. 320].

Цікавим виявляється і таке визначення нації: «Нація – велика група людей, які розглядають себе як спільність або групу та які, зазвичай, ставлять лояльність до групи вище будь-яких інших конфліктуючих форм лояльності; часто нації властива одна або декілька таких особливостей, як: мова, культура, релігія, політичні та інші інститути, історія, з якою вона ототожнює себе, і віра

в кращу долю, зазвичай нації населяють компактну територію» [267, с. 751–752].

Це поняття, як це часто буває, протягом історичного розвитку об'єкта ним позначуваного – держави, почало багатьма дослідниками трансформуватися, підміняючи свій початковий зміст, а за напруженням наукових суперечок навколо себе виявилось одним із найбільш дискусійних. Протягом століть змінювалося не тільки розуміння нації, але й морфологічне значення латинського слова *patio* (від дієслова «народження», до іменників «плем'я» та «стан»), не говорячи вже про суто мовні відмінності.

Хоча вже в 70-ті рр. активно зазвучала думка щодо необхідності перегляду державно-ідеологічної орієнтації в осмисленні категорій «етнос», «народ» та «нація» і створення нейтральних аналітичних понять, проте у більшості досліджень до теперішнього часу продовжує зберігатися традиція, відповідно до якої весь процес модернізації західної цивілізації представлений у вигляді схеми із чітко вираженою оціночною ієрархією: від нижчих форм до вищих, вінцем яких є нація та відповідна їй національна держава.

Якщо хоч якось спробувати систематизувати погляди на визначення нації, то можна виокремити такі підходи (школи) до розуміння цього феномена:

1) у рамках англо-французького підходу розрізняють етнос і націю, розуміючи під останньою якусь субетнічну соціокультурну спільність, співгромадянство.

2) у руслі німецької традиції (а також у країнах Центральної та Східної Європи) нація розглядається як певний тип етносу.

3) ототожнення нації та етносу. При цьому, на думку В. Махнач, їх сучасна синонімізація зустрічається у країнах Азії та Африки, де західна формула національної держави виявляється не робочою, і використовується як теоретична основа сепаратистських рухів на етнічному ґрунті [16, с. 14].

Історичний досвід тлумачення цього поняття вказує, з одного боку, на його етнічні та біологічні характеристики, а, з іншого, – на суто політичні, які при цьому все одно більшою або меншою мірою виявляються нерозривно

пов'язаними з першими варіантами, що створює теоретичну основу, обґрунтовує націоналістичні і расові теорії, сприяє поширенню екстремістських настроїв у суспільстві, дестабілізації політичної обстановки.

Так, в історії німецької класичної філософії ідеологом національної держави був, як відомо, Й. Фіхте. Розпочавши свою діяльність з активного захисту правової держави і суспільного договору (у дусі Дж. Локка і Ж. Ж. Руссо), він після наполеонівських воєн і під впливом боротьби німецької буржуазії за своє визволення від іноземного панування і об'єднання Німеччини переходить на позиції крайнього націоналізму, віддаючи в останніх роботах пріоритет у державному устрої суспільства національному началу, вираженому у моральному дусі й мові даного народу, перед формально-правовим. Починаючи з Й. Фіхте, націоналізм стає гаслом німецької буржуазії, значною мірою спрямованим проти ліберальної ідеї «всесвітнього громадянства», народженої Французькою революцією. У цьому разі ідея національної держави є антиподом правової держави з її принципом формально-юридичної рівності людей. Тут взагалі варто зазначити, що боротьба націоналізму з лібералізмом пронизує усю історію Німеччини аж до встановлення панування гітлеризму [20].

У всіх цих інтерпретаціях простежується спроба зрівняти дві суперечливі властивості нації: її етнічну основу та державно-політичну орієнтацію. Це має прояв у різних класифікаціях нації: «об'єктивної» і «суб'єктивної», «етнічної» і «політичної». Якщо етнічна концепція нації ґрунтується на уявленнях про спочатку існуючий ментальний взаємозв'язок («дух народу» або «національний характер»), то прихильники державно-політичного трактування підкреслюють насамперед спільність ціннісних установок та державно-правових інститутів. Так, наприклад, Ф. Хекман визначає націю як «етнічний колектив», пов'язаний спільною етнічною самосвідомістю і скріплений організаційною формою – національною державою. Саме наявність національної держави є основною структуруючою ланкою у трактуванні поняття «нація». Нація та національна держава стали ідеологічними основами об'єднання та підпорядкування єдиним

правовим нормативам тогочасного світу, але сучасний їх розвиток вбачається занадто спекулятивним та малоефективним.

Із цього приводу Н. Хомскі заявляє: «Національна держава – це дуже штучна та деструктивна система. Достатньо поглянути на європейську історію: в Європі занадто криваве минуле і значною мірою через прагнення утвердити такі ірраціональні утворення як національна держава. Коли вона намагалася експортувати їх і розподілити на весь світ, то це призвело до точно такої ж кривавої деструктивної історії, і ця історія продовжується до теперішнього часу» [237, с. 60]. Продовжуючи цю думку, Ю. Хабермас зазначає, що «національна держава для багатьох груп населення стає просто помилковим видом єдності, не здатним ефективно діяти в умовах сучасного життя» [166, с. 223].

Основна проблема виявляється у прагматичному погляді на модель національної держави, вона просто стає неефективною. Одним з аспектів такої низької ефективності національних держав виявляється втрата частини свого суверенітету, розмивання національної юрисдикції над власною територією, втрата монопольного контролю над правовою системою. Такими явними юрисдикційними відступами можна розглядати проголошення принципу примату міжнародного права над внутрішньодержавним та надання наднаціональним правоохоронним органам повноважень на здійснення функцій правосуддя (Європейський суд з прав людини є тут далеко не єдиним і найяскравішим прикладом) з питань, що традиційно вважаються привілеєм суверенних національних держав.

Виходячи із цього, небезпідставним здається твердження Б. Андерсона про нездатність національних держав до «конструктивного вирішення багатьох проблем, реальний масштаб яких далеко перевершує їх фізичні кордони» [7, с. 24].

Настає ера наддержавних утворень – політичних утворень великих як за своїми територіальними розмірами, так і за економічним потенціалом. Значну роль у їх створенні відіграють наднаціональні основи ідеологічного характеру.

І тут найефективнішими виявляються держави, які будують свою основу за допомогою наднаціональних ідеологій та, у першу чергу, економічних потреб усе більше космополітизованого суспільства.

Аргументи щодо безальтернативності держави-нації виявляються просто непереконливими, тут варто звернутися до позиції Ф. Уебстера, який стверджує, що «ми так звикли до присутності держави, що вона нам здається дуже стародавнім інститутом, але навіть класичні національні держави виникли лише кілька століть тому, та ще й до цього далеко не в тих просторових межах, в яких більшість із них існують нині» [225, с. 288].

І якщо під національною державою розуміти абсолютно конкретну історичну модифікацію держави, то розмови про її можливий відхід з арени історії здаються цілком обґрунтованими: мова ж не йде про відмирання держави як такої, а лише про один із образів, що передують новій фазі розвитку державності. Із часом на місце національної держави просто мала прийти інша ідея держави, що відповідала конструкції глобального політико-правового порядку.

Уже на теперішній час в наявності величезна кількість спроб виокремити сучасну державу в окремі «історичний тип», «модель», «образ», але нині скоріше має місце постановка цього питання, а не конкретне його вирішення, ключовим при цьому виявляється пошук саме «сучасної» її основи.

Р. Хартмут визначила, що основним ключем до розуміння сучасності виявляється прискорення самого часу та різноманітних соціальних змін [258, с. 9]. Модуси історичного часу органічним чином виявляються пов'язаними з динамікою в житті культури, історія – не всесвітній історичний процес, а синхронне та діахронне існування різних самобутніх культур зі своїм темпоритмом розвитку. На її думку, не даремно А. Тойнбі визначив розуміння історичного часу як специфічного атрибуту конкретних культур, суспільств, цивілізацій, що позбавило поняття історичного часу єдиної семантики, універсального значення тривалості [221]. Саме тому робиться висновок, що дві синхронно існуючі культури не рідко живуть у модусній діахронності: для

однієї, можливо, ще триває теперішнє відносно іншої, а для останньої уже настала епоха майбутнього [252, с. 13].

На думку М.В. Єлізарова, очевидним уявляється той факт, що далеко не всі держави сучасного світу досягли у своєму розвитку сучасного рівня. Багато з них знаходяться на периферії суспільного, державного та світового розвитку, тому що, з одного боку, занадто сильними є племенні, етнічні, расові відношення, з іншого – занадто слабкою є інфраструктура та сировинна база, кваліфікація робочої сили є недостатньою тощо. Більше того, навіть у сучасному світі велика кількість народів Африки, Південної Америки, Азії, Океанії, Росії й досі знаходяться на тому ступені розвитку, якого в науці прийнято позначати терміном «традиційне суспільство». Ці народи засновують культуру, побут, соціальні устої та орієнтири на традиційних цінностях та уявленнях, які можуть істотно відрізнятися від тих, що прийнято вважати «сучасними» [51, с. 48].

Так, на теперішній час достатньо поширеним виявляється образ сучасної держави, який не тільки пасивно формується у свідомості індивіда та суспільства в цілому, але й активно вибудовується самою державою, яка для цього, у першу чергу, використовує засоби масової інформації. Історично поняття сучасної держави складається та еволюціонує нерозривно з поняттям держави як такої. З уявленнями мислителів про ідеальні форми державної організації змінюється і розуміння феномену сучасної держави. Ця концепція виявляється свого роду збірним образом, оскільки кожне політико-правове вчення прагне створити ідеальну теоретичну модель сучасної державності.

Цей образ розглядається в рамках плину часу та сприяє яскравому представленню в ньому відповідних цінностей минулого, теперішнього та майбутнього. Як зазначає Ю.М. Оборотов, саме за допомогою образу сучасної держави долаються та систематизуються уже довгі роки використовувані ідеали демократичної, правової та соціальної держави, саме у цьому образі є помітним прагнення підкреслити відповідність існуючої держави певним нормативам, прийнятим на теперішній час світовим товариством [162, с. 5].

Основна проблема виявляється у тому, що якщо концепція національної держави свого часу була монопольною у плані розуміння концепту державності тогочасної Європи, то сучасні інтерпретації її альтернатив виявляються різноплановими та торкаються окремих сутнісних сторін перебудови держави. Та водночас варто зазначити, що це є закономірним процесом формування єдиної, концептуальної ідеї розвитку державності, що вимагає відповідного масштабу такої перебудови часу.

Формується велика кількість різнопланових характеристик образу сучасної держави, наприклад, сучасною визначається правова, соціальна, демократична, технократична, інформаційна, сервісна, сильна, мережева та навіть торгова держава. Кожна з таких характеристик лише частково пояснює зміни, які відбуваються або вже відбулися у бутті держави на сучасному етапі (постмодерн, постіндустріалізм) і іноді постають як самостійні образи держави.

Так, наприклад, розгляд сучасної держави саме як торгової відбувається шляхом виокремлення економічної характеристики, як основної. У цьому визначенні ключовими стають такі поняття як товари, послуги та фінансові потоки. Економічна глобалізація призводить до появи нового типу держави, що вимірює свою могутність долею світових економічних ресурсів, а не розмірами території та військової сили, саме товари поступово набувають великої мобільності, що й призводить до виникнення торгової держави). Такій державі властивим є відповідальність за забезпечення людей товарами, сприяння економічному росту та стабільності, саме тому у торгової держави сформувалися інші політичні та економічні інтереси у порівнянні з минулою національною державою, вона спрямовує більшу частину своїх ресурсів на розробку та виготовлення нових товарів, завоювання нових позицій на міжнародному ринку. При цьому вона виявляється зацікавленою у підтримці економічного благополуччя у країнах-партнерах, оскільки здійснює прямі інвестиції у їхню економіку [265, с. 160].

Прикладом зміщення акценту в іншу площину виявляється техносферний вимір сучасності держави. Так, виокремлюються:

- постіндустріальні держави, які знаходяться у певних структурних відносинах і складові власне техносфери – «образ техносферної держави»;
- держави-претенденти на швидке входження в техносферу за рівнем розвитку або за виконуваними для техносфери життєво важливими функціями – «образ претендує держави»;
- держави, необхідні техносфері як джерела енергоресурсів і сировини, або як найбільш ємні ринки – «образ сировинної держави»;
- держави, що заміщуються, функції яких стосовно техносфери можуть виконувати інші держави – «образ заміщуваної держави»;
- держави, байдужі для існування і життєдіяльності техносфери – «образ непотрібної держави»;
- держави, ворожі до техносфери або до вхідних в неї держав, що підкріплюють цю ворожість діями або можливістю завдання збитку – «образ ворожої держави» [99, с. 151].

Актуальним на теперішній час виявилось звернення до концепції сильної держави у руслі розуміння сили як концептуальної основи якісної характеристики сучасної держави. У цьому руслі найяскравішою виявляється однойменна робота Ф. Фукуями, для якого побудова сильної держави виявляється основою її збереження у ХХІ ст. взагалі. Порушена проблематика, як це часто буває, поділила дослідників за сутнісним розумінням цієї «сили» держави, від якої вона такою і стає. Так, В.С. Чиркін, частково згадуючи сильну державу, у свою чергу, зазначає, що спір має вестися в такому руслі не стільки про слабку чи сильну державу, скільки про державу ефективну чи неефективну, у кінцевому рахунку, перша успішно поєднує державне регулювання із саморегулюванням суспільства, інший ж це не вдається [254, с. 11]. Поділяючи позицію про необхідність чіткого акценту між силою держави та її ефективністю, можна надати таке визначення: «Сильна держава – це владно-політична організація, яка завжди і в усьому «в силі», «здатна», «спроможна» виконувати свої функції, свою роботу, активно діяти. При цьому, силова перевага держави не є основним показником її сили, адже є не тільки сила

зброї, тюрми, примусу, є й сила переконання, колективу, організації та ідеології тощо. Сильна держава – це ініціатор, гарант творчої діяльності» [56, с. 198].

П.М. Рабінович вважає, що образу сучасної відповідає держава соціально-демократичної орієнтації, тобто організація політичної влади більшості населення у суспільстві з різноманітними формами приватної та суспільної власності на засоби виробництва, яка постійно поліпшує умови для здійснення основоположних прав людини та інших суб'єктів на засадах свободи, справедливості й солідарності [188, с. 67].

Певною мірою образ сучасної держави можна визначити ще і як транзитивний. Л.Г. Матвєєва стверджує, що транзитивна держава більшістю дослідників розглядається як така, що посідає якесь проміжне становище між двома різними станами державно-організованого суспільства на шляху історичного розвитку [134, с. 78]. У нашому випадку можна припустити, що вона є транзитом між національним та наднаціональним типами державності. До того ж вбачається, що сучасна держава є прикладом прогресивної трансформації держави, відповідно до типології транзитивності дослідниці. Так, вона має вираження в удосконаленні суспільного ладу, державного механізму, правового життя людини, характеризується розширенням конституційно-правових основ діяльності держави й обсягу прав і свобод людини [135, с. 70].

Отже, можна констатувати, що конструювання образу сучасної держави відбувається шляхом глибинного аналізу різних аспектів її прояву, нехарактерних минулому. Із цього приводу А.Ю. Мельвіль зазначав, що, яким би чином не намагалися поглянути на держави крізь призму їх статусності або спроможності, або їх цивілізаційної приналежності, або моделей державного будівництва, кожен раз перед нами виникає свій образ. На його думку, «ми можемо розмістити держави стосовно одна одної, отримати їх класифікації, свого роду карту держав, але жодна із цих карт не буде досконалою та вичерпною; щоб скласти досить повне та цілісне уявлення, нам доведеться створити цілий атлас карт» [180, с. 10].

У такій трактовці дуже яскраво простежується різний вимір оцінок ставлення до сучасності держави. Так, різні критерії формують різні образи, але найактуальнішим вбачається саме формування образу сучасної держави шляхом його протиставлення національній державі, саме у порівнянні з державою-нацією можна побачити найяскравіші зміни, які відбулися у самій ідеї державності. Попередні форми соціально-класової та етнонаціональної солідарності розпадаються, електронні засоби комунікації створюють особливі форми прямого міжперсонального спілкування, минаючи посередництво соціальних та політичних утворень, з'являються ознаки більш гнучких форм та видів солідарності, ніж нація, яка зберігається як така, але виконує скоріше роль ширми, за якою приховані реальні консьюмеристські настрої громадян більшості розвинених країн, адже нині можна обирати навіть Батьківщину.

Експлуатуючи почуття прихильності людини до Батьківщини, національна держава оперує терміном «патріотизм», який у потрібний момент здатний придбати відповідне звучання. Загалом цей термін визначається як любов до Батьківщини, відданість своїй Батьківщині, прагнення служити її інтересам та готовність до її захисту і самопожертви. Тут помітною є явна зміна сенсу – патріотизм як ідеологічна концепція (національної держави) перетворює любов до Батьківщини на любов до самої держави. Непатріотом у будь-який момент може бути оголошений як злісний неплатник податків, так і бюрократ. Таким чином, патріотизм як ідеологічний конструкт (держави-нації) здатний містити в собі ряд термінів, досить далеких від таких категорій, як Батьківщина, близькі люди і рідна земля. У терміні «патріотизм» відбувається підміна почуттів до понять «Батьківщина» і «держава» [36, с. 15].

Загалом почуття патріотизму, на якому ґрунтувалася стійкість держави-нації, стає неефективним, йому на зміну приходить так званий «конституційний патріотизм» [261], що позначає ідею про те, що політична вірність має ґрунтуватися на нормах, цінностях, а також процедурах демократичної конституції. Це патріотизм, заснований не на спільності історії або спільності етнічного походження, а на загальновизнаних усіма принципах, які, у першу

чергу, фіксуються в Основному законі. Саме ідеї подібного спрямування починають розглядати як нормативно привабливу форму громадянської відданості для мультикультурного суспільства, а також як спосіб концептуалізації громадянської ідентифікації наднаціонального рівня. Крім цього, величезного значення набувають права людини, забезпечення яких стає метою існування держави.

Зв'язок громадян із сучасною державою базується на раціональних основах, а не на ірраціональних почуттях. В її ідеї простежується формування не стільки нації, скільки громадянського суспільства, таким чином саме воно стає її сутнісним наповненням. Показовим є той факт, що на теперішній час громадянство повністю втрачає етнічну складову (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права ще в 1966 р. на міжнародному рівні закріпив право кожного залишати будь-яку країну, включаючи країну свого народження). При цьому, сам інститут держави залишається символом єдності та порядку, а передача частини свого суверенітету на міжнародний рівень є виключно ознакою її активності у пошукові вирішень виникаючих проблем. Держави, які відмовляються від таких дій, виявляються законсервованими і реально не можуть вирішити тих проблем, з якими стикаються її громадяни, а від цього вони активно втрачають легітимність, а як наслідок, і цінність. Тут дуже яскраво виражена боротьба держави за свій народ не в етнічному, а саме у політико-правовому дискурсі. Ті держави, які не здатні забезпечити дотримання режиму прав людини та достойного рівня життя, втрачають свою стійкість, адже переконати сучасну людину йти на жертви, а іноді й на смерть заради забезпечення добробуту держави, яка, крім почуття національної ідентичності, нічого не може дати людині натомість, просто несправедливо.

Тут варто також зазначити, що образ національної держави не зникає повністю, але в сучасній державі концепт національності зазначає суттєвих трансформацій, мова йде про те, що національні характеристики зберігають свою актуальність скоріше виключно в культурній сфері, поступово покидаючи сферу права в цілому.

Якщо говорити про хронологічні акценти початку фомування образу сучасної держави, то варто зазначити, що він є наспуником держави-нації, тобто, по суті, національна держава є в такому разі досучасною. Але варто зазначити, що це не означає, що національна держава буде в усьому гіршою і слабшою. Мова тут іде про заміну базової ідеї держави. Так, у порівнянні з державою-нацією зазнає основної зміни ідея суб'єктного наповнення, яка в сучасній державі не представлена нацією, або у крайньому випадку нацією в такому розумінні, в якому була характерною для держави-нації. Тому легше за все описувати сучасну державу саме через протиставлення національній. Коли саме це сталося? Як часто буває в історії, або навіть не просто часто, а завжди – межа тут є досить умовною. Можна назвати кілька поворотних моментів початку затухання держави нації. Впровадження інформаційних технологій тут вбачається основним фактором, сюди належить і початок широкого використання інтернету. Саме перехід від сировинного монополізму до володіння технологіями, від виробництва до сфери послуг вбачається тут ключовим. Сучасна держава – це держава, яка відповідає постіндустріальній, інформаційній епосі, більш чітке її понятійне позначення з'явиться тільки з плином часу, як знову ж таки і буває в історії. Люди, які жили в період Середньовіччя не ідентифікували його саме таким чином. Головна проблема полягає тут у тому, що той, хто найвлучніше передасть дух епохи (певною мірою транзитивною), той і подарує їй остаточне ім'я. Тепер же маємо справу з умовним образом. Але все одно уже можна вхопити певні його якісні характеристики, частково спрогнозувати його розвиток. Далі мова буде йти саме про оцінку та окремі, найбільш яскраві ціннісні характеристики, що характеризують його.

2.3. Ціннісне центрування аксіосфери сучасної держави

Під час аналізу ключових показників розвитку сучасної державності, важливим моментом виявляється дослідження її зв'язків з особистістю. Без акценту на ролі та місці індивіда у сучасній державі виявляється неможливим повноцінне досягнення її ціннісного змісту, при чому вона явно зросла. Такий стан речей, у першу чергу, можна пояснити розвитком концепції прав людини. Спочатку вона стала ідеологічною основою утвердження ідеалів формальної рівності та справедливості й основою для обмеження сваволі держави. Але з подальшим розвитком, виявилось, що самі ці права є багато в чому невіддільними від держави.

У цьому сенсі має рацію відомий французький правознавець Л. Дюгі, вважаючи, що людина, як така, не має жодних природніх прав, мова ж може йти тільки про права людини як члена соціального або правового порядку, і засновані вони, у першу чергу, на факті соціальної взаємозалежності. Концепція суб'єктивних, невідчужуваних прав, висунута теорією природного права, для Дюгі є некоректною, вона, на його думку, є не чим іншим, як метафізичною завжди апріорною гіпотезою, оскільки людина завжди жила і живе у суспільстві, а, значить, є залежною від нього [179, с. 72].

Навряд чи можна повністю погодитися з такими формулюваннями, не даремно виокремлено саме негативні права – незалежні від держави та суспільства (наприклад, факт народження – це момент утвердження життя як вищої цінності і він не вимагає делегування такого права суспільством чи державою й не залежить від них), а от із подальшою інтерпритацією Л. Дюгі про опосередкування прав (позитивних) індивіда суспільством і, як наслідок, державою варто рахуватися.

Такий дискурс виводить на більш ґрунтовні питання, закладені у його базисі. Розуміючи державу в її глибинній основі, у першу чергу, як колективізований інститут, необхідним постає питання визначення ціннісного центрування сучасної держави.

Останніми двома десятиліттями складається нове суспільство, створюється нова держава. Замість колишніх принципів тоталітарного соціалізму, що панував, по суті, у третій частині усього світу (одержавлення економіки, керівна роль комуністичної партії, обов'язкова ідеологія та ін.), утвердилися загальнолюдські цінності; у книгах, статтях, виступах публіцистів деяких громадських і державних діячів йдеться про священну недоторканність приватної власності, про невтручання сучасної держави у справи суспільства, про вільну ринкову економіку, громадянське суспільство, пріоритети особистих прав людини тощо [245, с. 5].

На думку М.П. Орзіха, прийнята державами Європи й Америки Паризька хартія для нової Європи ставить задачу поширення механізму людського виміру на всі сфери суспільно-політичного життя і виходити із зобов'язання державної влади дотримуватися законів, а не навпаки. Ще в Декларації прав людини і громадянина стверджувалося, що єдиною причиною нещастя та зіпсованості уряду є зневага до прав людини, а молодий К. Маркс був упевнений, що людина має стати «принципом державного ладу». У цілому науковець робить висновок щодо того, що під різним кутом зору та різною фразеологією на критеріальне значення людського виміру для визначення легітимності державного ладу вказується як у політологічній, так і юридичній літературі [172, с. 13]. Р. Інглхарт, у свою чергу, зазначає, що такий ціннісний зсув позначений як синдром людського розвитку, і ключовим тут стає зростання можливостей людського вибору в силу гарантій прав саме індивідуального вибору [71, с. 28].

Доцільно тут згадати конкретні приклади визначення подібних положень. Як би це не було парадоксально, саме пострадянські країни у найяскравішій манері закріпили у своїх Конституціях цінність людини. Така інтерпретація була логічною реакцією на крах комуністичних, колективістських ідеалів, але вони явно поспішили і з однієї крайності поринули в іншу. Так, ст. 3 Конституції України вказує на те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною

цінністю [95]. Стаття 2 Конституції Російської Федерації теж прямо закріплює, що людина, її права і свободи є найвищою цінністю [92], та сама стаття Конституції Республіки Білорусь сформована у подібному стилі: «людина, її права, свободи і гарантії їх реалізації є вищою цінністю та метою суспільства та держави» [89]. Тими ж настроями наповнені і ст. ст. 1 і 7 Конституцій республіки Казахстан [90] та Грузії [88] й багатьох інших пострадянських держав. Наприклад, Конституція Швеції у статті 2 більш традиційно для себе закріплює, що «різноманітний особистий, економічний та культурний добробут приватних осіб має бути основною метою діяльності держави» [94]. Цікаво, що інші держави не є такими категоричними у цьому плані, мова більше йде про права людини, але в них явно є більш абстрагованим від індивіда зміст. Так, у Конституції Франції у преамбулі закріплюється, що «французький народ урочисто проголошує свою прихильність до прав людини» [93]. Стаття 1 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини визначає таке: «Німецький народ визнає недоторканні і невідчужувані права людини як основу будь-якого людського співтовариства, миру і справедливості на землі» [174]. Цікавим є приклад Польщі, де взагалі нетипово для Європейської співдружності прямо закріплено ціннісний підхід саме до держави. Так, ст 1. Конституції визначає, що сама «Республіка Польща є спільне благо всіх її громадян» [91].

Але в цілому, аналізуючи нормативно-правовий матеріал, можна дійти висновку щодо визначення особистості вищою цінністю сучасної держави. Опосередковано такі ідеї звучать і в міжнародно-правових актах (Декларація прав людини і громадянина, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Статут Організації Об'єднаних Націй та ін.).

Концептуальне та світоглядне розуміння природи і ролі держави набуває яскравого і повного вираження у конституціях. Справа у тому, що саме конституції містять системні характеристики відповідної держави та є його своєрідною візитівкою. Держава отримує у конституції точне зеркальне відображення, та не це є головним у механізмові конституційного регулювання.

Таким є правова пов'язаність держави публічними зобов'язаннями перед суспільством, яке, по суті справи, породжує, формує та утверджує конституціоналізм як основу держави і громадянського суспільства. У цих зобов'язаннях закладено позитивний потенціал конституційних характеристик держави [218, с. 66].

Та якщо відходити від декларативних норм та звертатися до практики, як міжнародного, так і національного правосуддя, то акценти дещо зміщуються. Традиційно варто у такому дискурсі згадати й практику Європейського суду з прав людини, яка заснована, у першу чергу, на вищезгаданій Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та протоколах до неї. Так, встановлюється можливість обмеження приватного інтересу і права в суспільних цілях. Наприклад, у рішенні по справі Спорронг (Sporrong) и Лоннрот (Lonnroth) проти Швеції від 23 вересня 1982 р. У частині рішення суд зазначає таке: «суд повинен визначити, чи було забезпечено справедливу рівновагу між вимогами загальних інтересів суспільства та необхідними умовами захисту основних прав індивіда» [211], прагнення до такої рівноваги притаманне Конвенції у цілому.

Подібні формулювання притаманні і внутрішнім нормативним актам окремих держав, де закріплена цінність кожної людини починає коригуватися цінністю певних груп або всього суспільства. У свою чергу, аналіз наукової літератури, присвяченої проблемам дослідження індивідуалізму та колективізму, показав, що їх старі і нові форми поділяє докорінна та складна трансформація, для завершення якої потрібно багато часу. Крім того, вона відбувається і нині. Тут необхідно зробити певні акценти на загальному розумінні цих концептів та їхньому значенні в державотворенні.

У найширшому розумінні індивідуалізм – це принцип, який проголошує як вищу цінність інтереси окремої особистості. Колективізм, у свою чергу, визначається як пріоритет суспільних інтересів. У більш вузькому значенні індивідуалізм та колективізм розглядаються дослідниками і як філософські концепції, в рамках яких вирішується питання про відносини особистості та

суспільства, і як властивості, ознаки та якості, притаманні конкретним особам, і як системи цінностей, які містять ряд інших ціннісних орієнтацій [161, с. 118 – 127].

Для вирішення проблеми ціннісного центрування сучасної держави слід зробити певний методологічний акцент на обраному шляху її вирішення. У такому напрямку високоевристичним вбачається саме так званий сферний підхід, який часто використовується як у загальній аксіології, так і в галузевій.

Під аксіосферою розуміють явище, яке характеризує сутнісні риси аксіологічного простору, його структурну неоднорідність, внутрішню багатоманітність, що утворює ієрархію, компонентні складові якої знаходяться у взаємозв'язку та єдності [223, с. 111]. К.В. Горобець стверджує, що поняття «аксіосфера» передбачає єдність ціннісних явищ, структурний зв'язок між ними, саме тому для її дослідження необхідним виявляється системний метод, заснований на структурній онтології речей, властивостей та відношень [33, с. 52]. У загальній теорії систем стверджується, що система містить у собі кілька зрізів. По-перше, це концепт системи – певна ідея, яка служить підставою для формування системи. По-друге, субстрат системи – те, що міститься в цій системі, її елементи. По-третє, структура – система відношень між елементами та концептом [226, с. 42].

Уже було звернено увагу на формуванні цінностей кожної сфери людського буття, з аргументуванням необхідності виокремлення саме сфери юридичних цінностей. В аналогічному напрямку відбувається формування системи цінностей сучасної держави. Вибір такої системи, по суті, й визначає напрямок та тактику усього державного будівництва. І ключовим, звичайно, виявляється пошук концепту або меншою мірою домінанти такої державницької аксіоструктури.

Розвиваючи це поняття, М.С. Каган стверджує, що розгортання будь-якої сфери є процесом розвитку її ціннісних основ, а тому рано чи пізно відбудеться реалізація відкритого Гегелем закону нерівномірного розвитку, коли ієрархія цінностей змінюється не в результаті трансформації аксіоструктури, яка

сприймається трансцендентально, як деяка онтологічна основа буття цінностей, а як наслідок зміни ціннісних домінант [75, с. 134].

Саме зміна таких домінант і демонструє якісні зрушення в історії розвитку людства, допомагає зрозуміти сутність таких змін, а головне, дає можливість прогнозувати та піддавати обґрунтованій критиці сучасні державно-правові реалії, а від того і сприяти її якісній зміні. Так, у докапіталістичних суспільствах, як правило, панував колективістський світогляд, це пов'язано з тим, що найбільш ранньою формою суспільного життя людей була спільнота, заснована на родовому зв'язку, тому первіснообщинний колектив не міг забезпечити розвиток основ індивідуалізму, оскільки окрема людина не була самостійною стосовно общини.

Значне поширення цінностей індивідуалізму почалося у Західній Європі в епоху Відродження. Це поняття сформувалося в середовищі англійських політичних філософів Нового часу (Дж. Локк, Д. Юм та ін.). При цьому, мова йшла не стільки про відособлення людини, скільки про необхідність обмеження тиску на окрему людину з боку держави. Таке позитивне розуміння індивідуалізму, як самостійність та самоцінність особистості відображало дух епохи Просвітництва, яка прославляла вільного індивіда, як головного носія цінностей європейської цивілізації. Сам же принцип методологічного індивідуалізму став не тільки основою нової філософії, але навіть базисом класичної політекономії. Так, А. Сміт в 1776 р. доводив, що індивід, піклуючись про особисту вигоду, тим самим, незалежно від свого бажання, приносить і користь суспільству, причому більшою мірою, ніж якби він свідомо прагнув до загального блага [202]. Практично до кінця XIX ст. термін «індивідуалізм» набув значного поширення тільки у французькій мові, у широкий вжиток увійшов завдяки Алексісу де Токвілю, який використав його у своїй відомій праці «Демократія в Америці». Відповідно до його інтерпретації, це «зважене та спокійне почуття, яке спонукає громадянина ізолюватися від маси собі подібних і замикатися у вузькому сімейному та дружньому колі й при цьому переставати бентежитися про все суспільство в цілому» [222, с. 371].

У цьому ж столітті на Безальському соціалістичному конгресі в 1869 р. було уперше використано термін «колективізм». Із цього часу прибічники індивідуалізму почали використовувати його на противагу соціалізму, який уже ототожнювався з колективізмом. У соціалістичній традиції, на відміну від ліберальної, вкорінилося саме негативне трактування індивідуалізму як егоїзму та заперечення суспільних зв'язків. Індивідуалізм, згідно з такими ідеями, породжує лише «сурогати колективності», «ілюзорну колективність» та веде до деградації держави [150, с. 134].

Але подібні протиставлення виявляли крайнощі сутнісного розуміння цих явищ, тому з часом почали з'являтися діалектичні інтерпретації такого антогонізму. Так, П. Леру виокремлював дві фундаментальних засади у суспільстві – «прагнення людини до свободи» та «прагнення людини до суспільства (соціальності, колективності)». Прагнення до «соціальності» отримало назву «соціалізм», який він протиставляв, з одного боку, егоїзму та індивідуалізму, а, з іншого, – «абсолютному соціалізму», який ототожнювався з тиранією бюрократичної держави. Індивідуалізм та абсолютний соціалізм П. Леру вважав двома крайніми полюсами організації суспільства [107, с. 36]. У свою чергу, Е. Дюркгейм виокремлював два типи відносин, які визначають суспільне життя: перший тип – общинні, в основі яких лежить воля спільноти, яка визначає усі аспекти соціального життя, а другий – де діє принцип «кожен сам за себе» [65, с. 57].

Такі розмежування в основі своїй впливають із сутнісної природи самої людини, адже людина є не тільки істотою індивідуалізованою, але й соціальною, яка живе не ізольовано, а в групі собі подібних. Наявність суспільної сторони людської сутності поряд з індивідуальною доводиться усім ходом історії, самим фактом об'єднання людей у різні групи, тривалим існуванням останніх та їх поступовою еволюцією. І на теперішній час індивіди є учасниками різних суспільних утворень, починаючи із сім'ї та закінчуючи державою і навіть глобалізованим світовим товариством. Такий підхід ставить під сумнів сам принцип всеохоплюючого індивідуалізму, представляючи його

як початково дану методологічну помилку. В індивіді історично та генетично, уже за фактом народження як людини, присутнє колективне начало. Окрім індивідуальних інтересів, у людини, як розумної суспільної істоти, з'являються також суспільні інтереси – прагнення отримувати користь від перебування у тому або іншому колективі та одночасно захищатися від завдання шкоди з боку цієї ж групи або окремих її членів.

Варто звернути увагу також на питання у цілому цивілізаційного і, зокрема, правового прогресу та індивідуалізму, як його ціннісної основи. Так, А.П. Семітко виокремлює два типи правової культури: соціоцентристську та персоноцентристську. У персоноцентристській правовій культурі первинною цінністю є людина, особистість, персона. Якщо існує будь-яка інша цінність, як-от община, суспільство, держава, ідея божества тощо, тоді це соціоцентристська правова культура. Головна відмінність правових культур полягає у ціннісних пріоритетах: в одному випадку, на першому місці – особистість, її права та свободи, в іншому – колектив, і, в свою чергу, його права і свободи. Правовий розвиток, на думку автора, є правовим прогресом, який виражено у русі від соціоцентристської до персоноцентристської правової культури [198, с. 172].

Саме з тенденціями індивідуалізації державно-правового життя пов'язане розуміння якості змін, які на теперішній час в одних державах лише декларуються, в інших же набувають свого реального втілення. Так, ще кілька десятиріч тому все державно-правове життя будувалося навколо колективу (період панування марксизму-ленінізму в СРСР, з «атмосферою істинного колективізму та братерства» [137, с. 87]). І від того цінність окремої особистості була повністю нівельованою і розглядалася у кращому разі як суто механічна та інструментальна. Паралельно із цим процесом відбувалося визрівання принципово іншої моделі формування ціннісної основи держави.

Сьогодні ж визнання вищої цінності особистості стає апелятивом сучасної держави, що прямо закріплюється як на рівні внутрішньодержавного, так і міжнародного права. О.Д. Керімов із цього приводу зазначає: «маятник довгий

час утримувався у горизонтальному положенні, занадто сильно гойднувся в протилежний бік. Баготовікове нехтування правами і свободами особистості, приниження людського достоїнства, пригнічення державно-владними структурами простих людей тощо. призвело до того, що поступово сформувалося та досить-таки міцно закріпилося гасло: «особистість – перш за все» [78, с. 65].

Із крахом СРСР та, по суті, усього комуністичного шляху розвитку суспільства, з'явилися навіть твердження про «кінець історії». Так, Ф. Фукуяма доходить до висновку щодо того, що людство входить в останню стадію своєї «ідеологічної еволюції». Як один із доказів автор наводить позицію Гегеля та Маркса, які вважали, що еволюція людства зупиниться, як тільки воно досягне тієї форми суспільного устрою, яка задовольнить його найглибші та фундаментальні сподівання». Він говорить: «Те, чого ми, ймовірно, свідки – не просто кінець холодної війни або чергового періоду післявоєнної історії, нарешті, історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління» [234, с. 134].

Вельми схожий прогресистський метанарратів демонструє і А.П. Семітко, який вважає, що майбутнє правогенезу в цілому – за персоноцентристськими державно-правовими системами, в центрі яких монументально стоїть цінність індивідуальної особистості, її прав і свобод, перед якими у праві будь-якої держави повинні схилити коліна релігійні святині, традиційні цінності колективності, моральні імперативи неіндивідуалістичного толку. «У теперішній час відбувається повільний, часом вельми і вельми болючий процес затвердження персоноцентризму та відповідної правової культури у всесвітньому масштабі» [198, с. 195], – оптимістично резюмує дослідник. Ще більш рельєфно це переконання викладено у його більш пізній роботі, де він стверджує, що в хронологічному відношенні соціоцентристський тип держави і права (орієнтований не так на особистість, як на соціум, загальнодержавні ідеї і цінності) існував у загальносвітовому масштабі до кінця XIII ст., період із кінця

XIII ст. і до кінця XX ст. був перехідними, нарешті, з кінця XX ст. до теперішнього часу більшість населення країн світу живе у персоноцентристських державно-правових системах [199, с. 322].

«Зрозуміло, що дуже приємно усвідомлювати, що живеш в «останні часи», спостерігаєш заключну сцену у всесвітній виставі правогенезу, коли нарешті – вершаться «задум природи», ідеї абсолютного духу (який, до того ж, збігається з твоїми особистими ціннісними уподобаннями). І «загальнолюдські цінності», одна за одною, поступово фіксуються, гарантуються і реалізуються в усіх державно-правових системах. Однак чи не виявиться цей оптимістичний прогресивний погляд, слідом за спробою побудови ідеального соціального устрою французькими просвітителями або безкласового комуністичного суспільства марксистами-ленінцями, черговою і дуже наївною утопією?...» [146] – досить критично зазначає А.М. Михайлов. І тут для зняття якоїсь упередженості варто згадати і той факт, що, дійсно, науковці та філософи у своїх висновках щодо прогресивності розвитку держави у залежності від її ціннісного центрування доволі різняться.

В індивідуалістичних концепціях правового розвитку влучно підмічено відмінність у використанні принципів колективізму та індивідуалізму при становленні та розвитку правових культур. Але, по-перше, важко погодитися з тим, що правовий розвиток є рухом від колективістських начал до суто індивідуалістських (тим більше, шляхом протиставлення першого як негативного, а другого – як позитивного). Генезис правових культур, різноманітних правових сімей та правових систем не дає підстави зробити подібний висновок. По-друге, ідея пріоритету, або вищої цінності прав особистості, є логічно необґрунтованою, оскільки будь-яке об'єднання, в тому числі держава, складається з людей, які за конституцією мають ті ж права, що й особистість, яка претендує на верховенство своїх прав. Та по-третє, народжена в епоху модерну ідея прогресу взагалі та правового прогресу (прогресу права) зокрема вже показала свою непереконаливість при переході суспільства до епохи постмодерну [161, с. 125].

Варто абсолютно погодитись із цим твердженням, адже розуміння самого прогресу в історії як процесу руху від простого та неякісного до складного та більш ефективного не є правильним. По-перше, варто зазначити, що прогрес сам по собі навряд чи має спрямованість та кінцеву вищу мету, а від того розвиток суспільства і разом із ним держави, відбувається далеко не за лінійним принципом від колективних начал до індивідуалістичних. По-друге, проблемним виявляється питання критеріїв цього прогресу. А по-третє, абстрактність задоволення подібних «найглибших та фундаментальних сподівань» взагалі не зможе чітко окреслити їх результат.

Л.С. Мамут звертає увагу, що погляд на державу, як на дещо суто інструментально-підсобне та низькорангове живиться зокрема тією ідеєю, що в державно-організованому суспільстві вища цінність – це права і свободи особистості (індивіда). У такої ідеї славне повчальне минуле, вона переповнена гуманістичним пафосом і є безкінечно актуальною. Але поводитися з нею потрібно обережно (обачно). Можна, припустимо, співставляючи права та свободи індивіда з усіма іншими політико-юридичними, моральними, культурними, духовними та ін. цінностями, ненароком визнати останні соціальними благами нищого розряду, другосортними. Наприклад, права і свободи держави як публічно-владної асоціації, політичної цілісності, «колективного громадянина» визначити меншим благом, ніж права і свободи окремої людини [127, с. 37]. Така думка вбачається досить раціональною, адже держава виникла на основі людської колективності, і, у першу чергу, не для реалізації індивідуалізованих потреб та інтересів, а як логічний наслідок задоволення саме потреб спільних, як реакція на необхідність впорядкування розрізнених дій у спільні, лише потім з'явилися можливості розширення індивідуальної свободи, яка в наявності сьогодні, але основа залишається тією ж самою – загальне благо на першому місці.

Запитання, чому ж віддавати перевагу, виявляється актуальним і за межами теоретичних розробок та потребує свого вирішення і на рівні галузевих правових наук. Так, Ю.К. Орлов, досліджуючи мету кримінального процесу

окремо загострює на цьому увагу і таким чином аргументує свою думку: «Частина ніколи не може бути важливішою за ціле, тому інтреси окремої особистості не можуть бут більш цінними, ніж інтереси суспільства. Існує чітка закономірність – частина менша від цілого (і тому завжди є менш цінною) – є вірною для системи будь-якого рівня. Так, на рівні організму (не проникаючи далі у глиб природи) безжалісно ампутується будь-який орган, якщо він несе небезпеку для організму в цілому, система, в якій превалюють інтереси яких-небудь підсистем, приречена на неминучий розпад». Далі він стверджує, що якщо повернутися до права, то тут має прояв та сама закономірність, коли мова заходить про більш високі соціальні цінності, інтереси окремої особистості відходять на другий план або взагалі не беруться до уваги. Він звертає увагу і на конкретні нормативні приклади, коли Постановою Уряду РФ від 06 червня 2007 р. № 352 «Про міри реалізації Федерального закону «Про протидію тероризму» передбачено можливість і необхідність збиття захопленого терористами літака з мирними людьми на борту [173, с. 14]. Подібні приклади, на його думку, якраз не свідчать про недемократичність або негуманність державного режиму та устрою, а є показником простої холодної раціональності в державному будівництві.

Варто тут згадати також і так званий «Патріотичний акт» США 2001 р., який для вимог суспільної безпеки і блага дає можливість суттєво обмежувати права та інтереси окремих індивідів для реалізації державних, які постають агрегуванням загальносуспільних. Таким чином робиться висновок, що примат прав окремої особистості над державними (спільними, загальними) – не більше ніж химера, ілюзія, втішний самообман.

Подібні висновки про ілюзорність проголошеної вищої цінності особистості є далеко не поодинокими і вбачаються абсолютно вірними, але необхідним тут є зняття негативного акценту з такої риторики. Справа в тому, що на теперішній час все більше дослідників приходять до визнання необхідності дослідження і, як наслідок, пошуку шляхів вирішення конкретних проблем поза межами традиційної раціональності, а вищеописана проблематика

якраз і виявляється такою. Для прикладу, у праві давно і продуктивно використовуються чимало різних «химер», «ілюзій» та «самообманів». Найяскравішими тут будуть приклади правових презумпцій та фікцій, які, дійсно, за великим рахунком далеко не завжди співвідносні з реальним станом справ, але від того не менш позитивно виконують роль засобів утвердження стійкого правового порядку. Із тим, що презумпція невинуватості – є певною ілюзією, але дуже необхідною та цінною ніхто сперечатися не буде. Мова тут іде про те, яке значення мають подібні «химери» у державно-правовому житті, а конкретно – вища цінність особи як проголошений концепт аксіосфери сучасної держави. У такому ключі актуалізується звернення до питання місця та ролі міфу в юридичній науці, саме ця категорія найбільш яскраво описує у тому числі і цю проблематику.

На думку Ю.М. Оборотова, саме на початку ХХ ст. виник особливий феномен – соціальна міфологія у вигляді реєстру соціальних ілюзій, свідомо поширюваних у суспільстві для досягнення певних цілей, при цьому професор акцентує, що в умовах існування сучасної держави помітна політизація міфа з метою його використання для згуртування людей, розкриття їх політичної енергії [169, с. 45]. У зв'язку з інтенсифікацією інформаційних процесів у суспільно-політичному житті держави, масова свідомість потребує спрощення складної картини світу, особливо її політичної складової. Тенденція до спрощення політичних процесів (та їх сприйняття) через міфологізацію, використання схем, що ґрунтуються на архетипних конструкціях колективного несвідомого, особливо простежується на сучасному етапі цивілізаційного розвитку. На відміну від архаїчного міфу, метою якого є пояснення світу та побудова цілісної картини буття людей, сучасний міф покликаний обґрунтувати життя соціуму, інтерпретувати процеси, які у ньому відбуваються [250, с. 412].

Продовжуючи цю думку, Ю.В. Тіщенко констатує факт неможливості не визнання того, що міфотворчість існує на різних етапах розвитку цивілізації і особливо оживає в момент розхитування колишніх вірувань, старих ідеологій, коли відбуваються суттєві зміни в культурі та цивілізації. Щоб пережити ці

зміни, оформлюють нові способи осмислення реальності, створюють нові міфи; при цьому міф є опорою, непорушною підставою для спокою, упевненості і порядку, оскільки містить у собі орієнтир людської поведінки, осмислення людиною себе у контексті особистого і суспільного буття, і до того ж є моральною універсалією [103, с. 398].

Міф у юридичній сфері являє собою особливий феномен, що існує на раціональному і чуттєвому рівнях правосвідомості, а також у відбитій формі, у правових текстах, виражає правові установки і націлений на легітимацію правових явищ інститутів і процесів; такі міфи є незмінними супутниками кожної розвиненої правової системи, оскільки є простором несвідомого звернення до фундаментальних правових ідей [103, с. 403]. Наприклад, Норбер Рулан також слушно акцентує увагу на вельми поширеному використанні міфу індивіда, ліберального тотемізму тощо [194, с. 242–249].

Таке зміщення акцентів переносить в абсолютно іншу площину вирішення питання ціннісних пріоритетів сучасної держави. При цьому слід зазначити, що використання подібних нетрадиційних, нераціональних концептів в правовому житті може мати досить-таки продуктивне значення. Так, за твердженням Ю.М. Оборотова «права людини» не стільки відображають правову реальність, скільки творять її [168, с. 36].

На думку Н. Рулана, роль міфів полягає у тому, що держава використовує їх для надання суспільству його власного портрета, який, утім не завжди відповідає дійсності [195, с. 243]. А це, у свою чергу, є дуже важливим моментом у формуванні іміджу держави, відсутність або негативність якого може просто приводити до делегітимації конкретного державного апарату або й усієї держави як такої, коли іноді власний народ взагалі ставить питання про непотрібність держави і виявляє бажання увійти до складу іншої держави.

При цьому навколо таких міфів і будується іміджевий образ конкретної держави. Так, М.М. Медведева вважає, що «імідж держави можна визначити як спрощений символічний образ усієї сукупності інститутів влади, як заснований на їх реальній діяльності, так і створюваний стихійно або

цілеспрямовано на основі міфів та стереотипів масової свідомості, формуючи тим самим стійкі політичні мотивації людей» [140, с. 21]. Таким чином, можна абсолютно по-іншому трактувати проголошення цінності особистості вищою: від непродуманої, гіпергуманізованої та поспішної декларації, до частини чіткої, системної, сучасної стратегії державного будівництва.

При цьому досить продуктивно може вирішуватися проблема ціннісного центрування сучасної держави в рамках ситуативного підходу. К.В. Горобець стверджує, що ця концепція в методології не тільки гуманітарних, але й багатьох природничих наук є новою. Її основна ідея полягає у тому, що більшості структур є властивою зміна компонентного складу, концепту, ієрархії в рамках конкретної ситуації. Саме тому для прикладних соціологічних та правових досліджень актуальність ситуативного підходу не викликає ніяких сумнівів [33, с. 72]. Як зазначає Д.В. Кім, ситуативний підхід спрямовано на вивчення явища як необхідного елемента реально діючої системи, що має свою якісну визначеність. У такій системі елемент розуміється як цілісне явище, і як явище, детерміноване навколишньою стосовно нього системою. Таким чином, при застосуванні ситуативного підходу на перший план виходять надпочуттєві якості системи, які можуть ніяк не проявлятися при нормальних умовах її функціонування [82, с. 32].

Такий варіант розв'язання цього протиріччя, безперечно, значно згладжує гострі кути проблеми, і ставить питання від пошуку єдиного центру до можливості виокремлення кількох центрів та їх співвідносності та пріоритету в залежності від ситуації. У стабільних умовах це індивід та його права, а в критичних та надзвичайних – колектив та його інтереси.

Підкреслюється, що питання щодо співвідношення інтересів людини, суспільства і держави може бути вирішено не шляхом протиставлення одних інтересів іншим, проголошення державних чи особистісних інтересів пріоритетними, а встановлення їх реальної співвідносності. Вона охоплюється не спрощенням поняття переваги суспільних інтересів чи інтересів людини, а складним діалектичним поєднанням цих інтересів, яке враховує як їх

пріоритетність, так і паритетність, баланс, узгодженість, гармонійність [232, с. 99–100].

Багато дослідників взагалі стверджують, що якщо послідовно дотримуватися діалектичної методології, то постановка проблеми співвідношення частини та цілого з точки зору їх значущості у найбільш загальному, абстрактному плані не тільки є безперспективною, але й неправомірною. Будучи поставлена таким чином, вона уявляється нерозв'язною в принципі. Питання преференції частини перед цілим, або навпаки, цілого перед частиною, на їхню думку, щоразу розглядається та вирішується тільки стосовно певного об'єкта, що існує у певному часі і просторі, тобто вирішується суто конкретно, виражаючись юридичною мовою, «враховуючи всі обставини справи» [78, с. 62]. Обидва вони є «первинними» і однаково важливими для екзистенції суспільства. Тому ні той, ні інший феномени не можуть претендувати на виключний пріоритет. Між ними відносини коопераційні, а не субординаційні, вони не сполучаються за схемою «мета – засіб». Далі В.С. Соловйов пише: «... не можна по суті протиставляти особистість і суспільство (але також особистість і державу), не можна запитувати, що із цих двох є мета, а що тільки засіб...» [209, с. 201].

Говорячи про колектив з етичної точки зору, не можна не враховувати того, що останніми роками, у зв'язку із загальними процесами зміни ідеологічних орієнтирів у ході перетворення всього суспільства, у громадській свідомості різко змінилося ставлення до тих соціальних явищ, які позначаються поняттями «колектив», «колективність», «колективізм» – поняття ці змінили позитивний сенс на негативний, оскільки в охоплюваних ними явищах стали вбачати породження тоталітарного ладу, що пригнічує особистість, позбавляє її свободи в результаті її підпорядкування волі колективу. Тим часом «колектив» як такий, зовсім не є антагоністом особистості, навпаки, справжній, а не формально-організований, колектив виникає саме і тільки тоді, коли група людей об'єднується в якесь співтовариство, що зберігає за кожним його членом свободу свідомості, дій, поведінки у тих межах, в яких це не підриває єдності

цієї спільноти. Інакше кажучи, на відміну від механічного об'єднання групи людей для виконання тих чи інших функцій, колектив є свого роду організмом, тобто чимось більшим, ніж сукупність індивідів, що належать до нього. Отже, колектив є своєрідною системою, в якій ціле діалектично пов'язане з усіма її частинами, або, говорячи формулою стародавніх філософів, є прояв «єдності у різноманітті» [75, с. 114]. Тут варто звернути окрему увагу й на той момент, що в сучасній державі виникає новий, якісний вимір колективності – громадянське суспільство, який постає новим елементом стосунків людини з державою. Причому сучасні інтерпретації цього феномена все більше віддаляються від вихідної точки його народження – протиставлення державі. Акценти зміщуються у бік поетапного розвитку державної матерії, яка у певний момент просто не може обходитися без громадянського суспільства і не скільки протистоїть йому, скільки якісно віддзеркалює його сутність. Як без дня не можна розуміти, що є ніч, так само без громадянського суспільства багато в чому неможливо зрозуміти і сучасну державу в її якісному вимірові.

Варто в такому метафоричному ключі згадати і твердження Ю.М. Оборотова щодо того, що сучасна держава є верхівкою айсбергу, яким є громадянське суспільство, що охоплює усі форми людського спілкування та пронизує усю людську діяльність [169, с. 16]. Ще Гегель, намагаючись примирити ліберальну і етатистську ідеології, розглядав феномени «громадянського суспільства» та «держави» як послідовні ступені об'єктивації Абсолютного Духа, що реалізують суспільний інтерес у його груповому (громадянське суспільство) або загальному, універсальному (держава) модусі [32].

Громадянське суспільство – корисна наукова абстракція, покликана обмежувати свавілля держави. Подібно тезі про свободу людини та поділ влад, громадянське суспільство – це важливий демократичний принцип. Звичайно, в усіх сферах суспільного життя є певні сфери саморегулювання (конкуренція в економіці, процеси природної міграції між соціальними групами у сфері соціальних відносин, самотійне виникнення та зникнення – саморозпуск

суспільних об'єднань у політиці, виникнення ідеологічних поглядів, концепцій, теорій у духовному житті суспільства тощо). Але, по-перше, це не якесь таке, що окремо знаходиться, громадянське суспільство поряд із «просто суспільством», а по-друге, держава впливає і на ті відносини, які зараховують до сфери громадянського суспільства, стимулюючи одні із них, або обмежуючи інші. Займаючись управлінською діяльністю, держава несе відповідальність перед суспільством, перед народом із приводу використання політичної влади. Вона несе також певну відповідальність перед світовим товариством, що регулюється публічним міжнародним правом. Інтересам сучасного суспільства відповідає не його відрив від держави, а поєднання саморегулювання і регулювання з боку правової, демократичної, соціальної, світської держави [244, с. 70–71].

Позитивний образ держави, що виник та еволюціонував у руслі позначеної на теперішній час політико-культурної традиції, виражає формула: «Держава – це ми всі і кожен з нас окремо». Її автор Г. Хайнеман (з 1969 – 1974 президент Федеративної Республіки Німеччина). У підтексті наведеної формули – ідея, відповідно до якої «ми всі та кожен з нас окремо» – вільні та рівноправні громадяни держави [124, с. 95]. Держава є вищою формою колективного життя людства, але подвійність її природи змушує поєднувати одночасно два протилежні прагнення: до індивідуальної свободи і порядку. Тут варто погодитися з Т.О. Бутирською з приводу того, що порядок як сукупність необхідних заходів, що обмежують свободу особистості, існує для охорони цілого і тому природно спрямований до суспільного начала за рахунок особистого, він охороняється владою, але на неї покладено разом із тим і забезпечення свободи. Такий зміст людського союзу, а держава – це вищий людський союз, – включає як мінімум два моменти: по-перше, у сучасній державі поєднуються індивідуальна свобода і суспільна впорядкованість; по-друге, влада в ній відповідальна за підтримку як свободи, так і порядку [18, с. 295].

Загалом, концептуальною основою аксіосфери сучасної держави проголошуються людина та її права, що, у свою чергу, є деякою мірою позитивним правовим міфом, покликаним сприяти легітимізації влади та підтриманню правопорядку. Але вищеописані дві базові тенденції (одночасне прагнення до порядку і свободи) вимагають більше ситуативного вирішення ціннісних преференцій у бутті сучасної держави. Так, вона максимально сприяє втіленню в життя прагнення до індивідуальної свободи й лише у виключних випадках відходить від цієї ціннісної основи для збереження реальної вищої державної цінності – порядку. Яскравим прикладом тут можуть бути надзвичайні ситуації, з якими все частіше має справу сучасна держава (терористичні акти, війни, природні та техногенні катастрофи тощо). При цьому такий перехід має бути чітко регламентованим правом та процедурно організованим, що дає максимальну можливість виключати зловживання.

Висновки до другого розділу

1. Розуміння держави у руслі її описання через означення «сучасна» може відбуватися у двох напрямках: темпоральному та нормативному. Якщо перший варіант спрямовано на фіксацію буття держави суто у конкретному часовому проміжку, то другий є її якісною характеристикою, саме в такому значенні йде мова про сучасну державу у дискурсі цього наукового дослідження.

2. Встановлено, що оціночні (кваліфікуючі) судження про державу містять у собі одночасно як описові, так і нормативні елементи. Так, сучасній державі є властивими загальні, уже класичні атрибутивні характеристики, які описують її як державу (що є у цьому разі родовим поняттям); а також нормативні, серед яких виокремлено такі:

- міжнародно-правова інтегрованість;
- режим правозаконності;
- легітимність;
- визнання та забезпечення прав людини;
- високий рівень економічного благополуччя населення;
- інноваційність;
- стійкість.

3. Сучасна держава сутнісно є інституціоналізованою, універсальною формою організації суспільного порядку на конкретній території, що має відносно стабільне населення та суверенітет і керована єдиним апаратом публічної влади, яка за своїм змістом характеризується загальносоціальною спрямованістю діяльності та описується такими нормативно-якісними характеристиками, як: режим правозаконності, міжнародна інтегрованість, легітимність, орієнтованість на забезпечення прав людини, високий рівень економічного добробуту її громадян, інноваційність та стійкість.

3. Цінність сучасної держави може сприйматися у двох площинах: власна та інструментальна. Власна цінність пов'язана із сутнісною характеристикою держави як такої (міститься у самій ідеї інституціоналізації правового порядку),

що складається у суспільстві за різних епох. Інструментальна цінність, у свою чергу, описує конкретні можливості використання сучасної держави з метою задоволення плюралізованих людських потреб. Відповідно до критерію суб'єктного виміру цієї інструментальної цінності можна виокремити такі рівні її сприйняття: загальносоціальний, груповий, індивідуальний.

5. Усе більшою мірою формування сучасної держави пов'язане з її образним сприйняттям. Образ сучасної держави покликаний поєднати в собі абсолютно різнопланові ціннісні характеристики, на які є відповідний суспільний запит. Його фіксація відбувається шляхом використання таких її означень, як демократична, правова, соціальна, ефективна, успішна, інформаційна, сильна тощо. При цьому варто назвати і потребу у протиставленні образу сучасної та національної держави (держави-нації), що зумовлено зміною концептуальних ідей останньої і найяскравіше виражається у поступовому відході від ідеї нації, абсолютності державного суверенітету, постійного пріоритету державного над індивідуальним.

7. Аксіосфера сучасної держави у найширшому її розумінні є системою цінностей, які вона визнає та підтримує. Становлення проблематики узагальнення таких цінностей на теперішній час тільки відбувається, на відмуну від аксіосфери права, де вже присутні серйозні напрацювання. Було зроблено висновок, що в центрі аксіосфери сучасної держави знаходиться саме людина, не зважаючи на те, що власне державною цінністю (цінністю, яка існує виключно у сфері державно-владних відносин) вона не є. Але названо також ситуативність такого ціннісного центрування, що відбувається шляхом співрозмірного поєднання індивідуального та колективного у бутті образу сучасної держави. Встановлено, що проголошення людини вищою цінністю у сучасній державі є позитивним правовим міфом, який спрямовано на легітимізацію її влади, встановлення стійкого та передбачуваного державного порядку. При цьому відступ від цієї цінності к сучасній державі є можливим у виключних випадках.

РОЗДІЛ 3

ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ ЯК СКЛАДОВІ ЇЇ ЦІННІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

3.1. Функціональне навантаження сучасної держави як цінності

Актуальним у рамках ціннісного виміру сучасної держави буде також і зверненість до питання її функціонального навантаження, де акцент на тому колі справ, які вона покликана виконувати, служить ще однією основою для розуміння її цінності. Із цього приводу О.В. Лемак та В.В. Лемак зазначають, що формування нової реальності, позначуваної як «сучасна держава», нерозривно пов'язано з оновленням розуміння її ефективного функціонування [109, с. 108]. Саме функції держави є тією категорією, яка покликана визначати її призначення, яке, до речі, змінюється у залежності від історичного періоду та умов розвитку будь-якої державності.

У цілому, поняття функції є універсальним у тому значенні, що використовується в різних науках, а від того може у силу своєї фундаментальності претендувати навіть на категоріальний статус [214, с. 45]. Функція (від лат. *functio* – виконання, здійснення) – роль, яку виконує певний інститут стосовно цілого; явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; робота, обов'язок, коло діяльності чогось; обов'язок, повинність, місія [155, с. 675]. Як це часто буває, у процесі «юридизації» це поняття щодо держави набуло дещо власного значення. У логічному ланцюгу аргументації не обійтися без акценту саме на цих особливостях.

Так, П.М. Рабінович зазначає, що функції держави – це основні напрями її діяльності, які розкривають її соціальну сутність і призначення у суспільстві [186, с. 40–41]. О.О. Джураєва при цьому звертає увагу на те, що дослідження функцій держави, її сутності та змісту безпосередньо залежать від мети, поставленої перед державою, завдань, які є найактуальнішими для неї на

певному історичному етапі розвитку суспільства [103, с. 437]. М.С. Кельман та О.Г. Мурашин пропонують таке визначення: «функції держави – це основні (головні) напрями (сторони, види) діяльності держави, у яких відображаються та конкретизуються її завдання й мета, виявляються сутність, зміст та соціальне призначення» [77, с. 95]. О. М. Лощихін, у свою чергу, визначає їх як кардинальні напрями і види діяльності держави, зумовлені об'єктивними потребами суспільного розвитку, внутрішніми і зовнішніми завданнями, в яких виражаються і конкретизуються сутність та соціальне призначення держави [118, с. 49]. М.М. Марченко один із небагатьох науковців, який у подібних тлумаченнях розмежовує сутність та зміст держави при визначенні її функцій. Так, він зазначає, що це основні напрямки діяльності держави, що обумовлені як її сутністю, так і змістом, а також цілями та задачами, що стоять перед нею на тому чи іншому етапі її розвитку [132, с. 259]. Є присутніми і спроби визначення функцій саме сучасної держави, як визначені внутрішніми і міжнародним правопорядком та легітимовані суспільством в інший спосіб основні, найбільш загальні та стабільні напрямки її діяльності, що зумовлені та підпорядковані вирішенню ключових проблем суспільства [109, с. 114].

У більшості авторських інтерпретацій можна визначити спільні характеристики, які мають прояв у тому, що функція держави – це предметна діяльність у найважливіших сферах суспільного життя; це основний напрям діяльності, без якого вона на конкретному історичному етапі розвитку або ж протягом свого існування не може обходитися; вона є динамічною характеристикою держави; у більшості випадків, через функції відбувається розкриття сутності держави.

У методологічних основах дослідження уже зверталася увага на потребу поділу категорій сутності та змісту за будь-якої характеристики держави, у тому числі і функціональної. Справа в тому, що сутнісно держави мало чим відрізняються одна від одної (як уже зазначалося, вони по-суті є інституціоналізованим правопорядком на конкретній території, що поширюється на певне коло осіб та характеризується наявністю відповідного

державного апарату та низкою інших атрибутивних характеристик). А от змістовно держави різних періодів є дійсно якісно відмінними, перед ними стоять різні задачі, відповідно до яких є характерними і різні функції. Тому для всебічного розуміння цінності сучасної держави через площину її функціонального навантаження варто окремо звернутися як до її внутрішньої статичної характеристики – сутності, так і внутрішньої, але динамічної – змісту.

Пропонується поділяти розгляд функцій держави через сутність та окремо через зміст. Якщо описувати через перший варіант, то йтиметься про одну сутність – сутність держави, як суспільного утворення, а значить і про одну функцію – базову, основну, через яку вона і буде розкриватися. Є можливим і другий варіант – розгляд функцій сучасної держави через зміну її змісту, саме в такому ключі актуалізується питання демонстрації ціннісних переорієнтацій у спрямованості її діяльності, які в тому числі опосередковуватимуть і її цінність.

Перед сучасною державою виникає усе більше задач, з якими вона не здатна, та й не повинна, справлятися, загальний соціальний запит характеризується розмитими вимогами, в силу складності розуміння функціонування механізму сучасної держави та формулюється у вимогу забезпечення «нормального рівня життя» і створення належних умов реалізації усього спектру прав людини. Саме в такому ключі все частіше ставиться питання виокремлення «генеральної функції держави».

На думку Л.І. Спиридонова, така функція має вияв в реалізації спільних справ, що забезпечують об'єктивні передумови людського існування, усі ж інші функції виявляються по суті підфункціями, які у будь-якому разі мають підпорядковуватися генеральній та співвідноситися з нею [210, с. 47–48]. Саме виокремлення такої функції виводить на розуміння загального призначення держави. Одні науковці стверджують, що «головна функція держави – це забезпечення безпеки життєдіяльності (збереження і розвиток) складноструктурованого суспільства» [100, с. 80], іншою є позиція про те, що «основна функція держави – це захист індивіда, його прав і свобод» [13].

Вбачається, що такою функцією краще розуміти забезпечення загального (публічного) блага, яке в собі діалектично поєднує забезпечення як приватного, так і булічного інтересу. Цікавим є акцент С.Н. Рогова на природі таких благ: «якщо приватне благо споживається та присвоюється індивідуально, то суспільні блага такого типу є благами, які неможливо виключити із споживання, а споживання одним актором не виснажує його корисності для інших. Наприклад, підтримка закону і порядку, захист від зовнішньої загрози належать до числа благ, що споживаються усім суспільством» [192, с. 51].

Інший же акцент на аналізові функціонального призначення держави (залежно від динаміки її руху до загальносоціальних основ своєї діяльності через описання її змісту) виводить дещо на інший рівень, що пов'язаний із потребою виокремлення конкретних та абсолютно різних функцій, що притаманні сучасній державі і у своїй сукупності демонструють максимальну наближеність до досягнення основної мети будь-якої держави – загального блага. Тут необхідною буде зверненість як до уже класичних функцій (економічної, політичної, соціальної), так і до абсолютно нових (інформаційної, екологічної, правозахисної). Така ситуація зумовлена потребою акценту на тому, що сучасна держава покликана вирішувати величезну кількість проблем, а це не може не виводити на визнання і з цього боку її неодмінної цінності.

Існує велика кількість класифікацій функцій держави, в основі яких лежать різні критерії, наприклад, територіальний масштаб, спосіб державного впливу на громадські відносини, за часом дії тощо. Знаковою тенденцією розвитку теорії функцій держави є констатація факту усе більшого розмивання чіткої грані між різними її видами. Але найяскравіше зміна функціонального навантаження сучасної держави простежується у стиранні внутрішнього та зовнішнього їх спрямування, адже в умовах глобалізації відбувається процес «інтернаціоналізації», що надає внутрішнім функціям держави міжнародного опосередкування.

У рамках цього дослідження йтиметься про характеристику функцій сучасної держави за сферами діяльності, яких вони стосуються. Якщо вище

було сказано про необхідність виокремлення основної (генеральної) функції та про тісний її зв'язок із сутністю держави, то далі йтиметься про характеристику різних функцій у залежності від зміни змісту сучасної держави.

Варто також зазначити, що функції держави обов'язково необхідно розглядати у двох аспектах – теоретичному та практичному. З теоретичного боку функції держави – це те, що повинна робити держава, щоб відповідати обраній моделі або декільком із них. Іншими словами, функції держави в теоретичному розумінні – це сукупність видів необхідної державної діяльності, що визначає відповідність держави певному образу (функції правової держави, функції авторитарної держави, функції соціальної держави тощо), кожному з яких відповідає свій набір функцій [219, с. 75]. Цю думку продовжує О.О. Джураєва твердженням про те, що особливості сучасної державності відобразилися на модифікації функцій держави, що обумовило перегляд пріоритетних напрямків діяльності держави, призвело до зміни переліку функцій сучасної держави, а також до зміни їх змісту та цілей [103, с. 445]. У той же час у сучасній державі традиційні функції набувають нових характеристик, які відображають зміни у сучасному світі, суспільстві та людині.

Попри значною мірою поширену думку про звуження сфери діяльності держави і, відповідно, розширення сфери відповідальності громадянського суспільства, сфера і обсяг впливу держави на суспільне життя у багатьох напрямках не тільки звужується, а, навпаки, ще більше розширюється та зростає. Це пов'язано, зокрема, з тим, що сучасна держава змушена брати на себе все більше відповідальності за здійснення ряду соціальних програм з ускладненням зовнішньополітичних, економічних та інших процесів, пов'язаних з регіоналізацією та глобалізацією, зі зміною уявлення (ідеології) про приватну власність та розширенням так званого корпоративного, або менеджеріального, капіталізму, що передбачає посилення «пристуності» держави в економічній сфері тощо. [133, с. 62].

А.Д. Керімов зазначає, що еволюціонування цивілізації, особливо останнім часом, пов'язане з неухильним оновленням і, більше того, розширенням кола явищ та процесів, які підлягають управлінню з боку держави. В орбіту державного управління виявляються втягнутими усе нові і нові, у недалекому минулому невідомі людству феномени його нинішнього буття. Мова йде про необхідність прийняття управлінських рішень у зв'язку зі стрімким розвитком інформаційних технологій, забрудненням навколишнього середовища, загрозою ядерної війни та багатьма іншими суспільно значущими явищами і процесами, що характеризують на теперішній час життя як усього світового співтовариства, так і окремих держав [78, с. 108].

Проблема виявляється ще й в іншому: наскільки багато нових, нехарактерних для досучасних держав функцій та які саме змістовні зміни відбуваються в уже традиційних. Існує багато позицій із приводу фрагментації системи функцій держави, але найбільш реалістичними вважається утворення певної «критичної маси», тобто сукупності визначених кількісних та якісних характеристик держави у певній сфері її діяльності, яка при цьому зумовлена становленням певної якісно нової групи прав людини.

Такий процес явно відбувся й у сфері охорони природного навколишнього середовища. Екологічна функція пройшла шлях від повного свого ігнорування (періоду тотальної індустріалізації виробництва XIX – поч. XX ст.), потім до розуміння її як підфункції і аж до виділення її в окрему, багато в чому провідну, функцію сучасної держави. Якщо в ролі підфункції її було спрямовано на захист екологічної безпеки держави, то в ролі самостійної функції відбувається екоцентрична переорієнтація, визначальною рисою якої стає безпека усієї природи, а не окремої людини чи держави. Така переорієнтація пов'язана з розумінням того, що сукупність природних об'єктів знаходиться у взаємозв'язку один з одним незалежно від державних кордонів, і незначні зміни одного мають прояв і на інших. Крім того, деякі єдині природні об'єкти можуть бути розташовані на території двох і більше держав.

Таким чином, сучасна епоха переживає глибоку екологічну кризу, суспільство увійшло в антагоністичне протиріччя з природним середовищем. Ще в недавньому минулому у глобалістиці головною проблемою вважали проблему війни і миру. У теперішній час у зв'язку з різкою зміною міжнародного політичного та економічного клімату відпала безпосередня ядерна загроза людській цивілізації, хоча поки існує ядерна зброя, удосконалюються всі інші види озброєнь, не можна сказати, що глобальні військові конфлікти раз і назавжди зникли, але тепер на перше місце вийшли саме екологічні проблеми [31].

В умовах інформаційної революції відбувається переосмислення ролі і значення держави, покликаної вирішувати у сучасному суспільстві надскладні завдання щодо координації вельми різноспрямованих процесів і стихійно-ринкових, і владно-адміністративних, що по-новому ставить багато традиційних проблем філософії державної влади. Інформація стає ключовим ресурсом держави і від уміння її контролювати та спрямовувати у потрібне русло багато в чому залежить ефективність державного управління [257, с. 7, 81]. Ю.А. Тихомиров стверджує, що дуже важливе значення має право на доступ до інформації; інформація – життєва енергія громадянського суспільства, її формування, збереження та захист, передача та використання є напроцуд важливою функцією суспільних інститутів і держави, громадяни мають бути забезпечені інформацією і активно її використовувати, інакше суспільне життя просто завмирає [218, с. 35]. Крім цього, вбачається, що становлення інформаційної функції є не тільки наслідком стрімкого розвитку науково-технічного прогресу, де інформаційна складова посідає ключове місце. Включеність новітніх інформаційних технологій у державно-управлінську діяльність є лише вершиною айсбергу. Із точки зору державознавства, основна увага зосереджується на ціннісній переорієнтації принципу обміну інформацією між людиною і державою (її органами), усе більше говориться про діалог із рівними можливостями аргументації для кожної із сторін. Показовим

виявляється активне використання інституту звернення громадян як окремого каналу зв'язку громадянського суспільства з державою.

Права людини визнані усім міжнародним співтовариством як загальнолюдські цінності. Це, у свою чергу, передбачає проведення державами узгодженої політики щодо дотримання стандартів прав і свобод особистості, створення спеціальних міжнародних органів із контролю за їх дотриманням. Міжнародною спільнотою сформовано універсальну концепцію таких прав, повага до яких зведена в ранг загальновизнаних принципів міжнародного права. Це покладає на всі держави обов'язок дотримуватися і гарантувати історично досягнуті стандарти прав людини, що становить пріоритетну сферу спільних інтересів міжнародного товариства. Звертаючись до функції охорони прав та свобод людини і громадянина, С.М. Туманов зазначає, що під її реалізацією розуміють, у першу чергу, правоохоронну діяльність держави, спрямовану на забезпечення законності та правопорядку, здійснення закріпленої у більшості конституцій обов'язку держави дотримуватися, охороняти та захищати права і свободи людини [224, с. 39]. Вбачається, що кращим буде використання терміна «правозахисна» функція сучасної держави. Її відмінність від правоохоронної полягає у мірі активної включеності держави до процесу забезпечення реалізації основоположних прав та свобод людини і громадянина. Охоронна діяльність має прояв більше через відносну пасивність діяльності у цій сфері, вона більше стосується нагляду. У свою чергу, виокремлення правозахисної функції пов'язане саме з підкресленням активної складової, сучасна держава є тут дієвим актором, можна навіть сказати основним. Якими б не були спроби створити ілюзію її другорядності в реалізації прав людини через гіперболізацію їх природньої складової, варто рахуватися з тим, що саме держава створює систему інституцій (як організаційних, так і правових), основним призначенням яких і є робота у цій сфері. Саме шляхом монопольної можливості застосовувати владний примус держава, і тільки держава, може реально забезпечити закріплення, а головне – реалізацію цих прав.

Наступною функцією, яка яскраво відображає ціннісну перебудову сучасної держави, є забезпечення міжнародного співробітництва та інтеграції, що зумовлено як характером загальних глобалізаційних процесів, так і виникаючими потребами сучасної людини. Ця функція є самостійним напрямком діяльності сучасної держави і водночас іманентно присутня в інших функціях. Саме у цьому має прояв інтернаціоналізація усієї системи функцій сучасної держави. Аналізуючи саме її ціннісний аспект, слід зазначити, що головною тут виявляється можливість об'єктивного порівняння, починаючи від зіставлення стандартів своєї держави з міжнародними стандартами якості продуктів і закінчуючи рівнем реального забезпечення згаданих вище прав і свобод особистості. Міжнародна співпраця та інтеграція означає для держави визнання потреби еволюційної зміни, яка відповідала би потребам її населення. У цій функції найяскравіше представлена тенденція до загальносоціальної спрямованості розвитку змісту сучасної держави. Адже така держава добровільно відмовляється від частини свого суверенітету, мова йде про нечувані раніше поступки, які держава здатна робити для підтримки високого рівня своєї легітимності, підтверджуючи цим свою цінність. Формування наддержавних систем правосуддя відкритих для доступу не просто для вирішення міждержавних спорів, а для захисту прав окремої фізичної особи – показник величезної цінності цієї функції у сучасній державі.

Згадуючи традиційні функції держави, варто також відмітити їх еволюцію. Яскраво простежується констатація загальносоціального спрямування розвитку сучасної держави і в політичній функції, основа якої будується навколо плюралізму та багатопартійності. У вітчизняній юридичній науці утвердилося положення про те, що головну спрямованість політичної функції становить саме забезпечення народовладдя. Це передбачає реалізацію трьох базових повноважень: по-перше, участі у формуванні представницьких органів влади, уповноважених від його імені здійснювати державну владу у країні та вирішувати місцеві питання в муніципальних утвореннях; по-друге, брати участь у прийнятті державних рішень за допомогою інститутів безпосередньої

демократії (референдуми, плебісцити тощо); по-третє, право контролю за здійсненням державної влади та реалізацією прийнятих рішень [148, с. 103]. Політичну функцію сучасної держави спрямовано на максимально справедливую розстановку владних сил у державі із забезпеченням пропорційного представництва інтересів різних соціальних груп. Варто зазначити й те, що зазнають зміни основоположні ідеї владного представництва, демократія у сучасній державі виявляється не просто ідеєю правління більшості над меншістю, вона набуває нової інтерпретації – правління більшості, але з урахуванням інтересів меншості. Змінюється сам філософський підхід до проблеми розуміння ролі мас, запитання «правильно – це те, що вирішила більшість, чи більшість вирішила так, тому що це є правильно?» отримує нові відповіді. Історія свідчить, як часто більшість може помилятися, і до думки меншості варто прислуховуватися теж, якою б вона не була. Найяскравіше зміст політичної функції сучасної держави проявляє себе у процесі формування органів представництва (парламенту, муніципалітетів тощо).

Становлення соціальної функції сучасної держави прямо пов'язано із формуванням і пошуком юридичних граней нового суб'єктивного права – права на достойний рівень життя. Варто зазначити, що історично офіційне визнання, конституційно-правове закріплення і розвиток соціальних прав та свобод відбувалися у досить складних, суперечливих умовах. При цьому «західна» доктрина довгий час відкидала концепцію соціальних прав як несумісну з філософією вільного ринку і як невтручання держави у підприємницьку діяльність. Як наголошується в юридичній літературі, закріплення в Міжнародних стандартах ООН моделі соціальних прав і свобод стало результатом компромісу між природним («західна» модель) і позитивним (СРСР) праворозумінням [82, с. 143]. У цілому, більшість науковців виокремлюють основну спрямованість соціальної функції сучасної держави на забезпечення зайнятості працездатного населення та здійснення соціального захисту тих, хто потребує державної підтримки, створення рівних можливостей для всіх громадян у досягненні цього благополуччя.

Ще зовсім нещодавно соціальну функція була спрямована на забезпечення публічно-владними структурами права на гідне існування для кожного громадянина, а міра свободи, яку може забезпечити держава за допомогою виплати допомоги з безробіття, пенсій, дотацій тощо, була основним критерієм «соціальності» держави. На теперішній час відбувається зміна основного критерію: замість міри свободи, забезпеченої через патронаж органів публічної влади, – швидкість і ступінь включення громадянина у трудову діяльність (мова йде виключно про повністю або частково працездатних громадян). Принцип активізації включення працездатних реципієнтів у трудову сферу є основоположним принципом модифікованої соціальної функції і визначає зміну її вектора розвитку. Соціальна функція сучасної держави стає усе більш орієнтованою виключно на індивідуальну відповідальність громадянина за власне благополуччя [193, с. 5].

У цілому можна констатувати, що вона перетворюється з функції піклування про соціально незахищені верстви населення на функцію гарантування достойного матеріального рівня не просто всім, а тим, хто бере безпосередню участь у виробленні так званого загального (публічного) блага. При цьому можливість інтегрування у такий соціум держава гарантує шляхом створення широкої мережі освітніх інституцій, програм обміну досвідом, курсів з отримання базових професійних навичок тощо. У цьому простежується тенденція утвердження концепції розподільчої соціальної справедливості: кожен отримує рівні потенційні можливості свого соціального утвердження, але реальне втілення цих потенцій залежить від самої особи. Саме у соціальній функції сучасної держави найяскравіше виражена загальносоціальна спрямованість змісту розвитку сучасної держави. Вона має прояв у пом'якшенні соціальних протиріч шляхом забезпечення досягнення достойного рівня благополуччя людині.

Аналізуючи економічну функцію, як одну із ключових за своїми масштабами, слід сказати про повернення до регулюючої ролі держави у розвитку ринкової економіки. У такому разі індивід розраховує на державні

гарантії економічної стабільності, від яких напряду залежить його власний добробут. Звичайно, все більшою мірою держава змушена забезпечувати непорушність та захист від втручання у сферу приватної власності. Незважаючи на велику втрату долі впливу держави на глобальну економіку, вона і нині є стартовою основою прогресу. М.М. Марченко підкреслює величезне значення державних замовлень, які дозволяють забезпечити зайнятість населення та регулювати безробіття, а також коригувати розміщення продуктивних сил [132, с. 437]. Все це свідчить про те, що навіть при повноцінних ринкових відносинах втручання держави у функціонування підприємств економіки не просто не можна виключати, воно є необхідністю, доведеною практикою краху ідеалізації саморегулюючих властивостей ринку другої половини ХХ ст.

Історія усіх відомих економічних криз свідчить про те, що подолання їх наслідків ніколи не обходилося без державного втручання у відтворювальний процес. Глибина цього втручання залежала від тяжкості виниклих проблем і від причин, що призвели до економічного спаду. На практиці необхідно визнати, що роль держави у кризовій ситуації стає вирішальною. Це підтверджує практика минулих років. Ніколи масштабні зміни в суспільних відносинах не обходилися без активної участі держави. А нині йдеться саме про докорінні зміни у зв'язку з початком переходу до нового технологічного укладу. Це аж ніяк не означає, що великий бізнес може залишатися осторонь від формування нових економічних відносин, але роль локомотива бере на себе держава. Оптимальною формою їх співпраці може стати державно-приватне партнерство, в рамках якого можна задіяти переваги кожного з основних суб'єктів економіки, мінімізуючи властиві їм недоліки. Відповідно до сучасних уявлень про роль держави в економічному розвитку, його основне завдання полягає у забезпеченні сприятливих і рівних умов ведення бізнесу для всіх суб'єктів економічної діяльності. Для вирішення цього завдання зусилля держави концентруються на двох найважливіших напрямках – підтримці

макроекономічної стабільності та удосконаленні інституційного середовища [73, с. 12].

Історичний досвід та елементарний здоровий глузд вказують на те, що держава за будь-яких умов, включаючи ті, що створюються під впливом глобалізаційних факторів, не може обійтися без економічної функції, стояти осторонь від економіки та повністю відмовитися від впливу на неї. Тим більше це стосується нинішнього періоду розвитку економіки, суспільства і держави, коли, як зазначають дослідники, швидкозростаюча автономія глобалізованих ринків підриває владу держави і її здатність контролювати свою власну економічну долю. Відхід держави із сфери економіки, повна відмова від економічної функції та регулювання економіки обернулися б неминучим крахом у силу неминучого хаосу та нічим не стримуваної конкурентної боротьби як для глобалізованої економіки, так і для самої держави. До того ж, як свідчить досвід реформування економіки багатьох країн, немає причинного зв'язку між зменшенням державного втручання в економіку, тобто скороченням економічної функції держави, та прогресуючим розвитком економіки. Все залежить від конкретних умов та факторів, що здійснюють вплив на розвиток економіки, а разом із нею – суспільства і держави. Як свідчить ринковий досвід сучасних держав, де в умовах глобалізації відбувається, як зазначають дослідники, не згортання економічної ролі держави, наперекір передбаченням прихильників неоліберальної концепції, а «зміна акцентів економічної діяльності, зміна господарських функцій держави, активізація її участі у боротьбі за забезпечення для держави більш вигідної ніші у світовій господарській системі», у цих умовах найбільш оптимальним та виправданим підходом до вирішення проблеми взаємодії держави та економіки був би такий підхід, який дозволяв би державі органічно поєднувати адміністративні методи керування економікою із чисто ринковими, економічними методами [132, с. 437].

Варто звернути увагу й на потребу виокремлення ідеологічної функції. Незважаючи на значне нашарування негативних відтінків, ця спрямованість

діяльності характерна і для сучасної держави. А.М. Буховець стверджує, що цей напрямок не має такого яскравого і предметного вираження, як економічна чи соціальна функція, однак його спрямовано на розробку та реалізацію певних ідеалів у тій чи іншій сфері діяльності держави. У кінцевому ж результаті, економічна, соціальна та інші функції є лише практичним інструментарієм реалізації тих чи інших ідеологічних орієнтирів [19, с. 8].

У цілому ідеологія розуміється як ціннісно-нормативна підсистема суспільства, що містить у собі економічні, політичні, правові, етичні, наукові, культурні цінності, уявлення, ідеали, знання, норми, які, як показала історія, дійсно, є необхідним елементом сталого розвитку суспільства та держави. Являючи собою систему цінностей вищого порядку, що стають орієнтирами суспільного розвитку та володіють великим консолідуючим та мобілізуючим потенціалом, ідеологія виконує найважливіші соціальні функції інтеграції, підтримки ціннісно-нормативного зразка, соціалізації, легітимації суспільних відносин, будучи основою соціальної структури суспільства, її ціннісно-нормативним каркасом [101].

Держава не просто проголошує будь-які цінності, але й надає їм нормативного характеру, ставить їх у більш привілейоване становище, ніж усі інші ідеологічні системи. Державна ж ідеологія – лише одна з безлічі існуючих у даному суспільстві, вона підтримується й охороняється державою. Іншими словами, державна ідеологія може й не мати офіційного характеру, існуючи паралельно з іншими ціннісними системами. Але у будь-якому разі держава може лояльно ставитися тільки до тих ідеологічних цінностей, які не суперечать офіційно визнаним. Вона є неодмінною ознакою сучасної державності, яка завжди передбачає наявність якихось ідеологем, що обґрунтовують базові цінності і цілі суспільства та держави. Зазначена функція являє собою розробку й реалізацію певних ідеалів у тій чи іншій сфері державної діяльності. Наприклад, побудова сучасної ринкової економіки базується на таких ідеологічних постулатах, як рівність усіх форм власності, вільне пересування товарів, капіталів і послуг тощо. У правовій сфері сучасна

держава реалізує такі цінності, як рівність усіх перед законом і судом, верховенство права та закону тощо. [19, с. 14].

Актуалізується нині і зверненість до методологічного інструментарію реалізації функцій у сучасній державі. Традиційні методи (заохочення, переконання та примус) субсидіарно доповнюються методом координації. Координація є необхідною з метою приведення в єдину систему сукупності реалізації своїх повноважень у процесі діяльності органів держави для досягнення функціонування держави як цілісності. Координація лежить також в основі взаємодії держави та суспільних інститутів у процесі здійснення функцій держави. Якщо раніше координація використовувалася переважно у політичній сфері державного впливу, тепер же цей метод актуалізується у багатьох функціях держави, наприклад, на теперішній час у сфері оборони має місце пріоритетність не військових, а політичних засобів забезпечення безпеки.

В.М. Волович зазначає, що в умовах сучасного інформаційного (постіндустріального) суспільства соціальна роль держави повинна, перш за все, зводитися до створення у суспільстві рівних умов для задоволення кожним членом суспільства не тільки первинних (матеріальних) потреб, але й не менш важливих – духовних потреб індивіда, тобто умов не тільки для фізичного, а й духовного відтворення людини. Подібне явище об'єктивно обумовлено вимогами науково-технічного прогресу; високим рівнем усупільнення виробництва та праці, а також вимог закону росту потреб, що органічно вписується в теорію соціальної модернізації сучасного суспільства [25, с. 20].

Як останній момент у ціннісному перетворенні функціоналу сучасної держави слід зазначити усе більше використання інституту державних послуг. Поняття «послуга» поступово диференціюється й охоплює не тільки послуги у суто цивільно-правовому змісті, але і послуги, що надають держава в цілому та її органи, муніципальними та іншими структурами. Найбільш показним у цьому плані є досвід Франції. Професор Ж. Фурньє у доповіді «Публічні служби держави», представленому на семінарі у Вищій школі економіки у 2003 р., зазначав, що попереднє поняття «публічна влада» поступається місцем поняттю

«публічна служба» [218, с. 184]. Утвердження саме ринку державних послуг є ще одним показником утвердження співпраці держави і суспільства, у першу чергу, саме громадянського суспільства. Розуміння функцій держави крізь призму послуг, які вона зобов'язана надавати своєму населенню, повністю змінює розуміння основ роботи усього механізму сучасної держави – апарат держави стає надавачем цих послуг, в абстрактному розумінні – найманим працівником в очах суспільства.

3.2. Механізм сучасної держави в реалізації її ціннісного потенціалу

Виконання будь-якою державою поставлених перед нею задач вимагає обов'язкового їх оформлення у конкретних організаційно-правових формах, в яких вони і будуть реалізовуватися. Аналіз у попередньому розділі питання функціонального навантаження сучасної держави дав можливість зробити висновок щодо необхідності подальшого звернення до проблематики організаційної її реалізації, адже саме ця характеристика є однією із ключових при оцінці втілення в життя самої ідеї сучасної держави.

Так, М.І. Панова та Л.М. Герасіна стверджують, що міра інституціоналізації суспільства свідчить про тип його політичної та правової системи, досконалість політико-правових механізмів, про рівень розвитку соціуму і досвід його асоціативного життя [181, с. 103]. Виходячи із цього, оцінка держави з точки зору її структурного інституціонально-організаційного складу дає можливість побачити реальний зв'язок між необхідністю виконання певних завдань та механізмом їх забезпечення. У такому руслі державний механізм постає важливим та необхідним атрибутом будь-якої держави, його «матеріальною субстанцією», «самим фізичним втіленням державної влади» [1, с. 83].

Але варто відразу зазначити, що, на відміну від функцій, про які йшлося вище, механізм держави є не загальноприйнятою категорією у світовому

науковому дискурсі і використовується переважно в юридичній науці пострадянських країн. Західна ж традиція віддає перевагу використанню таких категорій, як «державна влада», «інститути держави», «державні органи», «державне управління» тощо. Такий стан речей уже традиційно зумовлений історичними аспектами розгляду держави виключно як машини, механізм якої використовується для пригнічення одними класами інших. Однак, навіть після зняття ідеологічних обмежень ця категорія продовжує використовуватись і, як вбачається, досить-таки вдало. Її звуження та очищення лише до рівня характеристики матеріалізованого аспекту державної влади (а не ототожнення з усією державою) відкриває можливості саме цілісного, системного та різнорівневого аналізу її діяльнісної складової, яка багато в чому й обумовлює цінність сучасної держави.

Спочатку варто зупинитися на базових етимологічних аспектах. Так, у словниках механізм визначається, зокрема, як: 1) пристрій, що передає або перетворює рух; 2) внутрішня будова, система чого-небудь; 3) метод або спосіб досягнення певного результату; 4) сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне чи інше явище [22, с. 665]. Але при переході до спеціалізованого тлумачення даної категорії можна помітити певні особливості, що стали наслідком її юридизації.

Під механізмом держави зазвичай розуміється система органів держави, за допомогою яких вона здійснює владу та реалізує свої функції. Професор В.М. Корельський формулює визначення механізму держави як цілісної ієрархічної системи державних органів і установ, що практично здійснюють державну владу, завдання та функції держави [97, с. 154]. У такій інтерпретації є помітним розширення структурного наповнення механізму держави за рахунок включення до його складу, крім державних органів, ще установ. Слід сказати, що суть їх відмінності полягає у тому, що і перші, і другі виконують функції держави, але одні мають владні повноваження, інші ж – ні.

Подальше структурне доповнення є характерним і для наступного визначення професорів Н.М. Крестовської та Л.Г. Матвєєвої: «механізм

держави – це цілісна ієрархічна система органів державної влади, державних установ, підприємств та організацій, що забезпечує реалізацію функцій держави» [104, с. 135]. Дуже актуальним вбачається тлумачення, надане уже класиком юридичної теорії – В.С. Нерсисянцем: «механізм держави – це система органів, установ та посадових осіб, які в установленому правовому порядку наділені державними повноваженнями і реалізують функції держави» [151, с. 262]. Тут має місце дуже важлива структурна характеристика – включеність посадових осіб, як безпосередніх реалізаторів функцій держави, але про це пізніше, при розгляді тенденцій розвитку механізму саме сучасної держави.

Коли мова йде про механізм держави, не можна не звернути увагу на ставлення до позицій щодо розмежування механізму та апарату держави. В юридичній літературі часто згадують лише два варіанти їх використання як тотожні поняття та відповідно – різні. Вбачається, що механізм використовується у тих випадках, коли контекстуально підкреслюється цілісність та зв'язок між інститутами державної влади, зверненість же до апарату пов'язана з необхідністю характеристики порядку утворення, призначення та компетенції різних органів держави. Апарат та механізм і не тотожні, і не зовсім різні поняття, правильніше буде сказати, що вони дають можливість аналізувати державну владу в її інституціоналізованому аспекті в різних площинах. Термін «механізм» стосовно здійснення державної влади може мати особливе смислове навантаження. «Механізм» – це завжди якась функціональна характеристика об'єкта, тому цей термін слід використовувати не для структурного опису системи державних органів, а для з'ясування функціональної специфіки різних частин та елементів державного апарату. У цьому контексті можна говорити про механізм здійснення державної влади, або про механізм функціонування держави [63, с. 59].

Якщо ж підвести проміжний висновок щодо призначення категорії «механізм держави», то варто зазначити, що сучасна характеристика пов'язана саме із структурно-функціональним підходом до її визначення. Саме завдяки

цьому постає можливість розгляду не тільки статичної організаційної основи різних державно-правових інститутів, але і їх динаміки. У цьому разі цікавить саме інструментальний зріз цінності. Але аналізувати ціннісний вимір механізму сучасної держави потрібно через акцент на розкритті основних складових механізму:

- 1) державний апарат (через акцент на конкретних органах сучасної держави, що зумовлюватимуть її цінність);
- 2) суб'єктне наповнення (роль та значущість держслужбовців в ефективній діяльності механізму сучасної держави);
- 3) принципи діяльності механізму (основоположні ідеї сучасного державного управління).

Монополізація і проникнення державної влади в усі сфери суспільного життя часто видаються за посилення влади, утвердження її стабільності. Однак, монополізація державної влади не тільки негативно позначається на житті суспільства, але і не сприяє самій владі, її органам ефективно управляти суспільним та державним життям. Уся система органів влади у сучасній державі будується за концептуальним принципом «поділу влад», основною метою якого є запобігання узурпації усієї влади однією особою або групою осіб та збереження цілісності державного механізму і всього суспільства. Цей механізм передбачає поділ єдиної влади на кілька незалежних, але взаємопов'язаних влад, які співпрацюють і контролюють одна одну.

Призначення теорії поділу влади у сучасній державі – виключити можливість концентрації усієї повноти влади в руках однієї особи або органу, який перетворився б на необмеженого та всесильного правителя. Такий поділ є гарантією від диктатури та свавілля, забезпечує баланс владних повноважень. При цьому самотійність кожної гілки тут не абсолютизується.

Сенс принципу поділу влади у сучасній державі полягає не у відособленості, а у взаємодії усіх гілок влади, оскільки забезпечення інтересів держави досягається не протистоянням, а тісним взаємним співробітництвом, точним виконанням кожної з гілок влади своїх функцій; самотійні (але не

розрізнені) гілки утворюють закінчену єдність, іменовану державною владою, і утворюють вони цю єдність тільки своєю сукупністю, тільки будучи елементами єдиної системи [84, с. 176].

Висловлюється теза щодо того, що, на відміну від уявлень Ш.Л. Монтеск'є, нині у світовій юридичній практиці панує ідея співпраці та єдності гілок влади, у рамках яких зберігаються і забезпечуються відмінність та самостійність органів, які здійснюють державні функції. Як видно, при спробі співвіднесення статусу ряду «відокремлених» державних органів із принципом поділу влади взяв гору функціональний критерій. Дослідники або резервують для кожної відокремленої функції спеціальну «владу», або, що відбувається набагато частіше, – відмежовують певну «вузькоспеціальну компетенцію» всередині сформованої структури державної влади без права на окрему гілку [216, с. 193].

На теперішній час констатується, що традиційна тріада (законодавча, судова, виконавча) виявляється недостатньою. Актуалізуються питання «виборчої», «контрольної», «інформаційної», «президентської» влад. При цьому сама теорія поділу влади нерідко називається в літературі якщо не архаїчною, то вимагає якогось нового, сучасного розуміння. Зокрема, пишеться про необхідність «модифікації» доктрини тричленого поділу, виокремлюються «органи державної влади з особливим статусом». У сучасних державах принцип поділу влади збагачується такими конституційними інститутами, як політичний плюралізм, судовий нагляд, конституційне судочинство, що існує у вигляді конституційного контролю, тощо.

Важливе значення має взаємодія державного механізму з корпоративним. Корпоративний сектор стає уже не просто «локомотивом», а за необхідності організаційною умовою інтеграції сучасних держав у світову економічну систему. Фактично це той елемент загального інституційного порядку, за допомогою якого здійснюється розподіл ресурсів у загальносвітовому масштабі.

Разом із тим, змінилася і роль державного апарату у функціонуванні корпоративного сектора. Тепер держава стала займати активну позицію у відносинах з великими корпораціями. Діяльність механізму сучасної держави спрямована на активну інтеграцію державних активів у холдингові компанії та продовження діяльності уже існуючих холдингів за участю держави з розширення масштабів свого бізнесу (його диверсифікації шляхом поглинань і злиття, вертикальної та горизонтальної інтеграції), показує, що визначальне значення має не сам факт так званої майнової експансії, а те, в яких формах відбуваються ці процеси [242, с. 20]. Сучасна держава через включеність до її механізму державних підприємств стає конкурентноспроможним гравцем у приватному секторі економіки. Невластивим для досучасної держави є те, що вона починає бути рівноправним контрагентом із приватними структурами, основну перевагу при цьому віддаючи саме договірним формам взаємодії.

Якщо ж говорити про зміну традиційних складових її механізму, то, в першу чергу, необхідно звертатися до описання саме судової влади у сучасній державі. Судова влада, яка реалізує свій потенціал незалежності та неупередженості, закладений у ній принцип поділу влади, дає суспільству впевненість у тому, що судові рішення ґрунтуються не тільки на Конституції і законах та не можуть бути результатом зміни політичної влади або впливу з боку державних структур. Насичена такою незалежністю судова влада виявляється необхідною для вирішення на основі норм права суперечок чи конфліктів у ситуаціях посягання на встановлений у державі порядок. Це означає, що судова влада легітимно знімає виникаючу соціальну напруженість за допомогою переваги у знанні права й неупередженості.

У сучасній державі судова влада забезпечує такі напрямки діяльності її механізму, як вирішення правового конфлікту, забезпечення соціального миру, подолання суспільних протиріч, досягнення соціального компромісу на основі права. Визначальним є той факт, що саме через сферу правосуддя відбувається передача частини раніше традиційних компетентностей держави. Формування великої кількості наддержавних судових органів виявляється яскравим тому

підтвердженням (Європейський суд з прав людини, Міжнародний суд ООН, міжнародні комерційні арбітражі, міжнародні трибунали тощо).

Незважаючи на те, що формують, утримують та забезпечують діяльність таких судових органів самі держави, вони при цьому можуть стати відповідачем у таких процесах. А це, у свою чергу, може спричинити негативні для них же наслідки (зобов'язання виплати компенсацій, відновлення порушеного права тощо). Нині суд стає місцем вирішення конфліктів навіть між самими державами.

Ще одним важливим моментом є делегування певної частини функцій правосуддя до недержавних судових установ, рішення яких мають таку ж загальнообов'язкову силу. Саме активне використання інституту третейських судів, міжнародних комерційних арбітражів дає можливість набагато підвищити рівень ефективності судової влади у сучасній державі. Показником високої ефективності таких інституцій є факт вирішення міждержавних корпоративних спорів саме в них.

Усе більшою мірою констатується факт якісного суб'єктного описання сучасної держави через наявність у ній сформованого, зрілого та ефективного громадянського суспільства. А це, у свою чергу, потребує звернення до формування великої кількості саме представницьких органів влади в її механізмові. Основними серед них, звичайно, є парламент та органи місцевого самоврядування, які своєю наявністю покликані підкреслити дуалістичність тенденцій сьогодення до одночасної централізації та децентралізації влади. Як уже зазначалося, конструювання образу сучасної держави, у тому числі, відбувається і через позначення її як демократичної. Саме демократизм сучасної держави вимагає постійного народного представництва у владних структурах.

Підвищення соціального статусу сучасної держави, на думку В.Б. Гройсмана, безпосередньо сьогодні залежить від успішного впровадження нею децентралізаційних реформ у партнерстві із громадянським суспільством. Звільняючись від адміністративно-бюрократичного переобтяження за рахунок

передання багатьох владно-виконавчих, реєстраційно-дозвільних, фіскальних та бюрократичних функцій на місця, державний апарат отримує можливість спрямовувати більший ресурс на вирішення соціальної проблематики. Спрощується та стає більш ефективним соціальне управління, що є однією з важливих сутнісних ознак самого явища децентралізації влади у сучасній державі. Таким чином, держава, віддаючи повноваження місцевим органам управління, не втрачає свого центрального значення, а, навпаки, отримує можливості формування більш стрункого й ефективного організму соціального управління [38, с. 29].

У зв'язку із цим іще однією важливою складовою відносин регіону і держави виявляється взаємодія мегаполісу і держави. Загалом політика багатьох сучасних держав щодо урбанізованих територій (мегаполісів, міських агломерацій тощо) більшою мірою орієнтується не на контроль та підкорення їх єдиному символічному центру ухвалення рішень, а на взаємовигідну співпрацю, коли місто надає державі свій простір та ресурси [142, с. 108]. Децентралізація влади нині полягає, передусім, у перерозподілі важелів впливу на місцеві інститути шляхом перегляду системи власних та делегованих повноважень (тобто децентралізація є частиною процесу взаємодії державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування) [220, с. 26].

Домінуючою тенденцією державного розвитку є зміна співвідношення централізації та децентралізації. Пошук міри стійкості та мінливості цих стовпів державного будівництва є задачею багатьох держав. Еволюція розвитку змінюється перебудовами у сфері політики, економіки, влади і законодавства та знаходить відображення у тому чи іншому обсязі публічних, державних справ на центрально-регіональному і локальному рівнях. Є питання, які завжди вирішуються на верхньому рівні (дипломатія, оборона тощо), інші можуть вирішуватися на нижніх рівнях влади. Але завжди потрібно виходити з об'єктивних критеріїв використання названих опор, історичних особливостей держав та змін у суспільних ситуаціях. Потужний процес взаємодії держави та світового товариства знаходить вираження у структурних формах їх зближення.

Маються на увазі такі форми об'єднань держав, як конфедерації, союзи, міжнародні організації, міждержавні об'єднання та міжнародні інститути, об'єднання, відповідні органи держав. Така участь кожної країни приводить не тільки до видозміни її деяких внутрішніх інститутів та їх децентралізації, але і до формування наддержавних структур, що відображають суверенні права сучасних держав [218, с. 129].

Значної уваги потребує й мережева система механізму сучасної держави, що має вирішальне значення для розуміння переходу від правління до управління. У досучасній державі був інший акцент: передбачалося, що державне управління є продуктом жорсткої ієрархії, в якій рішення, прийняті на піку владної піраміди, каскадно спускалися до різних рівнів, на яких вони мають бути реалізованими. Ряд критиків наполягають на тому, що цього абсолютно недостатньо, як способу (навіть дуже приблизно) моделювання роботи урядів сьогодення. Таким чином, зверху вниз ієрархічна модель усе більше поступається диференційованій політиці, в якій ядро виконавчої влади у самому центрі уряду може бути описане як безліч мереж, які контролюють функціонал загальної політичної мережі. Під мета-мережею ядра виконавчої влади лежать цілий ряд інших політичних мереж, через які уряд проводить відкритий процес переговорів та обміну.

Уряд сучасної держави зацікавлений у тих мережевих акторах, які можуть запропонувати ресурси. Важливим питанням тут, однак, є те, яким чином управління змінилося під мережевий принцип. Сучасне управління належить до самоорганізації, міжорганізаційних мереж, які користуються значним ступенем автономії. Мережі ці не звітують перед державою, таким чином вона стає збірником міжурядових мереж, що складаються з урядових і громадських суб'єктів, здатних управляти або регулювати.

В.Я. Любашиц серед ключових характеристик механізму держави визначає також і його суб'єктне наповнення – людей, які займаються управлінням [119, с. 145]. Так, іще К. Маркс писав, що «існування державної влади знаходить своє вираження саме в її чиновниках, армії, адміністрації, суддях. Якщо відволіктися

від цього її фізичного втілення, вона являє собою лише тінь, уяву, просту назву» [130, с. 267].

При цьому, на думку В.Б. Авер'янова, характерною особливістю будь-якої державно-організаційної структури є те, що вона не являє собою структуру людей, а є структурою «соціальних позицій», тому що люди, як безпосередні носії цієї структури, змінюються, а соціальні позиції залишаються [2, с. 28]. Державна служба забезпечує виконання місії сучасної держави – служінню суспільству; політика, законотворчість, правоохоронна та інші головні компоненти держави – все це інструменти служіння держави [122, с. 426].

На думку В.С. Нерсисянца, держава у її людському вимірові складається із вільних індивідів – громадян, у цьому сенсі увесь державний механізм – це інституціоналізовані (організовані) групи громадян. Механізм сучасної держави, з його позиції, слід розглядати у контексті виконання певним прошарком людей окремого різновиду суспільно корисної праці – управлінської діяльності на постійних професійних засадах. У такому людському вимірові він є своєрідним фізичним (людським) її втіленням як відносно виокремлений, конструйований в окремий інститут і структурно організований прошарок осіб, який склався на етапі формування держави внаслідок суспільного розподілу праці на тих, хто керує, і тих, ким керують [151, с. 70].

Це, у свою чергу, позначає рух від традиційного для юридичної науки акценту лише на формальних схемах здійснення державної влади у суспільстві до дослідження «людських чинників» управлінської діяльності, що передбачає належну увагу до цієї важливої проблеми з позицій більш адекватного підходу. Зокрема, «людський вимір» і дослідження утворення і функціонування механізму і апарату держави є найбільш відповідним підґрунтям, що дає змогу висвітлити актуальні питання його кадрового забезпечення, державної служби, бюрократії тощо [178, с. 14].

Досвід становлення сучасної економіки у різних країнах світу показує, що успіх досягається там, де в системі прийняття рішень помітну роль відіграє

технократія, де виникає оптимальне співвідношення між публічними політиками, бюрократією, орієнтованими на фінансовий успіх менеджментом. Деякі науковці вважають, що такого роду оптимум представляється необхідним для розвитку сучасної держави, заснованої на знаннях, він стверджує, що світовий та вітчизняний досвід переконливо показав, що технократія може успішно протистояти як ліберальному фундаменталізму, так і соціальному популізму [85].

Виходячи із цього, Бернхем припустив, що саме менеджери зможуть управляти усім суспільством і державою, так само ефективно, як вони управляють сучасними американськими підприємствами. Тому він запропонував нову концепцію – «революції менеджерів», яку остаточно сформулював в однойменній книзі, що вийшла вже на початку Другої світової війни. Як і Веблен, Бернхем стверджував, що у зв'язку з трансформацією традиційного буржуазного суспільства в технологічне виникає гостра потреба змінити не тільки соціально-політичні інститути та ментальність людей, але й абсолютно весь спосіб життя. Керувати цим новим складним суспільством, заснованим на технологіях та масовому виробництві, зможуть тільки люди нової епохи, справжні «господарі» економіки – менеджери. Менеджер – це нова людина, фахівець не з машинного виробництва, хімії або енергетики, а фахівець із керівництва та управління, не більше, не менше. Оскільки саме економіка лежить в основі усього життя суспільства, в індустріальних країнах найближчим часом сформується новий соціально-економічний та політичний порядок, де панівною групою так чи інакше виявляться не бізнесмени, а менеджери та технократи [96, с. 14].

У такому ключі актуалізуються питання концептуальні ідеї, які лежать в основі діяльнісної складової механізму сучасної держави. Враховуючи зазначені положення, під принципами механізму сучасної держави слід розуміти закріплені у правових актах (безпосередньо або опосередковано) найбільш загальні, вихідні положення, панівні політичні та правові ідеї, основні засади, керівні настанови, що визначають найважливіші правила, за якими цей

механізм організовується і функціонує та які відповідають сучасному рівню розвитку суспільства. Серед таких виокремлюють:

1) системні принципи механізму сучасної держави, до яких зараховують: розподіл влади (як домінуючий та системоутворюючий принцип), верховенство права, законність, демократизм, суверенність державної влади;

2) інституціональні принципи механізму сучасної держави: бюджетне фінансування, особлива підпорядкованість, відповідальність, науковість, компетентність та професійність, ефективність та результативність;

3) функціональні принципи механізму сучасної держави: функціональна спрямованість, пріоритетність прав і свобод людини та громадянина, доступність для соціуму (електронне урядування, електронні послуги, участь суспільства в управлінні тощо), глобальність (урахування світових вимог, проблем і потреб, інтегративне урядування – особливі органи, приміром, у ЄС та ін.) [200, с. 122–123].

Крім того, важливим атрибутом функціонування механізму держави на теперішній час стає громадський контроль, покликаний та здатний найефективніше визначати доцільність тих чи інших перетворень у соціальному, політичному та економічному устрої, а також оцінювати ефективність діяльності державних та інших органів, що становлять механізм держави, і проведених ними заходів.

Під громадським контролем слід розуміти організовану систему відносин суспільства з представниками органів та інших елементів механізму держави, спрямовану на задоволення потреб цього суспільства в отриманні інформації, участі, регулювання й оцінки діяльності держави. Важливо, щоб громадський контроль не перетворювався на самостійний орган, який визначає напрями впливу на діяльність держави. Він лише може бути реалізований через відповідні державні органи, при цьому ґрунтуватися на громадській думці. Підводячи підсумок, слід зазначити, що сучасний механізм держави не може не містити такі елементи, як суспільні відносини, що є показником стану цього механізму, і громадський контроль, покликаний забезпечити справедливість

формування цих суспільних відносин і участь громадян в реалізації державної політики [176, с. 16]. У цьому ключі, на думку В.Є. Чиркіна важливим є те, що не можна протиставляти сучасну державу та суспільство, а потім намагатися «помирити» їх за допомогою різного роду консультативних громадських органів. Суспільство сьогодення, справедливо зазначає він, – це «державно організоване суспільство, держава є тепер його невід’ємною складовою частиною» [243, с. 4]. Тому державні органи – це завжди державно-громадські інституції, оскільки складаються з представників громадянського суспільства, наділених повноваженнями у вирішенні питань державної ваги.

До такого громадського контролю у сучасній державі найчастіше зараховують контроль з боку різних громадських об’єднань профспілок політичних партій рухів засобів масової інформації та інших утворень, а також контроль з боку окремих громадян, спрямований на захист своїх особистих прав або прав інших осіб. Так, суб’єктами громадського контролю є громадяни, загальні збори громадян, громадські інспекції, громадські організації та політичні партії, профспілки, громадські ради при органах державної влади та інші учасники громадянського суспільства. У політологічній літературі зазначається, що громадський контроль здійснюється інституційними структурами громадянського суспільства, а також окремими людьми, які проявляють громадську свідомість і активність.

Варто підкреслити, що діючі громадські контрольні структури не мають владних повноважень, на відміну від державних контрольних органів. Вони контролюють владу в інший спосіб, зокрема через певні компетентні державні органи впливають на стан справ у тій сфері, що стала предметом контролю. На відміну від державного контролю, громадському не притаманна жорстка ієрархічність. Усі суб’єкти громадського контролю є незалежними один від одного та самостійними у розробці стратегії контролю форм та методів своєї діяльності. Вони можуть об’єднуватися з метою координації зусиль у певні структури, але відносини в таких об’єднаннях будуються цілком на договірних самоврядних засадах [24, с. 90].

У механічному вимірові сучасної держави актуалізуються ідеї переходу від управління до керованості, коли більшість управлінських рішень приймається, минаючи ієрархічні структури. Ще один особливий момент полягає у впровадженні принципу субсидіарності, тобто процесу прийняття рішень на максимально низькому рівні і передачі цього процесу вище тільки в тих випадках, коли на даному рівні він принципово не може бути здійснений.

Центральне місце у сучасних формах правління є ідея мереж – тобто ідея, що політика проводиться й реалізується керівним органом незалежного від соціальних суб'єктів, але у контексті триваючого обміну інформацією, ресурсів та можливостей між елементами у керівних апарату і більш-менш організованих інтересів у суспільстві. Відносини у рамках мереж, створених таким чином, не є односпрямованими та ієрархічними, а базуються на основі переговорів та обміну у павутині відносин, які свідомо підтримуються в часі.

Суть сучасних змін полягає не у викорененні, скасуванні державного апарату, державної служби та професійного управління, а у заміні контролю «апаратної» держави над суспільством контролем суспільства над де бюрократизованим державним апаратом. Практично це означає створення єдиної системи самоврядування народу, що органічно містить апарат як свою організаційно-інституціональну частину, здатну своїм професіоналізмом підсилювати самоврядування і формовану, що атестується, працюючу гласно, під постійним контролем населення та його виборних представників. Так відбувається перехід від командної системи управління до управління інтересами і через інтереси керованих за такої «соціальної диспозиції», що перетворює загальну користь в об'єктивний наслідок природніх взаємодій індивідів [172, с. 15].

Надаючи загальну характеристику механізмів сучасної держави, Ю.А. Тихомиров зазначає, що відбувається пошук нової парадигми взаємовідносин громадянина та держави, державних органів і структур громадянського суспільства. Не випадково навіть сам термін нині виходить з моди. Піраміда взаємовідношень ніби перевертається. Держава усе частіше

сприймається не більше, ніж сукупність організацій, що надають оплачені платниками податків соціальні послуги. І оцінюється воно усе більше також через цю призму. При цьому споживачі послуг стають усе більше вимогливими [218, с. 158]. Держава більше не асоціюється із системою органів, але дедалі частіше розуміється як інструмент соціальної комунікації із найбільш важливих соціальних проблем. Тому акцент на меритократії та відкритості як державних ідеалах, що протиставлені бюрократії та закритому механізмові ухваленню рішень, поступово витісняючи усталені характеристики держави як цінності [231, с. 24].

Механізм сучасної держави структурно, ідейно та суб'єктно транслює переорієнтацію із площини управління у сферу служіння. Саме через його підкореність людині, а не навпаки, відбувається формування якісно нового етапу розвитку держави. Структура владного апарату будується таким чином, щоби бути максимально орієнтованою на задоволення людських потреб, а не людина, яка підганяється під жорсткі рамки апаратної складової держави. Механізм сучасної держави усе більшою мірою може бути охарактеризований як «людиномірний».

Висновки до третього розділу

1. Для повноцінного виміру цінності сучасної держави необхідною виявляється зверненість до її функціональної характеристики. Виокремити функції сучасної держави означає виявити основні напрямки її діяльності, через які вона розкриває свої сутність та зміст. А це, у свою чергу, дає можливість встановити співрозмірність між спрямованістю діяльності держави та інтересами сучасного суспільства і кожної окремої особистості. Саме акцент на динаміці розвитку функцій надає можливість іще раз констатувати загальносоціальну спрямованість розвитку сучасної держави. Оцінка відповідності функцій держави сучасним соціальним запитам у різних сферах діяльності дає можливість іще з одного боку розглянути інструментальну спрямованість її цінності.

2. При цьому можна по-різному підходити до вирішення проблеми пошуку таких напрямків. Так, будь-яка держава сутнісно покликана виконувати одну «генеральну» функцію – забезпечення реалізації загального (публічного) блага. Зверненість до змістовних характеристик різних типів (образів) держав дає можливість прослідкувати ціннісну динаміку розвитку її функціонального призначення.

3. Встановлено, що функції сучасної держави суттєво змінюються. Основною тенденцією таких перебудов є їх інтернаціоналізація, що означає розмивання чіткої грані між внутрішніми та зовнішніми функціями. Крім цього, зазначено, що, крім зміни традиційних функцій (економічної, політичної, соціальної), виокремлюються нові – інформаційна, екологічна, правозахисна тощо.

4. На окрему увагу у дискурсі цього наукового дослідження заслуговує акцент на відродженні ідеологічної функції, суть якої має прояв у тому, що вона являє собою окремий напрямок діяльності сучасної держави з формування собою систему цінностей вищого порядку, що стають орієнтирами державного

розвитку та володіють великим консолідуючим та мобілізуючим потенціалом. Основою такої ідеології сучасної держави можна вважати лібералізм.

5. Виконання вищеперерахованих функцій вимагає формування у сучасній державі релевантного їх спрямованості механізму, який в усій своїй комплексності є емпіричним їх втіленням в організаційних державно-владних інституціях. Поняття «механізм держави» є певною мірою метафоричним та покликане позначати організаційно-владну складову держави. Встановлено, що при дослідженні механізму сучасної держави необхідно звертати увагу на такі складові: державний апарат (органи держави, що мають публічно-владні повноваження, і державні підприємства, установи та організації, що таких повноважень не мають, але при цьому виконують якусь частину функцій держави); його суб'єктне наповнення (державні службовці); принципи та методи діяльності.

6. Традиційний тричленний поділ влади зазнає модифікації через відхід від ідеї їх незалежності одна від одної до розуміння потреби у їх субсидіарній взаємодії. Поєднання тенденцій централізації та децентралізації у сучасних державах актуалізує питання загального та пропорційного представництва населення на всіх рівнях влади. Найбільш якісні зміни відбуваються у сфері правосуддя, саме через цей канал сучасні держави цілком виважено делегують частину свого суверенітету у наднаціональні судові органи, рішення яких вони визнають та виконують, незважаючи навіть на те, що їх може бути винесено і проти самої держави на користь її громадянина.

7. Через включеність до такого механізму державних підприємств сучасна держава стає конкурентноспроможним гравцем у приватному секторі. Невластиво для досучасної вона починає виступати рівноправним контрагентом у діалозі із бізнес-структурами, основну перевагу при цьому віддаючи саме договірним формам взаємодії. Зазнає змін ідея жорсткої ієрархічної системи управління, усе більшого значення набуває так зване «мережеве управління», суть якого виявляється у формуванні розгалуженої не тільки по вертикалі, але й по горизонталі системи органів держави, до якої належать і недержавні

громадські організації. Суб'єктне наповнення починає формуватися на основі професійного менеджерства та технократичних ідей. Крім цього, визнання прозорих та доступних систем прийняття владних рішень активізує формування інституту громадського контролю у сучасній державі. Варто констатувати, що механізм сучасної держави будується навколо ідеї не стільки управління, скільки служіння, змінюється сам акцент на його призначенні, а від того і місце в ньому окремої особистості, що, у свою чергу, ще раз підтверджує наявність значного ціннісного потенціалу в інституті держави в цілому, та в образі сучасної держави, зокрема.

ВИСНОВКИ

У дисертації поставлено та вирішено нову наукову задачу – виявити ціннісну природу сучасної держави. Основними висновками роботи є такі:

1. Державу слід розглядати як окрему складову предмета юридичної аксіології, що містить у собі такі елементи: універсальні цінності (справедливість, рівність, гуманізм тощо), крізь призму яких можуть оцінюватися держава і право; держава та право як самодостатні цінності; окремі юридичні цінності, які можуть належати до сфери права (правові цінності та цінності права) або держави (суверенітет, державна територія, інститути держави тощо).

2. Цінність є основою будь-якого аксіологічного дослідження, акцент на її розумінні прямо опосередковує результат усієї оціночної діяльності. Аналіз множинності поглядів на дефініцію цього поняття дозволив встановити, що його зміст розкривається через виокремлення таких основних характеристик речей, як: значущість, нормативність, необхідність, доцільність, корисність. При цьому цінності є дуалістичними за своєю природою: з одного боку, вони є суб'єктивними, що породжує їх відносність у сприйнятті, з іншого, – об'єктивованими, що, у свою чергу, актуалізує їх абсолютизацію.

3. Аналіз визначення поняття «держава» дає можливість виокремлення двох основних напрямків: через невіддільність від людської колективності (держава – це ми) та через механізм управління цією соціальною колективністю (держава – це вони). Така дуалістичність у сприйнятті держави накладає відбиток на вимірові її цінності. Виокремлено два рівні оцінки держави: ідеальний та матеріальний. Відмінність між вищезазначеними позиціями полягає у різному вимірові буття цих оцінок, що опосередковано різними світоглядними установками. Ідеальний рівень дає можливість аксіологічному підходові розкрити ідейну сторону буття держави, що відображає її статичний аспект. Такий напрямок відкриває перспективу пізнання ідеальної сутності держави, сприяє її апологізації та підвищенню рівня легітимності як загальноцивілізаційного інституту. На цьому рівні можна оцінювати державу як універсальне поле

втілення в життя людських потреб та інтересів. Тут держава розглядається як надбання цивілізаційного розвитку, що протистоїть хаосу і варварству та має не тільки формалізоване вираження, але й глибоку ідейну наповненість. Матеріальний рівень оцінки держави при застосуванні аксіологічного підходу відображає її динамічний аспект, сутністю якого є потреби особи та релевантні їм значущі характеристики конкретної держави, які є різними та мінливими.

4. Аксіологічний підхід у державознавстві визначено як загальну стратегію дослідження, об'єднану однією ідеєю, сутність якої має прояв у пізнанні держави крізь призму відносних ціннісних орієнтацій (оцінка відповідності конкретно-історичного прояву держави ціннісним орієнтаціям окремого індивіда та суспільства у цілому) та абсолютних ціннісних начал держави (як універсальної форми політичної організації людей, зовнішнє вираження та конкретно-історичний прояв якої не мають значення).

5. Під час процесу юридизації щодо держави таких категорій, як «сутність» та «зміст», констатовано їх певну викривленість. Сутність держави слід розуміти як ту її внутрішню характеристику, яка є незмінною для всіх держав, та яка, власне, надає можливість визначати будь-яку державу державою. У цьому контексті інституціоналізованість складеного правового порядку вбачається незмінним сутнісним ядром держави. Змістовно ж держави різних типів та історичних епох відрізняються одна від одної. Підтримка класового та загальносоціального інтересу є одними із складових саме змістовної характеристики держави. Саме через сутність держави має виражатися статика абсолютності цінності держави, через зміст – її динаміка.

6. «Сучасність» слід розглядати у таких двох різних значеннях: ретроспективна та якісна. У ретроспективі держави сьогодення можуть істотно варіюватися від ступеня відповідності кваліфікуючим вимогам такої сучасності і реально знаходитися на досучасному рівні розвитку. Для сучасної держави є характерними такі ознаки, властиві її родовому поняттю «держава», як: територія, населення і публічна влада. У цілому, сучасна держава сутнісно є інституціоналізованою, універсальною формою організації суспільного порядку

на конкретній території, що має відносно стабільне населення та суверенітет і керована єдиним апаратом публічної влади, яка за своїм змістом характеризується загальносоціальною спрямованістю діяльності та описується такими нормативно-якісними характеристиками, як: режим правозаконності, міжнародна інтегрованість, легітимність, орієнтованість на забезпечення прав людини, високий рівень економічного добробуту її громадян, інноваційність та стійкість.

7. Цінність сучасної держави слід сприймати у двох площинах: як власну та інструментальну. Власна цінність пов'язана із сутнісною характеристикою держави (міститься у самій ідеї інституціоналізації правового порядку), що складається у суспільстві за різних епох. Інструментальна цінність, у свою чергу, описує конкретні можливості використання сучасної держави з метою задоволення плюралізованих людських потреб. Відповідно до критерію суб'єктного виміру цієї інструментальної цінності виокремлено такі рівні її сприйняття: загальносоціальний, груповий, індивідуальний.

8. Образ сучасної держави покликаний поєднати в собі абсолютно різнопланові ціннісні характеристики, на які є відповідний суспільний запит. Його фіксація відбувається шляхом використання таких її означень, як демократична, правова, соціальна, ефективна, успішна, інформаційна, сильна тощо. Зазначено потребу у протиставленні образу сучасної та національної держави (держави-нації), що зумовлено зміною концептуальних ідей останньої і найяскравіше виражено у поступовому відході від ідеї нації, абсолютності державного суверенітету, постійного пріоритету державного інтересу над індивідуальним.

9. Зазначено, що в центрі аксіосфери сучасної держави знаходиться саме людина, незважаючи на те, що власне державною цінністю (цінністю, яка існує виключно у сфері державно-владних відносин) вона не є. При цьому відмічено ситуативність такого ціннісного центрування, що відбувається шляхом співрозмірного поєднання індивідуального та колективного у бутті образу сучасної держави. Встановлено, що проголошення людини центральною цінністю у сучасній державі є позитивним правовим міфом, якого спрямовано на легітимацію її влади, встановлення стійкого та передбачуваного державного

порядку. Відступ від цієї цінності є можливим у виключних випадках із збереженням балансу між особистим та загальносоціальним інтересом.

10. Через розкриття функціонального навантаження сучасної держави можна встановити значущість тих перебудов, які в ній відбуваються. Будь-яка держава сутнісно покликана виконувати одну генеральну функцію – забезпечення реалізації загального (публічного) блага. Такими вбачаються блага, споживання яких одним учасником суспільних відносин не виснажує їх корисності для інших і при цьому їх джерелом є державно-владна діяльність (підтримка порядку, забезпечення безпеки і законності тощо). При цьому зверненість до змістовних характеристик різних образів держав дає можливість прослідкувати динаміку розвитку її функціонального призначення. Встановлено, що функції сучасної держави із часом суттєво змінюються. Основною тенденцією таких перебудов є їх інтернаціоналізація, що означає розмивання чіткої грані між внутрішніми та зовнішніми функціями. Зазначено, що, окрім зміни традиційних функцій (економічної, політичної, соціальної), виокремлюють нові – інформаційну, екологічну, правозахисну тощо. На окрему увагу в дискурсі цього дослідження заслуговує відродження ідеологічної функції, яка являє собою окремий напрямок діяльності сучасної держави із формування системи цінностей вищого порядку, що стають орієнтирами державного розвитку та володіють великим консолідуючим та мобілізуючим потенціалом.

11. Для реалізації визначених функцій у сучасній державі формується та діє релевантний їм механізм. Механізм сучасної держави у цілому є основою емпіризації її владної складової, до якої варто зараховувати не тільки державні органи, підприємства, установи та організації, але й і їхнє суб'єктне наповнення, принципи та методи діяльності. Встановлено, що через характеристику механізму сучасної держави слід аналізувати її інструментальну цінність в інституціональному вимірові. Найяскравіше це прослідковується у зміні ролі особистості у взаємодії з механізмом держави. Нині відбувається переорієнтація від ідей управління та керування до ідей служіння та керованості. Система прийняття владних рішень будується не стільки на ідеях жорсткої ієрархічності,

скільки на основі мережевих систем із широкими не тільки вертикальними, але й горизонтальними зв'язками. При цьому до цієї системи зараховуються недержавні організації громадського контролю, які мають реальну можливість впливу на сучасну державу. Якісно змінюється суб'єктний склад механізму, державними службовцями у сучасній державі покликані бути професійні менеджери, діяльність яких формується навколо ідей технократизму. Нетипово для досучасних держав вона починає вступати у взаємодію з приватним сектором, при цьому основою такої кооперації виявляються виключно договірні форми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М.И. Проблемы теории государства и права / М.И. Абдулаев, С.А. Комаров. – СПб : Питер, 2003. – 576 с.
2. Аверьянов В.Б. Аппарат государственного управления: содержание деятельности и организационных структур / В.Б. Аверьянов. – К. : Наук. думка, 1990. – 190 с.
3. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін. – О. : Фенікс, 2012. – 492 с.
4. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб. : Юрид. ин-т, 2003. – 256 с.
5. Алексеев С.С. Крушение права. Полемические заметки / С.С. Алексеев. – Екатеринбург : Ин-т частого права, 2009. – 32 с.
6. Алферов Ж.И. Зачем нам такое государство [Электронный ресурс] / Ж.И. Алферов. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.iarex.ru/interviews/39332.html>
7. Андерсон Б. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. пер. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского. – М. : Праксис, 2002. – 416 с.
8. Андрусак В.Г. Обеспечение прав человека и гражданина – основное функциональное назначение современного государства / В.Г. Андрусак // Юридичний вісник – 2012. – № 2. – С. 32–36.
9. Андрусак Т.Г. Теорія держави і права / Т.Г. Андрусак. – Львів : Фонд «Право для України», 1997. – 198 с.
10. Антонов И.Ю. Правовое государство и основные права и свободы человека : дис. кандидата юрид. наук : 12.00.01 «теория и история права и государства; история правовых учений» / Антонов И.Ю. – М., 2005. – 203 с.
11. Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Т. 1. – Метафизика; пер. А.Ф. Кубицкого. – М. : Мысль, 1983. – 550 с.

12. Аристотель. Сочинения: Политика / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
13. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству [Электронный ресурс] / Л. Бальцерович // Gate Jornal. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <http://inliberty.ru/study/353>
14. Бердяев Н.А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века / Н.А. Бердяев // Русская идея в кругу писателей и мыслителей русского зарубежья: в 2 т.; сост. В.М. Пискунов. – М. : Искусство, 1994. – Т. 2. – 432 с.
15. Белов Г.А. Факторы кризиса и эволюции государства / Г.А. Белов // Вестник Моск. у-та Сер. Политические науки. – 2003 – № 6. – С. 5–23.
16. Блинов А.С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А.С. Блинов. – М. : МАКС Пресс, 2003. – 150 с.
17. Бляхман Б.Я. О социальной ценности государства / Б.Я. Бляхман // Сибирский юридический вестник. – 2003. – № 4. – С. 8–14.
18. Бутирська Т.О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні / Т.О. Бутирська. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 484 с.
19. Буховец А.Н. Идеологическая функция государства : автореф. дис. на получение науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теория и история права и государства; история правовых учений» / А.Н. Буховец– М., 2002. – 20 с.
20. Межуев В.М. Идея национального государства в исторической перспективе [Электронный ресурс] / В.М. Межуев // Электронная библиотека. – 1992. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.civisbook.ru/files/File/1992-5-6-2-Mezhuev.pdf>
21. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи / М. Вебер; пер. з нім. О. Погорілий. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

23. Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 448 с.
24. Вітвіцький С.С. Державний та громадський контроль в умовах розвитку громадянського суспільства: питання взаємозв'язку та взаємообумовленості / С.С. Вітвіцький // Філософія права. – 2013. – № 3. – С. 88–92.
25. Волович В.Н. Модернизация и социальный прогресс / В.Н. Волович // Проблемы современной экономики. – 2014. – № 1. – С. 19–23.
26. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.
27. Вусатюк О.А. Философский словарь / О.А. Вусатюк. – К. : А.С.К., 2006. – 392 с.
28. Гегель В.Ф. Философия права [Электронный ресурс] / В.Ф. Гегель // Мысль. – 1990. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/gegel03/index.htm>
29. Гидденс Э. Навстречу глобальному веку / Э. Гидденс // Отечественные записки. – 2002. – № 6. – С. 436–452
30. Гоббс Т. Избранные произведения / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1964. – 583 с.
31. Гобзов И.А. Современная эпоха и экологический кризис [Электронный ресурс] / И.А. Гобзов // Значимые книги отечественных и зарубежных авторов – Режим доступа до ресурсу: http://society.polbu.ru/gobozov_socialphilo/ch07_all.html
32. Голенкова З.Т. Гражданское общество в России [Электронный ресурс] / З.Т. Голенкова. – 1997. – Режим доступа до ресурсу: <http://ecsocman.hse.ru/data/906/870/1231/003.GOLENKOVA.pdf>
33. Горобец К.В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс : монография / К.В. Горобец. – О. : Фенікс, 2013. – 218 с.

34. Государство, как произведение искусства: 150-летие концепции / Институт Философии РАН; отв. ред. А.А. Гусейнов – М. : Летний сад, 2011. – 43 с.
35. Государство, общество, личность: проблемы совместимости / под общ. ред. Р.А. Ромашова, Н.С. Нижник. – М. : Юрист, 2005. – 303 с.
36. Гребенюк Т.Н. Образ родины: общечеловеческая ценность versus политическая ценность / Т.Н. Гребенюк // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 301. – С. 14–16.
37. Гречко П.К. Понятие «мирового порядка» в контексте глобальных преобразований / П.К. Гречко // Вестник РУДН. Сер. Философия. – 2006. – № 1. – С. 43–65.
38. Гройсман В.Б. Процеси централізації та децентралізації в сучасному державному управлінні / В.Б. Гройсман // Державне управління та місцеве самоврядування. – № 2. – 2015. – С. 26–37.
39. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
40. Давыдова Л.А. Категории «сущность», «содержание» и «форма» государства как научная основа построения учебного курса общей теории государства / Л.А. Давыдова, А.А. Шанин // Право и образование. – 2008. – № 1. – С. 56–65.
41. Данильян О.Г. Философия : учебник / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. – Х. : Право, 2012. – 496 с.
42. Денисенко И.Д. Неомарксизм и теория социального конфликта / И.Д. Денисенко // Гуманітарний часопис. – 2006. – № 3. – С. 41–47.
43. Денисов С.А. Общая теория административного государства / С.А. Денисов. – Екатеринбург : Гуманитар. ун-т, 2010. – 684 с.
44. Філософія : навч. посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрушенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. – 6-е вид., випр. і доп. – К. : Вікар, 2006. – 455 с.

45. Ролз Дж. Теория справедливости; пер. с англ. – Новосибирск : изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 678 с.
46. Джолос С.В. Етатистська держава як цінність / С.В. Джолос // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – С. 397–402.
47. Дудченко В.В. Легітимність і легальність: питання співвідношення / В.В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. 1994. – 2005. – Вип. 26. – 304 с. – С. 58–64.
48. Дудченко В.В. Роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення / В.В. Дудченко, Д.Г. Манько // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. 1995 – 2003. – Вип. 21. – С. 13–17.
49. Дудченко В.В. Тенденції антиформалізму та цінностей у сучасній юриспруденції / В.В. Дудченко // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» – Т. 11. – 2012. – 488 с. – С. 225–234.
50. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления / пер. с англ. Н.М. Никольской – М. : Совершенство, 1997. – 208 с.
51. Елизаров М.В. Современное государство в эпоху глобализации: социально-философский анализ: дис. кандидата философ. наук : 09.00.11 социальная философия / М.В. Елизаров. – Уфа, 2010. – 168 с.
52. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Учебное пособие / Г. Еллинек. – СПб. : Юрид. центр - Пресс, 2004. – 1050 с.
53. Жуков В.Н. Государство как ценность / В.Н. Жуков // Государство и право. – 2009. – № 9. – С. 14–26.
54. Завершинский К.Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта / К.Ф. Завершинский // – Полис. 2001. – № 2. – С. 113–131.
55. Западная теоретическая социология / под ред. И.А. Громова, А.Ю. Мацкевича, В.А. Семенова. – СПб. : Ольга, 1997. – 286 с.
56. Затонский В.А., Петров М.П. Сильное государство: ключевые вопросы теории и модернизационной политики / В.А. Затонский, М.П. Петров // Ленинградский Юридический журнал. – 2005. – № 3. – С. 192–206.

57. Золотухина-Аболина Е.В. О специфике высших духовных ценностей / Е.В. Золотухина-Аболина // Философские науки. – 1987. – № 4. – С. 11–19.
58. И. Кант Критика чистого разума / пер. с нем. Н. Лосского сверен. и отредакт. Ц.Г. Арзаканяном и М.И. Иткиным; примеч. Ц.Г. Арзаканяна. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.
59. Ивакин А.А. Начинаем разговор о ноосфере, который невозможен без союза философии с наукой [Электронный ресурс] / А.А. Ивакин // Философский семинар – Режим доступа до ресурсу: http://ivakin.net/index.php?option=com_content&view=article&id=40:vvodnyezamechaniya&catid=19&Itemid=133
60. http://ivakin.net/index.php?option=com_content&view=article&id=40:vvodnyezamechaniya&catid=19:iz-moego-blog-foruma-moya-filosofiya-v-filosofskom-seminare-g-ozjorsk-rossiya&Itemid=133 Ивакин А.А. Против разделяющих и умаляющих ограничений идеального [Электронный ресурс] / А.А. Ивакин // Моя философия – Режим доступа до ресурсу: http://ivakin.net/index.php?option=com_content&view=article&id=40:vvodnyezamechaniya&catid=19:iz-moego-blog-foruma-moya-filosofiya-v-filosofskom-seminare-g-ozjorsk-rossiya&Itemid=133.
61. Ивакин А.А. Человек, общество и Абсолют как субъекты права / А.А. Ивакин // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 67. – О. : Юрид. л-ра, 2012. – С.106-113.
62. Иванов В. К критике современной теории государства / В. Иванов. – М. : Территория будущего, 2008. – 160 с.
63. Иванова Ю.А. К вопросу о механизме постсоциалистического государства / Ю.А. Иванова // Наука. Теория. Практика. – 2015. – № 1. – С. 58–62.
64. Ивин А.А. Основания логики оценок / А.А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 230 с.
65. Ивин А.А. Философия истории / А.А. Ивин. – М. : Гардарики, 2000. – 528 с.

66. Ильин В.В. Философия : учебник: в 2 т. Т. 2 / В.В. Ильин. – Ростов-на/Д: Феникс, 2006. — 1051 с.
67. Ильин В.В. Аксиология / В.В. Ильин. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.
68. Ильин И.А. Собр. соч. в 10-ти т. Т.4: Понятия права и силы; Общее учение о праве и государстве; О сущности правосознания и др. / И.А. Ильин. – М.: Рус. книга, 1994. – 624 с. – С. 258–276.
69. Ильин И.А. Теория государства и права / И.А. Ильин. – М. : Зерцало, 2003. – 591 с.
70. Ильин М.В. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство [Электронный ресурс] / М.В. Ильин, Б.И. Коваль // Электронная библиотека. Гражданское общество в России – Режим доступа до ресурсу: http://www.civisbook.ru/files/File/Ilyin_1992_1.pdf
71. Инглхарт Р.Ф. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р.Ф. Инглхарт // Полис. – 1997 – № 4. – С. 6–32.
72. Иноземцев В.Л. О мировом порядке XXI века / В.Л. Иноземцев, С.А. Караганов // Россия в глобальной политике. – 2005. – № 1. – С. 8–23.
73. Исаева С.А. Роль современного государства в преодолении кризисных явлений / С.А. Исаева // Проблемы современной экономики. – 2009. – № 4. – С. 9–12.
74. Івакін О.А. Об'єктивність як неодмінний принцип пізнання / О.А. Івакін // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Вип. 29. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – С. 99–102.
75. Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – Спб. : ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.
76. Калинин С.А. Методологические измерения аксиологии права / С.А. Калинин // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – О. : Юрид. л-ра, 2011. – Т.10. – С. 269–279.
77. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права : підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.

78. Керимов А.Д. Современное государство. Вопросы теории / А.Д. Керимов. – М. : Норма, 2008. – 144 с.
79. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов. – М. : Изд-во СГА, 2003. – 521 с.
80. Ким Д.В. Ситуационный подход как метод научного познания / Д.В. Ким // Российская юридическая наука: состояние, проблемы, перспективы : материалы Всерос. науч.-практ. конф., посвящ. 45-летию юрид. образования на Алтае / ред. В.Я. Музюкина, Е.С. Аничкина. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2009. – С. 30–34.
81. Ким Ю.В. К вопросу о понятии государственности / Ю.В. Ким // Право и политика. – 2008. – № 8. – С. 1823–1830.
82. Кипинган Н.С. Понятие и сущность социальной защиты населения в современном государстве / Н.С. Кипинган // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2010. – № 1. – С. 142–147.
83. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б.А. Кистяковский. – М. : Директ-Медиа, 2014. – 615 с.
84. Ковалевская О.В. Судебная власть в системе разделения властей / О.В. Ковалевская // Вестник АГТУ. – 2008. – № 4. – С. 175–177.
85. Коваленко И.Н. Информационное общество и элитарность технократии [Электронный ресурс] / И.Н. Коваленко // Интернет-журнал «Науковедение». – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnoe-obschestvo-i-elitarnost-tehnokratii>
86. Ковальчук В.Б. Легітимність державної влади: теоретико-правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 : «теорія та історія держави і права; історія правових і політичних учень» / В.Б. Ковальчук – Острог, 2011. – 17 с.
87. Конопельський В.Я. Проблеми реалізації національних інтересів в умовах перехідного суспільства / В.Я. Конопельський // Держава і право – 2000. – Вип. 6. – С. 423–426.

88. Конституция Грузии [Електронний ресурс]. – 1995. – Режим доступу до ресурсу: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346>
89. Конституция Республики Білорусь [Електронний ресурс]. – 1994. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=14551>
90. Конституция Республики Казахстан [Електронний ресурс]. – 1995. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.constitution.kz/razdel1/>
91. Конституция Республики Польша [Електронний ресурс]. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/poland/poland-r.htm
92. Конституция Российской Федерации [Електронний ресурс]. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-3.htm>
93. Конституция Французкой Республики [Електронний ресурс]. – 1958. – Режим доступу до ресурсу: http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf
94. Конституция Швеции [Електронний ресурс]. – 1974. – Режим доступу до ресурсу: http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/konstitucija_shvecii.asp#sub_para_N_1001
95. Конституція України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. – 1996. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
96. Копилов В.А. Технократія: пошуки соціального ідеалу у проблемному полі технологічного детермінізму (початок шляху) / В.А. Копилов // Гуманітарний часопис. – 2006. – № 3. – С. 12–22.
97. Корельский В.М. Учебник для юридических вузов и факультетов / В.М. Корельский – М. : Издат. гр. ИНФРА М-НОРМА, 1997. – 570 с.
98. Королев А.И. О понятиях сущности, содержания и формы государства и права [Електронний ресурс] / А.И. Королев // Правоведение. – 1973. – Режим доступу до ресурсу: <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1157273>

99. Косолапов Н.А. Международно-политическая организация глобализирующегося мира: модели на среднесрочную перспективу / Н.А. Косолапов // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 6. – С. 140–166.
100. Крапивина Н.С. Государство как система: определение, элементы, функция / Крапивина Н.С., Макеев А.А., Питеркин И.В. – Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. – 92 с.
101. Краснова Е.А. Приоритетные национальные проекты и идеологическая функция государства [Электронный ресурс] / Е.А. Краснова // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.lib.csu.ru/vch/115/011.pdf>
102. Краус В. Нигилизм и идеалы / В. Краус. – М. : Радуга, 1994. – 253 с.
103. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Оборотов Ю.М., Завальнюк В.В., Дудченко В.В.; за ред. Ю.М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2015. – 488 с.
104. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: підручник. Практикум. Тести : підручник / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
105. Крижанівський А.Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія / А.Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2009. – 504 с.
106. Кузьмин Э.Л. Демократия: некоторые вопросы теории, методологии и практики / Э.Л. Кузьмин. – М. : Юрид. лит., 1986. – 240 с.
107. Латов Ю.В. Российская экономическая ментальность на мировом фоне / Ю.В. Латов, Н.В. Латова // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 4. – С. 31– 41.
108. Лашин А.Г. Возникновение и развитие форм социалистического государства / А.Г. Лашин. – М. : Изд-во МГУ, 1965. – 417 с.
109. Лемак В., Лемак О. Функції сучасної держави: новий зміст в умовах глобалізації / В. Лемак, О. Лемак // *Публічне право*. – 2011. – С. 108–115.

110. Ленин В.И. Полное собрание сочинений: Т. 39 / В.И. Ленин. – М. : Изд-во полит. лит., 1970. – 461 с.
111. Липинський В.К. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії / В.К. Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К. : Філадельфія. 1994. – 285 с.
112. Лобода Ю.П. Ціннісний підхід до пізнання держави в історії світової політико-правової думки (загальна характеристика) / Ю.П. Лобода // Держава і право – Вип. 7 : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. 2000. – 524 с. – С. 37–40.
113. Лобода Ю.П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : дис. кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Лобода Ю.П.; ОНЮА. – Львів, 2001. – 205 с.
114. Лобода Ю.П. Цінність держави як складник предмета теоретико-правової юриспруденції / Ю.П. Лобода // Держава і право: Юридичні і політичні науки : зб. наукових праць. – 2001. – № 10. – С. 40–44.
115. Лобода Ю.П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Ю.П. Лобода – Одеса, 2001. – 20 с.
116. Ломов В.Ф. Человек и техника (очерки инженерной психологии) / В.Ф. Ломов. – М. : Сов. радио, 1966. – 463 с.
117. Лосский Н.О. Ценность и бытие / Н.О. Лосский // Бог и мировое зло. – М. : Республика, 1994. – 432 с.
118. Лоцихін О.М. Функції сучасної держави: нарис юридичної теорії / О.М. Лоцихін. – К. : Логос, 2013. – 227 с.
119. Любашиц В.Я. Теория государства и права : учеб. пособ. / Любашиц В.Я., Мордовцев А.Ю., Тимошенко И.В. – Ростов-на/Д. : издат. центр «МарТ», 2002. – 512 с.

120. Малахов В.П. Многообразие методологий современной теории государства и права / В.П. Малахов // Актуальные вопросы истории и теории государства и права. – 2010. – № 6. – С. 2–17.
121. Малахов В.П. Міфи про правові цінності / В.П. Малахов // Право України. – 2011. – № 8. – С. 180–186.
122. Малиновський В.Я. Державна служба: поняття, риси, функції, принципи, види, організація // Державне управління : навч. посіб. для студ. ВНЗ / В.Я. Малиновський ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – С. 426–436.
123. Мамут Л.С. Гражданское общество и государство: проблемы соотношения / Л.С. Мамут // Общественные науки и современность. – 2002. – №5. – С. 94–103.
124. Мамут Л.С. Образ государства как алгоритм политического поведения / Л.С. Мамут // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С. 85–97.
125. Мамут Л.С. Учение Маркса о государстве требует переосмысления / Л.С. Мамут // Общественные науки и современность. – 1991. – № 5. – С. 100–108.
126. Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания: домарксистский период / Л.С. Мамут; Академия наук СССР, Институт государства и права. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
127. Мамут Л.С. Государство в ценностном измерении: монография / Л.С. Мамут. – М. : Норма, 1998. – 45 с.
128. Марк Туллий Цицерон. Об обязанностях / Марк Туллий Цицерон; пер. с лат. и коммент. В.О. Горенштейна – М. : Наука, 1993. – 231 с.
129. Маркс К. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1961. – 782 с.
130. Маркс К. Избранные произведения: в 3 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1970 – Т. 2. – 547 с.

131. Мартышин О.В. Проблемы ценностей в теории государства и права / О.В. Мартышин // Государство и право. – 2004. – № 10 – С. 5–14.
132. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права : учебник в 2 т., Т.1 – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2015. – 744 с.
133. Марченко М.Н. Соотношение гражданского общества и государства / М.Н. Марченко // Журнал российского права. – 2008. – № 10. – С. 52–64.
134. Матвеева Л.Г. Транзитивність у правовій сфері : монографія / Л.Г. Матвеева. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 328 с.
135. Матвеева Л.Г. Транзитивність державноорганізованого суспільства: основні моделі / Л.Г. Матвеева // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 4. – С. 68–70.
136. Матвієнко А.С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна : монографія / А.С. Матвієнко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. – 376 с.
137. Материалы XXV съезда КПСС – М. : Политиздат, 1976. – 256 с.
138. Матузов Н.И. Теория государства и права : ученик / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М. : Юрист, 2004. – 245 с.
139. Машков А.Д. Проблеми теорії держави і права. Основи. [Електронний ресурс] / А.Д. Машков // Четверта хвиля. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://pidruchniki.com/12590605/pravo/substantsionalnoprostorovi_oznaki_derzhavi
140. Медведева Н.Н. Внешнеполитический имидж России в контексте развития отношений с Европейским Союзом : монография / Н.Н. Медведева. – М. : ИД МИС и С, 2008. – 169 с.
141. Мельничук О.С. Міська правова система: поняття та структура: монографія / О.С. Мельничук. – О. : Фенікс, 2014. – 292 с.
142. Мельничук О.С. Міська правова система: теоретичні та нормативні засади : монографія / О.С. Мельничук. – О. : Фенікс, 2015. – 408 с.
143. Мельничук О.С. Право та держава в концепції правосвідомості І.О. Ільїна : монографія / О.С. Мельничук. – О. : Фенікс, 2008. – 178 с.

144. Мельничук О.С. Аксиологічні основи права / О.С. Мельничук, К.В. Горобець // Право України. – 2010. – № 4. – С. 220–224.
145. Миронов А.В. Понятие ценности, виды и иерархия ценностей / А.В. Миронов // Социально-гуманитарные знания. – 2007. – № 1. – С. 92–105.
146. Михайлов А.М. Либеральный тоталитаризм [Электронный ресурс] / А.М. Михайлов. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: www.academia.edu/6194453/Либеральный_тоталитаризм
147. Морозов С.И. Особенности применения институциональной парадигмы к исследованиям современного государства / С.И. Морозов // Вестник Волгоград. гос. у-та. – 2008. – № 2. – С. 128–133.
148. Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства / Л.А. Морозова // Государство и право. – 2006. – № 6. – С. 101–107.
149. Мукаржовский Я. Исследования по эстетике и теории искусства / Я. Мукаржовский. – М. : Искусство, 1994. – 606 с.
150. Нартов Н.А. Геополитика / Н.А. Нартов. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 359 с.
151. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов и фак-ов / В.С. Нерсисянц – М. : Издат. гр. НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 552 с.
152. Ницше Ф.В. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого [Электронный ресурс] / Ф.В. Ницше // Интербук. – 1990. – Режим доступа до ресурсу: <http://nietzsche.ru/works/main-works/zaratustra/runkovich/>
153. Новая философская энциклопедия : в 4 т. Т. 3 / Ин-т философии; нац. обществ.-науч. фонд, науч-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов и др. – М. : Мысль, 2000 – 692 с.
154. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. – М. : Мысль, 2010. – 2816 с.
155. Новий словник української мови в 3 т. Т. 3 / уклад. О. Сліпушко, В. Яременко. – 2-е вид., доповн.– К. : Актонт, 2008. – 862 с.

156. Оборотов Ю.М. Аспекти розгортання методології юриспруденції / Ю.М. Оборотов // Право України. – 2014. – № 1 – С. 33–38.
157. Оборотов Ю.М. Теорія держави і права (прагматичний курс) / Ю.М. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 184 с.
158. Оборотов Ю.М. Філософія права і методологія юриспруденції / Ю.М. Оборотов // Проблеми філософії права. – 2003. Т.І. – С. 41–43.
159. Оборотов Ю.Н. О необходимости построения сильного государства / Ю.Н. Оборотов // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.). Т. 1. – 2013. – 794 с. – С. 48–50.
160. Оборотов Ю.Н. Современное государства: от образа к реалиям / Ю.Н. Оборотов // Юридичний вісник. – 2014. – № 4. – С. 6–13.
161. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории / Ю.Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2002. – 278 с.
162. Оборотов Ю.Н. Образы государств в глобализующемся мире / Ю.Н. Оборотов // Закон и жизнь. – 2004. – № 8. – С. 4–8.
163. Оборотов Ю.М. Загальнотеоретична юриспруденція як сучасна теорія держави і права / Ю.М. Оборотов // Право України. – 2013. – № 9. – С. 103–116.
164. Оборотов Ю.Н. Аксиосфера государства: устойчивость как ценность / Ю.Н. Оборотов // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2007. – С. 61–69.
165. Оборотов Ю.Н. О понятии «устойчивость государства» / Ю.Н. Оборотов // Визначальні тенденції генезису державності і права : зб. наук. праць. – 2007. – С. 25–28.
166. Оборотов Ю.Н. Содержание аксиосферы государства / Ю.Н. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 40:2 (Другий) Всеукр. «круглий стіл» «Актуальні проблеми філософії права (аксіологічний аспект)», ОНЮА, 2007. – С. 223–231.

167. Оборотов Ю.Н., Крестовская Н.Н., Крыжановский А.Ф., Матвеева Л.Г. Теория государства и права. Государственный экзамен. – 7-е изд. – Х.: Одиссей, 2013. – 256 с.
168. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии : монография / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2001. – 160 с.
169. Оборотов Ю.Н. Современное государство : Основы теории : учеб. курс / Ю.Н. Оборотов. – О. : Астропринт, 1998. – 132 с.
170. Омаэ К. Конец национального государства: становление региональных экономик // Глобализация: контуры XXI века. – М., 2004. – Ч. I. – С. 211–220.
171. Оніщенко Н.М. Деякі аспекти проблеми співвідношення права і держави / Н.М. Оніщенко // Проблем філософії права. – 2003. – Т.1. – С. 61–63.
172. Орзіх М.П. Людський вимір сучасної державності / М.П. Орзіх // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 12 : Матеріали симпозіуму «Права людини та сучасні проблеми розвитку українського суспільства» (м. Одеса, 2001 р.) . – 800 с. – С. 13–18.
173. Орлов Ю.К. Проблемы теории доказательств в уголовном процессе / Ю.К. Орлов. – М. : Юристъ, 2009. – 175 с.
174. Основной закон Федеративной Республики Германии [Электронный ресурс]. – 1949. – Режим доступа до ресурсу: http://concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/germany/german-r.htm#sub_para_N_100
175. Перж Ф.Е. Проблема формирования образа государства в массовом политическом сознании современной России / Ф.Е. Перж // Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология.. – 2013. – № 3. – С. 60–63.
176. Першин С.П. Теория механизма государства в современных условиях его функционирования / С.П. Першин // Теория и история права и государства. – 2014. – № 2. – С. 12–17.
177. Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства / В.С. Петров. – Ленинград : Наука, 1971. – 165 с.

178. Пікуля Т.О. Механізм держави: ретроспективний огляд та сучасні наукові тенденції визначення / Т.О. Пікуля // Право і суспільство. Науковий журнал – № 2. – 2010. – С. 9–14.
179. Поздняков Э.А. Философия государства и права: испр. и доп. изд.) / Э.А. Поздняков. – М. : Прогресс-Культура, 2011. – 206 с.
180. Политический атлас современности. Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств / А.Ю. Мельвиль, М.В. Ильин, Е.Ю. Мелешкина и др. – М. : МГИМО, 2007. – 256 с.
181. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність : монографія / М.І. Панов (кер. авт. колект.), Л.М. Герасіна (наук. ред.), В.Д. Воднік та ін.; за заг. ред. М.І. Панова, Л.М. Герасіної. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 384 с.
182. Політологія. – Кн. 1: Політика і суспільство; Кн. 2: Держава і суспільство / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. – К. : Ельга – Н. Ніка – Центр, 2000. – 584 с.
183. Полухин О.Н. Идея, опыт и идеал гражданственности: философский проект / О.Н. Полухин. – Б. : БелГУ, 2003. – 364 с.
184. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность. – 2-е изд., стереотип. / П.М. Рабинович. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 167 с.
185. Рабінович П.М. Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ – головне завдання юридичної науки / П.М. Рабінович // Юридична наука. – 2011. – № 7. – С. 7–13.
186. Рабінович П.М. Основы загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П.М. Рабінович. – 6-е. вид. – Х. : Консум, 2002. – 160 с.
187. Рабінович П.М. Основы загальної теорії права та держави : навч. посіб. – 9-е вид. зі зм. / П.М. Рабінович. – Л. : Край, 2007. – 197 с.
188. Рабінович П.М. Основы загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П.М. Рабінович. – 10-те вид., допов. – Л. : Край, 2008. – 224 с.

189. Радбрух Г. Философия права: пер. с нем / Г. Радбрух. – М. : Междунар. отнош., 2004. – 240 с.
190. Раянов Ф.М. Проблемы теории государства и права (Юриспруденции) / Ф.М. Раянов. – М. : Право и государство, 2003. – 304 с.
191. Раянов Ф.М. Размышления о государстве. Критический анализ К.Ф. Загоруйко / Ф.М. Раянов, А.Ш. Гардинов // Реферативный журнал. Государство и право. – 1996. – С. 3–7.
192. Рогов С.М. Функции современного государства / С.М. Рогов // Свободная мысль. – 2005. – № 9. – С. 50–63.
193. Родионова О.В. Социальная функция современного государства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теория и история государства и права; история учений о праве и государстве» / О.В. Родионова – М., 2007. – 42 с.
194. Рулан Н. Юридическая антропология : учеб. для вузов / Норбер Рулан; пер. с фр. под общ. ред. А.И. Ковлера. – М. : Норма, 1999. – 301 с.
195. Рулан Н. Юридическая антропология : учеб. для вузов // Перевод с франц. Л.П. Данченко, А.И. Ковлера, Т.М. Пиняльвера, О.Э. Залогойной; отв. ред. – академик РАН, доктор юридических наук, профессор В.С. Нерсисянц. – М. : Изд-во НОРМА, 2000. – 310 с.
196. Русский народ и государство / Н.Н. Алексеев; сост. А. Дугин, Д. Тараторин. – М. : Аграф, 2003. – 640 с.
197. Савоськина А.М. Роль ценностей в научном познании / А.М. Савоськина // Мир науки, культуры, образования. – 2015. – № 1. – С. 368–370.
198. Семитко А.П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А.П. Семитко. – Екатеринбург : Изд-во Гуманитар. ун-та, 1996. – 313 с.
199. Семитко А.П. Современные государственные и правовые системы мира // Теория государства и права: учеб. для вузов / отв. ред. В.Д. Перевалова. – М. : Мысль, 2004. – 413 с.

200. Сімутін В.В. Принципи механізму сучасної держави: класифікація та правова регламентація / В.В. Сімутін // Юридичний вісник. – 2013. – № 3. – С. 120–125.
201. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. – 4-те видання допов. і перероб. / О.Ф. Скакун. – К. : Алерта, 2013. – 524 с.
202. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
203. Смородинський В.С. Роль держави у правовому регулюванні / В.С. Смородинський // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць – Х., 2013. – Вип. 25. – С. 17–28.
204. Смородинський В.С. Держава у системі координат верховенства права / В.С. Смородинський // Філософія права і загальна теорія права. Додаток до журналу «Право України». – 2013. – № 1. – С. 37–47.
205. Смородинський В.С. Державорозуміння (вступ до наукового дослідження) / В.С. Смородинський // Антропологія права : філософський та юридичний вимір (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9–10 грудня 2011 р.). – 2011. – 572 с. – С. 501–507.
206. Смородинський В.С. Право і державна влада: проблема легітимності / В.С. Смородинський // Філософія права і загальна теорія права. Додаток до журналу «Право України» : Науковий журнал : 2012. – № 1. – С. 167–176.
207. Современный словарь иностранных слов. – 2-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1999. – 409 с.
208. Соколова Р.И. Государство в современном мире / Р.И. Соколова, В.И. Спиридонова. – М. : Институт философии РАН. – 2003. – 253 с.
209. Соловьев В.С. Оправдание добра / В.С. Соловьев. – М. : Норма, 1997. – 479 с.
210. Спиридонов Л.И. Теория государства и права : учебник / Л.И. Спиридонов – М. : Проспект, 1999. – 301 с.
211. Спорронг (Sporrong) и Лоннрот (Lonnroth) против Швеции. Решение Европейского Суда по правам человека от 23 сентября 1982 г. [Електронний

- ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:
<http://www.echr.ru/documents/doc/2461434/2461434.htm>
212. Степин В.С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различия [Электронный ресурс] / В.С. Степин // Издательский дом «Мирь». – 2009. – Режим доступу до ресурсу:
http://iph.ras.ru/uplfile/root/stepin/klassika,_neklassika,_iostneklassika.pdf
213. Сулакшин С.С. Ценностное измерение государственных и политических документов: высшие ценности государства как управленческая категория [Электронный ресурс] / С.С. Сулакшин. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://sulakshin.ru/tsennostnoe-izmerenie-gosudarstvennyih-i-politicheskikh-dokumentov-vyisshie-tsennosti-gosudarstva-kak-upravlencheskaya-kategoriya/>
214. Сумарокова Л.М. Основы логіки : навч. посіб. – 2-е вид., перероб. і доп. / Л.М. Сумарокова. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – 240 с.
215. Сурілов О.В. Теорія держави і права : навч. посіб / О.В. Сурілов. – О. : Астропринт, 1998. – 222 с.
216. Сучилин В.Н. Теория разделения властей Ш.Л. Монтескье и современные политико-правовые реалии / В.Н. Сучилин // Вестник Тюменского государственного университета. – 2013. – № 10. – С. 190–197.
217. Теорія держави і права : навч. посіб. / упоряд. Л. М. Шестопалова. – К. : Прецедент, 2006. – 224 с.
218. Тихомиров Ю.А. Государство : монография / Ю.А. Тихомиров. – М. : Норма: ИНФРА – М, 2015. – 320 с.
219. Тихомиров О.О. До проблеми розуміння функцій сучасної держави / О.О. Тихомиров // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 1. – С. 72–75.
220. Ткачук А.Ф. Децентралізація влади: від потреби до реалізації / А.Ф. Ткачук. – К. : Легальний статус, 2013. – 116 с.
221. Тойнби А. Постыжение истории / А. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

222. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль. – М. : Изд-во «Весь мир», 2000. – 560 с.
223. Тугаринов В.П. Избранные философские труды / В.П. Тугаринов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 344 с.
224. Туманов С.Н. Внутренние и внешние функции государства: необходимость уточнения классификации и диалектика взаимосвязи / С.Н. Туманов // Современное право. – 2012. – № 5. – С. 38–43.
225. Уебстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уебстер. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
226. Уёмов А. Общая теория систем для гуманитариев : учеб. пособ. / А. Уёмов, И. Сараева, А. Цофнас. – Варшава: Wydawnictwo Universitas Redviva, 2001. – 276 с.
227. Фальковський А.О. Аксиологічний підхід у методології юриспруденції: філософсько-антропологічний вимір / А.О. Фальковський // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасн. Третього всеукр. «круглого столу» (м. Львів, 23–24 листопада 2007 р.). – Л. : СПОЛОМ, 2008 – С. 332–339.
228. Философия : учебник / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. – Х. : Право, 2012. – 496 с.
229. Философия права. Курс лекций: учеб. пособ. в 2 т. / отв. ред. М.Н. Марченко. – М. : Проспект, 2014. – 512 с.
230. Философия права : учеб. для вузов / В.С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.
231. Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право – 2017. – 1128 с.
232. Філософія права : навч. посіб. у 5-ти ч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / П.М. Рабінович. – Львів : Галицький друкар, 2014. – Ч. 1–2.: Філософія права як наука. Гносеологія права. – 232 с.

233. Філософія : навч. посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрушенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. – 6-те вид., випр. і доп. – К. : Вікар, 2006. – 455 с.
234. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.
235. Фукуяма. Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.] / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.
236. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость / О. Хеффе. – М., 1994. – 312 с.
237. Хомский Н. Политика языка // Керни Р. Диалоги о Европе. – М. : Изд-во «Весь мир», 2002. – 319 с.
238. Цофнас А.Ю. Гносеология : учеб. пособ. / А.Ю. Цофнас. – К. : Алерта, 2005. – 232 с.
239. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии / А.Н. Чанышев. – М. : Высш. шк., 1981. – 374 с.
240. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт-М, 2002. – 432 с.
241. Четвернин В.А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства / В.А. Четвернин – М. : Дело, 1997. – 120 с.
242. Чиков М.В. Современные механизмы взаимодействия государства и корпоративного сектора / М.В. Чиков. // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 3. – С. 19–22.
243. Чиркин В.Е. Государство и общество / В.Е. Чиркин // Гражданин и право. – 2007. – № 4. – С. 3–12.
244. Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. / В.Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 2000. – 384 с.
245. Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 2002. – № 2. – С. 5–13.

246. Шипілов Л.М. До питання про сутність, зміст та форму демократичної держави / Л.М. Шипілов // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 585–591.
247. Шпенглер О. Закат Европы : пер. с нем. / О. Шпенглер. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 1376 с.
248. Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер. – Х. : Основы, 1994. – 560 с.
249. Щедровицкий П.Г. Изменения в мышлении на рубеже XXI столетия: социокультурные вызовы / П.Г. Щедровицкий // Вопросы философии. – 2007. – № 7. – С. 36–54.
250. Щурко О.М. Архетип, стереотип і міф в міжнародному образі держави / О.М. Щурко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 115. – С. 411–414.
251. Ягудин И.Р. Институт гражданства в условиях современных мировых тенденций [Текст] / И.Р. Ягудин // Вестник Поволжской академии государственной службы. – 2013. – № 5 (38). – С. 37–43.
252. Ярская В.Н. Методология науки: время как метод / В.Н. Ярская // Поволжский торгово-экономический журнал. – 2011. – № 1. – С. 12–17.
253. Ardant Ph. Institutions politiques et droit constitutionnel / Ph. Ardant. – 2-ed. Paris: Librairie generale de droit et de jurisprudence, 1989. – 166 p.
254. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics / H. Bull. – Columbia University Press, 1977 – 329 p.
255. Cohen S. The resilience of the state: Democracy and challenges of globalization / Transl. from the Fr. By Derrick J. – Boulder (Col.). – L. : Rienner, 2006 – X. – 198 p.
256. Evans P. The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization / P. Evans // World Politics. – 1997. – № 50. – P. 62–87.
257. Fukuyama F. The End of History and the Last Man / F. Fukuyama. – N.Y. : Free Press, 1992. – 418 p.
258. Hartmut R. Social Acceleration: A New Theory of Modernity (New Directions in Critical Theory) / R. Hartmut. – Columbia : University Press, 2015. – 512 p.

259. Hawking S. Illustrated Theory of Everything : The Origin and Fate of The Universe / S. Hawking. – 2009. – 117 p.
260. Jameson F. Postmodernism or the cultural logic of late capitalism / F. Jameson. – Durham, N.C. : Duke University Press, 1992. – 432 p.
261. Miiller J.W. A general theory of constitutional patriotism / J.W. Miiller // International Journal of Constitutional Law. – 2007. – P. 72–95.
262. Mische A. Projecting Democracy: The Formation of Citizenship Across Youth Networks / A. Mische // Citizenship, Identity and Social History. Cambridge, 1996. – P. 32–34.
263. Ohmae K. The borderless world: Power and strategy in the global marketplace / Ohmae K. – N. Y. : Harper, 1990. – 276 p.
264. Reinicke W.H. Glodal public Policy: Governing without Government? / W.H. Reinicke // International Journal. Vol. 53. – 1998. – P. 597–599.
265. Rosecrance R. The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World / R. Rosecrance. – N.Y., 1986 – 288 p.
266. Scholte J.A. The geography of collective identities in a globalizing world / J.A. Scholte // Review of International Political Economy. –1996. – Vol. 3. – № 4. – P. 565-607.
267. The Encyclopedia Americana. – 1994. – Vol. 19. – P. 751–752.
268. Wolf R.P. About Philosophy / R. P. Wolf. – Pearson. Prentice Hall, 2006. – 491 p.